

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ
Г.С. СКОВОРОДИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЄФІМОВА ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 373.5.035:355.01] (09) «18/19»

ДИСЕРТАЦІЯ
ПІДГОТОВКА ВИХОВАНЦІВ КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ УКРАЇНИ ДО
ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

011 – науки про освіту
13.00.01. – загальна педагогіка та історія педагогіки
01 – освіта/педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня

кандидата педагогічних наук

(доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.В. Єфімова

Науковий керівник: **ДРУГАНОВА Олена Миколаївна** доктор педагогічних наук,
професор

Харків-2019

АНОТАЦІЯ

Єфімова О.В. «Підготовка вихованців кадетських корпусів України до військової служби (друга половина XIX – початок XX століття)». – **Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки (011 – Освітні, педагогічні науки). – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, МОН України, Харків, 2019.

Дисертація є історико-педагогічним дослідженням спрямованим на встановлення динаміки розвитку проблеми підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби другої половини XIX – на початку XX століття.

У роботі вперше в широких хронологічних межах цілісно досліджено розвиток проблеми підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби в другій половині XIX – на початку XX століття з урахуванням соціально-політичних та педагогічних детермінант; обґрунтовано етапи та визначено особливості розвитку досліджуваного явища. До наукового обігу введено маловідомі архівні матеріали, окремі історичні факти й положення, які розширюють науково-педагогічне уявлення про мету, завдання, зміст підготовки майбутніх військових у досліджуваний період, дозволяють персоніфікувати внесок військових, науковців у розробку суті й змісту військової освіти.

У дисертації узагальнено досвід підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби у досліджуваний період, систематизовано й виділено напрями: загальноосвітній (релігійне, розумове, моральне, естетичне, фізичне, трудове виховання), спеціальний військовий (військові науки, військово-фізична, стройова підготовка) форми (класні, позакласні, індивідуальні заняття, дозвіллева діяльність; визначено вплив на підготовку кадетів керівництва й офіцерсько-викладацького складу корпусів.

Усе перераховане визначило новизну даного дослідження.

Проаналізовано історико-педагогічні праці з обраної проблеми; на підставі всебічного аналізу наукових джерел визначено напрями пошуків учених стосовно обраного історико-педагогічного явища та визначено їх історіографічні періоди: праці загального історичного характеру, присвячені історії становлення та розвитку війська в Російській імперії загалом і в Україні зокрема; роботи, присвячені видатним особистостям, чия діяльність суттєво впливала на підготовку вітчизняних військових кадрів у різні історичні періоди; мемуарна спадщина; художня література, у якій змальовані портрети захисників України в різні історичні періоди, описано діяльність різних закладів, у яких готували майбутніх військових тощо; дисертації, предметом дослідження яких були зміст, шляхи, засоби підготовки військових кадрів в Україні в різні історичні періоди, зокрема й у другій половині XIX – на початку XX століття, котрий доцільно розглядати з урахуванням часу його появи на науковому просторі, а саме: праці, які з'явилися в науковому обігу в дореволюційні часи; роботи, що були видані за радянської доби, і, нарешті, наукова література сучасного періоду. Це дало змогу простежити підходи до виявлення досліджуваного явища комплексно, крізь призму його оцінок представниками різних епох.

У динаміці подано витoki проблеми підготовки військових кадрів у кадетських корпусах. З'ясовано, що витoki досліджуваного явища у вітчизняній освітній традиції пов'язані: з набуттям емпіричного досвіду військової підготовки молоді через обрядовість, вірування; набуття практики володіння зброєю, їзди верхи; військові хитрощі, військові мотиви народних пісень тощо, що склалися ще в прадавні часи; військово-фізичним вишкілом, загартуванням та дисциплінуванням у школах, що створювалися при Запорізькій Січі (полкові, січові, школи джур); з діяльністю Києво-Могилянської академії, що стала центром зосередження та употужнення духовної енергії свого народу.

Активізації розробки проблеми послугувало обґрунтування в працях вітчизняних педагогів, громадських діячів і кадрових військових вимог до

військової освіти й військової підготовки молоді (Мономах, Іларіон, І. Бецької, Б. Мініх та ін.); відкриття в Російській імперії кадетських корпусів, що було зумовлено зростанням потреб армії у кваліфікованих офіцерських кадрах; проведенням реформи й прийняттям низки документів, які регламентували та з'єднували всі військово-навчальні заклади в єдину систему державного управління.

Визначено і розкрито етапи розвитку проблеми підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби в досліджуваний період: I етап (1840 р. – перша половина 50-х рр. XIX ст.) – етап започаткування процесу підготовки вихованців новостворених на українських землях кадетських корпусів до військової служби в умовах завершення процесу формування в державі системи централізованого управління військовою освітою; II етап (др. пол. 50-х рр. XIX ст. – кін. 70-х рр. XIX ст.) – етап реформування кадетських корпусів, зміщення акцентів у підготовці майбутніх офіцерів на загальноосвітній (військові гімназії), професійний військовий (військові училища) напрями; III етап (1881 р. – 1917 р.) – етап зворотної реорганізація військових гімназій у кадетські корпуси, поновлення та посилення військового напрямку у підготовці вихованців до військової служби.

У ході наукового пошуку з'ясовано, що основними напрямками в підготовці вихованців кадетських корпусів до військової служби стали: загальноосвітній і спеціальний військовий. Загальноосвітній, представлений широким спектром навчальних дисциплін, а також завданнями релігійного, розумового, морального, естетичного, фізичного, трудового виховання, сприяв інтелектуальному розвитку кадетів; формуванню честі й гідності, спритності і витривалості, прищеплював благородну поведінку, що складала «справжню честь військової людини»; спеціальний військовий (військові науки, військово-фізична, стройова підготовка) передбачав формування військового духу й майстерності, відданості батьківщині, уміння її захищати. Розвитку у кадетів мислення, мовлення, фізичних, моральних якостей, військових умінь і навичок, а також індивідуально-

психологічних особливостей сприяли класні, позакласні, індивідуальні заняття й дозвіллєва діяльність.

У дисертації доведено, що важливу роль у підготовці вихованців корпусів до військової служби відігравали високий професіоналізм, фахова військова підготовка й рівень обізнаності з передовими педагогічними ідеями керівництва, командного офіцерського та викладацького складу (інспекторів, офіцерів-вихователів, ротних командирів, викладачів) військових закладів.

У роботі наведено можливості використання набутого педагогічного досвіду підготовки майбутніх військовослужбовців, що потребують свого подальшого використання в умовах сьогодення: посилення педагогічної підготовки керівників й офіцерів військових закладів освіти; звернення уваги на роль й організацію дозвілля, на значення й шляхи формування честі, гідності й відваги майбутніх військових.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми. Перспективним видається проведення порівняльного аналізу зарубіжного і вітчизняного досвіду військової підготовки майбутніх офіцерів конкретного історичного періоду.

Ключові слова: кадетські корпуси, підготовка, вихованці, військова служба, етапи, зміст, форми, напрями.

Список публікацій здобувача

Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дослідження

1. Єфімова О.В. Особливості розвитку проблеми підготовки військових кадрів в Україні у період правління Миколи I (30-50-х рр. XIX ст.). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2017. Вип.54 (107). С. 20-30.

2. Єфімова О.В. Історіографія проблеми підготовки майбутніх військовослужбовців у кадетських корпусах України у XIX – на поч. XX ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету*

ім. В.О. Сухомлинського: зб. наук. пр. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017.4 (59). С. 193-199.

3. Єфімова О.В. Витоки становлення та розвитку вітчизняних кадетських корпусів. *Теорія та методика навчання та виховання*: зб. наук. пр. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. 35. С. 68-79.

4. Єфімова О.В. Питання формування особистості у кадетських корпусах України (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Педагогічні науки*: зб. наук. пр. Херсон: ХДУ, 2014. 66. С. 70-75.

5. Єфімова О.В. Роль «Педагогического сборника» в організації навчально-виховної роботи в кадетських корпусах др. пол. XIX ст. *Теорія та методика навчання та виховання*. зб. наук. пр. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2015. 36. С. 29-33.

6. Єфімова О.В. Соціально-економічні та політичні передумови становлення та розвитку підготовки військових кадрів в Україні у XIX – на поч. XX ст. *Innovative solutions in modern science*: науковий журнал. Дубай, 2017. 9 (18). С. 33-52.

7. Єфімова О.В. Роль керівників й викладацького складу кадетських корпусів у підготовці майбутніх військовослужбовців в Україні у др. пол. XIX – на поч. XX ст. *Педагогіка та психологія*. зб. наук. пр. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2018. 59. С. 284-294.

8. Yefimova O.V. «The peculiarities of the organization of the educational process in cadet corps which were located in Ukrainian lands in the second half 19th- at the beginning of 20th century»: *Virtus: scientific journal. Canada*, Issue 18. 25. Pp. 104-108.

Опубліковані праці апробаційного характеру

1. Єфімова О.В. До історії становлення кадетських корпусів в Україні у XIX – на поч. XX ст. *Методологія сучасних наукових досліджень*: матер. XIII Міжнарод. наук. практ.-конф. (м. Харків, 10-11 листопада, 2016). Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2016. С. 44-46.

2. Єфімова О.В. Організація дозвілєвої діяльності у кадетських корпусах України (др. пол. XIX – на поч. XX ст.). *Становлення і розвиток педагогіки*. Мат. II Міжнарод. наук.-практ. кон. (м. Херсон, 16-17 лютого 2018). Харків: ВД «Молодий вчений», 2018. С. 8-11.

3. Єфімова О.В. Духовно-моральне виховання у Київському Володимирському кадетському корпусі. *Матеріали наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи*. (м. Харків, 13 травня 2014). Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. С. 74-76.

4. Єфімова О.В. Значущість військово-фізичних занять у системі підготовки вихованців до військової служби в кадетських корпусах в Україні (др. пол. XIX – на початку XX ст.). *Становлення і розвиток педагогіки*. матер. III Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10 квітня 2018). Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2018. С. 19-22

SUMMARY

Yefimova O. V. «Training of the educatees of cadet schools of Ukraine for military service (second half of XIX – beginning of the XX century)». – **Manuscript**.

The thesis for the Degree of Ph.D. in Pedagogy, specialty 13.00.01 «General Pedagogy and History of Pedagogy» (011 – Educational, pedagogical sciences). – H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, MES of Ukraine, Kharkiv, 2019.

The thesis is a historical and pedagogical research aimed to determine the dynamics of the development problem of the Ukrainian cadet corps students training for soldiering in the second half of the XIXth – beginning of the XXth century.

In the thesis, the development problem of the Ukrainian cadet corps students training for soldiering in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth century, taking into account socio-political and pedagogical determinants, has been thoroughly investigated in the broad chronological boundaries for the first time; the stages of the development investigated phenomenon have been substantiated and the peculiarities have

been determined. Little known archival materials, some historical facts and provisions that expand the scientific and pedagogical understanding of the purpose, objectives and content of the future military cadres training in the investigated period, allow us to personify the contribution of the military, scientists to the development of the essence and content of military education were added to the scientific digest.

The dissertation summarizes the experience of training Ukrainian cadet corps students for soldiering during the studied period, systematizes and allocates the directions: general education (religious, mental, moral, aesthetic, physical, labor education), special military (military sciences, military-physical, marching training), forms (classroom, extracurricular, individual classes, leisure activities), determined the influence of the leadership and officer-teaching staff on the training of cadets.

All of this has determined the novelty of this study.

Historical and pedagogical works on the chosen problem has been analyzed; on the basis of a comprehensive analysis of scientific sources, the directions of the search for scientists in relation to the chosen historical and pedagogical phenomenon has been determined as well as their historiographical periods: works of the general historical character devoted to the history formation and development of the army in the Russian Empire in general and in Ukraine in particular; works devoted to prominent personalities, whose activities significantly influenced the training of native military cadres in different historical periods; memoir legacy; fiction, in which portraits of the Ukrainian defenders of Ukraine were depicted in different historical periods, the activities of various institutions in which future military cadres had been trained were described, etc.; dissertations the subject of which was the content, methods, means of training military cadres in Ukraine in different historical periods, in particular in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth century, which should be considered in the light of the time of its appearance on the scientific space, namely: works which appeared in the scientific circle in pre-revolutionary times; works that were published in the Soviet era, and, finally, the scientific literature of the modern period. This made it possible to trace the approaches to detecting the phenomenon under investigation in a complex way, through the prism of assessments by representatives of different epochs.

The origins of training military cadres problem in cadet corps are given in the dynamics. It has been found out that the origins of the studied phenomenon in the national educational tradition are connected with: the acquisition of the empirical experience of military training of youth through rituals and beliefs; the acquisition of practice of handling weapons, riding horseback; military tricks, military motifs of folk songs, etc. which were formed even in ancient times; military-physical training, tempering and discipline in schools created at the Zaporozhian Sich (regimental, sich schools, schools of dzhurs); with the activities of the Kyiv-Mohyla Academy, which became the center of concentration and exertion of the spiritual energy of our people.

Activation of the development of the problem was caused by the justification of the requirements for military education and military training of youth in the works of native teachers, public figures and personnel military (Monomakh, Ilarion, I. Betska, B. Minikh, etc.); the opening of cadet corps in the Russian Empire, which was conditioned by the growing needs of the army in skilled officer cadres; carrying out reforms and adopting a number of documents regulating and joining all military educational institutions into a single system of the public administration.

The stages of the development problem of the Ukrainian cadet corps students training for soldiering in the investigated period have been determined and disclosed: the first stage (1840 – the first half of the 50's of the XIXth century) – the stage of the beginning process of training students of the newly established cadet corps in Ukraine for soldiering in the conditions of completion process formation of the military education centralized management system education in the state; the second stage (the second half of the 50's of the XIXth century – the late 70's of the XIXth century) – the stage of reforming cadet corps, shifting focus in training future officers to general education (military gymnasium), professional military (military schools) directions; the third stage (1881 – 1917) – the stage of the reverse reorganization of the military gymnasiums into the cadet corps, renewal and strengthening of the military direction in training students for soldiering.

During the scientific research it has been found that the main directions of the cadet corps students training for soldiering were general education and special military. The one

of general education, represented by a wide range of educational disciplines, as well as tasks of religious, mental, moral, aesthetic, physical, labor education, contributed to cadets' intellectual development, the formation of their honor and dignity, dexterity and endurance, instilled a noble behavior that was a "true honor of a military man"; special military (military science, military-physical, marching) provided the formation of a military spirit and skills, devotion to the motherland, and the ability to protect it. Classroom, extracurricular, individual classes and leisure activities contributed to the development of cadets' thinking, speech, physical, moral qualities, military skills, as well as individual psychological features.

In the thesis, it has been proved that the high professionalism, professional military training and level of awareness with advanced pedagogical ideas of the leadership, command officer and teaching staff (inspectors, officers-educators, company commanders, teachers) of military establishments played an important role in the training of students of cadet corps for soldiering.

The paper presents the possibilities of using the acquired pedagogical experience of training future military cadres, which need their further use in the present conditions: improvement of the pedagogical training of leaders and officers of military educational institutions; attention to the role and organization of leisure activities, to the importance and ways of forming the honor, dignity and courage of future military. The study does not cover all aspects of the problem. The comparative analysis of the foreign and native experience of military training of future officers of a particular historical period is promising.

Keywords: cadet corps, training, students, soldiering, stages, content, forms, directions.

List of publisher publications

Scientific works, in which the main results of the research are published

1. Yefimova O.V. Osoblivosti rozvitku problemi pidgotovki vijskovich kadriv v Ukrayini u period pravlinnya Mikoli I [Development features of the problem of the training of military cadres in Ukraine in the period of the reign of Nicholas I (30–50 s of

the XIXth century)]. *Pedagogika formuvannya tvorchoyi osobistosti u vishij i zagalnoosvitnij shkolah: zb. nauk. pr. Zaporizhzhya: Klasichnij privatnij universitet, 2017. Vip. 54 (107). S. 20-30 [in Ukrainian].*

2. Yefimova O.V. Istoriografiya problemi pidgotovki majbutnih vijskovosluzhbovciv u kadetskih korpusah Ukrayini u XIX – na poch. XX st. [Historiography of the problem of training future military personnel in the Ukrainian cadet corps in the XIXth century – at the beginning of the XXth century.]. *Naukovij visnik Mikolayivskogo nacionalnogo universitetu im. V.O. Suhomlinskogo: zb. nauk. pr. Mikolayiv: MNU imeni V.O. Suhomlinskogo, 2017.4 (59). S. 193-199 [in Ukrainian].*

3. Yefimova O.V. Vitoki stanovlennya ta rozvitku vitchiznyanih kadetskih korpusiv [Origins of the formation and development of native cadet corps]. *Teoriya ta metodika navchannya ta vihovannya: zb. nauk. pr. Harkiv: HNPU imeni G.S. Skovorodi, 2014. 35. S. 68-79 [in Ukrainian].*

4. Yefimova O.V. Pitannya formuvannya osobistosti u kadetskih korpusah Ukrayini (dr. pol. XIX H – poch. XX st.) [Question of the formation of personality in the Ukrainian cadet corps (the second half of the XIXth century – the beginning of the XXth century)]. *Pedagogichni nauki: zb. nauk. pr. Herson: HDU, 2014. 66. S. 70-75 [in Ukrainian].*

5. Yefimova O.V. Rol «Pedagogicheskogo sbornika» v organizaciyi navchalno-vihovnoyi roboti v kadetskih korpusah dr. pol. XIX st. [The role of "Pedagogical collection" in the organization of educational work in cadet corps in the second half of the XIXth century]. *Teoriya ta metodika navchannya ta vihovannya. zb. nauk. pr. Harkiv: HNPU imeni G.S. Skovorodi, 2015. 36. S. 29-33 [in Ukrainian].*

6. Yefimova O.V. Socialno-ekonomichni ta politichni peredumovi stanovlennya ta rozvitku pidgotovki vijskovih kadriv v Ukrayini u XIX – na poch. XX st. [Socio-economic and political preconditions for the formation and development of training of military personnel in Ukraine in the XIXth century – the beginning of the XXth century]. *Innovacijni rishennya v suchasnij nauci: naukovij zhurnal. Dubaj, 2017 9 (18). S. 33-52.*

7. Yefimova O.V. Rol kerivnikov j vikladackogo skladu kadetskih korpusiv u pidgotovci majbutnih vijskovosluzhbovciv v Ukrayini u dr. pol. XIX – na poch. XX st. [The role of the leadership and teaching staff of cadet corps in the training future military

personnel in Ukraine in the second half of the XIXth century – the beginning of the XXth century]. *Pedagogika ta psihologiya. zb. nauk. pr. Harkiv: HNPU imeni G.S. Skovorodi*, 2018. 59. S. 284-294 [in Ukrainian].

8. Yefimova O.V. «The peculiarities of the organization of the educational process in cadet corps which were located in Ukrainian lands in the second half 19th- at the beginning of 20th century»: *Virtus: scientific journal. Canada*, Issue 18. 25. Pp. 104-108.

Published work of approbatory character

9. Yefimova O.V. Do istoriyi stanovlennya kadetskih korpusiv v Ukrayini u XIX – na poch. XX st. [About the history of the formation of the Ukrainian cadet corps in the XIXth century – the beginning of the XXth century]. *Metodologiya suchasnih naukovih doslidzhen: mater. XIII Mizhnarod. nauk. prakt.-konf. (m. Harkiv, 10-11 listopada, 2016)*. Harkiv: HNPU imeni G.S. Skovorodi, 2016. S. 44-46. [in Ukrainian].

10. Yefimova O.V. Organizaciya dozvilleyevoyi diyalnosti u kadetskih korpusah Ukrayini (dr. pol. XIX – na poch. XX st.) [Organization of the leisure activities in the Ukrainian cadet corps (the second half of the XIXth century – the beginning of the XXth century)]. *Stanovlennya i rozvitok pedagogiki. Mat. II Mizhnarod. nauk.-prakt. kon. (m. Herson, 16-17 lyutogo 2018)*. Harkiv: VD «Molodij vchenij», 2018. S. 8-11. [in Ukrainian].

11. Yefimova O.V. Duhovno-moralne vihovannya u Kiyivskomu Volodimirskomu kadetskomu korpusi [Spiritual and moral education in the Kyiv Volodymyr Cadet Corps]. *Materiali naukovoyi konferenciyi vikladachiv, doktorantiv i aspirantiv kafedri zagalnoyi pedagogiki ta pedagogiki vishoyi shkoli (m. Harkiv, 13 travnya 2014)*. Harkiv: HNPU imeni G.S. Skovorodi, 2014. S. 74-76. [in Ukrainian].

12. Yefimova O.V. Znachushist vijskovo-fizichnih zanyat u sistemi pidgotovki vihovanciv do vijskovoyi sluzhbi v kadetskih korpusah v Ukrayini (dr. pol. XIX – na pochatku XX st.) [Significance of military-physical exercises in the system of training students for military service in the Ukrainian cadet corps (the second half of the XIXth century – the beginning of the XXth century)]. *Stanovlennya i rozvitok pedagogiki. mater. III Mizhnarod. nauk.-prakt. konf. (m. Harkiv, 10 kvitnya 2018)*. Harkiv: HNPU imeni G.S. Skovorodi, 2018. S. 19-22. [in Ukrainian].

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ВИХОВАНЦІВ КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ УКРАЇНИ ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	11
Висновки до розділу 1	29
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ПІДГОТОВКИ ВИХОВАНЦІВ КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ, ЩО РОЗТАШОВУВАЛИСЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ, ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	32
2.1. Витоки проблеми підготовки військових кадрів в історії вітчизняної педагогічної думки.....	32
2.2. Етапи розвитку проблеми підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.....	61
Висновки до розділу 2	120
РОЗДІЛ 3. ДОСВІД ПІДГОТОВКИ ВИХОВАНЦІВ КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ УКРАЇНИ ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	127
3.1. Напрями та зміст підготовки вихованців кадетських корпусів досліджуваного періоду.....	127
3.2. Роль позакласних занять та дозвіллевої діяльності у підготовці кадетів до військової служби.....	156
3.3. Вплив особистих якостей та професійної підготовки керівників, офіцерського і педагогічного складу на підготовку майбутніх військовослужбовців у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.....	170
Висновки до розділу 3	196
ВИСНОВКИ	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	205
ДОДАТКИ.....	226

ВСТУП

Актуальність і доцільність теми дослідження. Перебування України у стадії війни, що стало «справжньою перевіркою українського народу на мужність, витривалість, вірність Військовій присязі та відданість державі» (С. Полторак) [203], загострило проблему підготовки майбутніх офіцерів. Адже якість протидії зовнішній агресії та зміцнення обороноздатності будь-якої держави значною мірою залежать від професіоналізму, морально-психологічного стану, рівня національної самосвідомості військовослужбовців та суспільства в цілому.

Усе це диктує нові вимоги до підготовленості, рівня військової компетентності офіцерського складу, готового до відсічі збройній агресії проти України. Важливе місце в цьому процесі займають заклади із посиленою військово-фізичною підготовкою, що були відроджені в Україні наприкінці 90-х рр. ХХ століття. Діяльність цих закладів освіти регламентується статтями нормативних документів, як-от: «Положення про лицей з посиленою військово-фізичною підготовкою» (1999 р.) [216]; Концепція виховної роботи у Збройних силах (2004 р.) [139], Концепція військової освіти в Україні (2007 р.) [140], Закон України «Про освіту» (2017 р.) [104] тощо.

Посилює доцільність обраної проблеми й курс на поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору (Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості» (2014 р.)) [218], що ставить завданням створення якісно нової системи професійної підготовки майбутніх офіцерів, «здатних чітко діяти в кризових ситуаціях, виконувати посадові обов'язки, керувати підлеглим особовим складом» (Є. Брижати́й) [28].

У пошуках розв'язання окресленої проблеми важливим є вивчення концептуальних засад та досвіду підготовки військовослужбовців на різних етапах становлення й розвитку системи вітчизняної військової освіти, осмислення теоретичних і практичних доробків у компонуванні її змісту, форм, методів тощо. У зазначеній площині найбільш актуальною і вагомою вважаємо другу пол. ХІХ – поч. ХХ ст. – час відкриття на українських землях Російської імперії перших кадетських

корпусів, активного розвитку військової та педагогічної думки, обґрунтування суті, мети, завдань підготовки майбутніх військових.

Узагальнення результатів наукових пошуків дозволяє констатувати, що досліджувана проблема розглядається науковцями в широкому дискурсі. Зокрема, питанню обґрунтування теоретичних засад військової політики в цілому й військової освіти зокрема присвячено праці С. Полторака [203], В. Можаровського [172] та ін.; формування і розвиток особистості офіцера представлено в роботах Є. Брижатога, П. Дзюби [69], О. Торічного [250] та ін.; соціокультурні передумови модернізації системи військової освіти, протиріччя процесу формування і реалізації військового покликання стали предметом вивчення Г. Фініна [263], Ю. Приходько [214], В. Телелима [251] та інших.

Більш глибокому теоретичному усвідомленню окресленої проблеми слугують дисертації, монографії, статті провідних учених, присвячені аналізу розвитку вітчизняної освіти в цілому й військової зокрема у обраний історичний період. Серед багатоаспектних напрямів осмислення цієї проблематики можна виокремити такі: методологічні засади історико-педагогічного дослідження (Л. Ваховський [38], О. Сухомлинська [246] та ін.); специфіка урядової політики в галузі військової освіти й підготовки офіцерських кадрів (Л. Безкровний [22], А. Буравченков [30], С. Волков [51] та ін.); становлення і розвиток закладів військової освіти різних типів в історичній ретроспективі (М. Балабай [15], М. Машкін [157], В. Крилов [132], О. Козинець [136] та ін.); особливості організації освітнього процесу у кадетських корпусах періоду, що досліджується (М. Карпенко [122], О. Скрябін [235], Ю. Пікуль [197], А. Ткачук [248] та ін.); різноаспектні напрями підготовки молоді до військової служби (Г. Приходько [213], Ю. Свеженцева [232], Т. Худякова [268] та ін.).

Матеріали розвідок названих учених суттєво розширюють сферу розробки обраної проблеми, проте не надають цілісного уявлення щодо розвитку досліджуваного феномена у визначених хронологічних межах.

Доцільність дисертаційної роботи підсилюється й необхідністю подолання соціально-педагогічних суперечностей між: накопиченим у вітчизняній педагогічній

думці цінним досвідом організації підготовки вихованців кадетських корпусів до військової служби та недостатньою увагою громадськості, науковців, військових щодо його теоретико-практичного узагальнення і використання в сучасних умовах; підвищенням вимог до військової освіти в загальнонаціональному культурно-освітньому процесі та відсутністю цілісної концепції розвитку досліджуваного соціально-педагогічного феномена, який має ґрунтуватися не тільки на стандартах країн Західної Європи та США, а й на кращих традиціях вітчизняної системи військової освіти.

Отже, актуальність, теоретична й практична значущість окресленої проблеми, її недостатня наукова розробленість, а також необхідність розв'язання виявлених суперечностей зумовили вибір теми **«Підготовка вихованців кадетських корпусів України до військової служби (друга половина XIX – початок XX ст.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації є складовою комплексної програми науково-дослідної роботи кафедри історії педагогіки та порівняльної педагогіки («Підготовка викладацьких кадрів для середньої і вищої школи в науково-педагогічній спадщині вітчизняних і світових педагогів, діячів освіти і культури XIX – XX ст.») (0111U006445) Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Тема затверджена вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (протокол № 10 від 16.12.2016 р.)

Тема затверджена вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (протокол № 10 від 16.12.2016 р.)

Мета дослідження – систематизувати теоретичні питання й узагальнити досвід підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби у др. пол. XIX – на поч. XX ст. для актуалізації можливостей їх творчого використання в практиці сучасних закладів з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Для досягнення мети дослідження були визначені такі **завдання**:

1. Дослідити історіографію проблеми й визначити витoki становлення і розвитку досліджуваного історико-педагогічного феномена у вітчизняній педагогічній думці.

2. Обґрунтувати етапи й схарактеризувати особливості підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби у др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст.

3. Узагальнити досвід підготовки вихованців кадетських корпусів до військової служби досліджуваного періоду й визначити вплив на професійну підготовку кадетів керівництва й офіцерсько-викладацького складу корпусів.

4. Окреслити можливості творчого використання педагогічно цінних ідей і досвіду підготовки майбутніх військових у кадетських корпусах України в сучасних умовах.

Об’єкт дослідження – організація військової освіти в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Предмет дослідження – теорія й практика підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби у досліджуваній період.

На різних етапах наукового пошуку використано комплекс **методів дослідження**, адекватних феномену, що вивчається, а саме: *загальнонаукові* (аналіз, синтез, класифікація історико-педагогічних джерел й архівних документів), що дозволили узагальнити та систематизувати погляди вітчизняних військових діячів, педагогів, науковців на окреслену проблему; *соціально-генетичний* – для з’ясування генези підготовки майбутніх військових у вітчизняній освітній традиції; *хронологічний* і *конструктивно-генетичний*, за допомогою яких досліджено процес розвитку обраного феномена в межах зазначеного історичного періоду в динаміці й часовій послідовності, розподілено його на етапи; *порівняльно-зіставний*, що дав можливість виявити основні напрями, схарактеризувати особливості змісту, добору методів і форм організації підготовки майбутніх військових у кадетських корпусах України досліджуваного періоду; *біографічний*, що дав змогу розкрити вплив окремих історичних діячів (генералів, меценатів, губернаторів та ін.) на формування системи військової освіти, на зміст,

специфіку підготовки вихованців кадетських корпусів до військової служби; *прогностичний*, що уможливив накреслення можливостей актуалізації цінного досвіду досліджуваного явища в сучасних умовах, *герменевтики* – для адекватного інтерпретування та коментування історико-педагогічних джерел.

Джерельна база дослідження. Фактологічний матеріал дисертації становлять:

– *джерельно-документальні* матеріали фондів *Центрального державного історичного архіву України у м. Києві*: Ф. 1146 «Управління Київського повітового начальника», Ф. 267 «Павловський Іван Францевич», Ф. 1068 «Тимчасова комісія з питань спорудження будівель Київського кадетського корпусу»; *Державного архіву Київської області*: Ф. 112 «Київський Володимирський кадетський корпус 1850-1919 рр.», Ф. 707 «Канцелярія попечителя Київського навчального округу», Ф. 442 «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторського господарського відділення»; *Державного архіву Полтавської області*: Ф. 83 «Канцелярія Полтавського цивільного губернатора», Ф. 189. «Фон-Кнорінг, вихователь Полтавського кадетського корпусу», Ф. 760 «Полтавський губернський предводитель дворянства», *Державного архіву Харківської області*: Ф. 3 «Канцелярія харківського цивільного губернатора і військового губернатора м. Харкова», Ф. 87 «Харківський кадетський корпус» тощо;

– законодавчі документи досліджуваного періоду («Повчання для освіти вихованців військово-навчальних закладів» (1848 р.), «Положення про військові гімназії» (1866 р.), «Положення про кадетські корпуси» (1886 р.) тощо) й сучасності (Концепція виховної роботи у Збройних силах та інших військових формуваннях (2004 р.), Концепція військової освіти в Україні (2007 р.) тощо);

– матеріали періодичних видань: «Педагогічний збірник», «Військовий збірник», «Військова бувальщина», «Історичний вісник», «Руський інвалід», «Журнал Міністерства Народної Освіти», «Київська старина», «Нива» тощо;

– наукові та науково-публіцистичні розвідки вітчизняних педагогів-науковців (П. Лесгафт, М. Пирогов, К. Ушинський та ін.) і військових діячів (О. Астафьев, М. Драгомиров, В. Герштенцвейгта ін.) досліджуваного періоду; мемуари-спогади

колишніх вихованців кадетських корпусів України (О. Бутовський, О. Домонтович, О. Ігнат'єв та ін.); художні твори (Т. Шевченко, О. Острогорський, Л. Толстой та ін.) тощо;

– дисертації, монографічні розвідки, статті науковців, що вміщують інформацію, важливу для розв'язання поставлених завдань.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період др. пол. ХІХ – поч. ХХ століття. *Нижня межа* (1840 р.) припадає на період правління Миколи І й позначається часом відкриття на українських землях першого кадетського корпусу – Петровського Полтавського, утвореного значною мірою завдяки активній участі «нащадків козацької старшини, які ...уважно ставилися до своєї шляхетності і всіма заходами прагнули її зміцнювати і підтримувати як родинними зв'язками, так і чинами та службовим становищем власних дітей» (М. Домонтович) [70].

Верхня хронологічна межа – 1917 р. – обумовлена соціально-економічними та політичними зрушеннями, які відбувалися в українських землях Російській імперії й призвели до змін у військовій освіті в цілому й підготовці вихованців кадетських корпусів: зокрема, згідно розпоряджень Тимчасового уряду деякі з корпусів були закриті (Севастополь); частину з них було перетворено у військові гімназії (Полтавський, Київський, Одеський).

Територіальні межі дослідження – Наддніпрянська Україна, під якою розуміємо українські землі, що до 1917 р. входили до складу Російської імперії. Військова підготовка в цей період надавалася кадетськими корпусами, що діяли у Києві, Полтаві, Одесі, Сумах, Севастополі.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження зумовлені тим, що в роботі *вперше* в широких хронологічних межах цілісно досліджено розвиток проблеми підготовки вихованців кадетських корпусів, що розташовувалися на українських землях Російської імперії, до військової служби в др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст.; із урахуванням соціальних, політичних, військових та педагогічних детермінант обґрунтовано етапи та визначено особливості розвитку досліджуваного явища: І етап (1840 р. – перша половина 50-х рр. ХІХ ст.) – етап започаткування процесу підготовки вихованців новостворених на українських землях

кадетських корпусів до військової служби в умовах завершення процесу формування в державі системи централізованого управління військовою освітою; II етап (др. пол. 50-х рр. XIX ст. – кін. 70-х рр. XIX ст.) – етап реформування кадетських корпусів, зміщення акцентів у підготовці майбутніх офіцерів на загальноосвітній (військові гімназії), спеціальний військовий (військові училища) напрями; III етап (1881 р. – 1917 р.) – етап зворотної реорганізація військових гімназій у кадетські корпуси, поновлення та посилення військового напрямку у підготовці вихованців до військової служби. Узагальнено досвід підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби у визначених хронологічних межах, систематизовано напрями: загальноосвітній (релігійне, розумове, моральне, естетичне, фізичне, трудове виховання), спеціальний військовий (військові науки, військово-фізична й стройова підготовка) й форми (класні, позакласні заняття, дозвіллева діяльність); визначено вплив на підготовку кадетів керівництва й офіцерсько-викладацького складу корпусів.

Подальшого розвитку набули уявлення про історіографію досліджуваної проблеми, про історичні віхи процесу підготовки особистості військового у вітчизняній освітній традиції.

У роботі *уточнено* вплив повсякденного життя і корпусних кадетських традицій на формування особистості майбутнього офіцера.

До наукового обігу введено маловідомі архівні матеріали (20), окремі історичні факти й положення, які розширюють науково-педагогічне уявлення про мету, завдання, зміст підготовки майбутніх військових у досліджуваний період, дозволяють персоніфікувати внесок військових офіцерів, педагогів, науковців у розробку суті й змісту військової освіти.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки й матеріали дослідження можуть бути спрямовані на вдосконалення змісту й поліпшення організації освітнього процесу в закладах інтернатного типу з військово-професійною спрямованістю в Україні.

Висновки й рекомендації, викладені в дисертації, *упроваджено* в освітній процес Державної гімназії-інтернату з посиленою військово-фізичною

підготовкою «Кадетський корпус» (м. Харків, довідка №01-10/368 від 04.05.2018 р.), Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького (довідка №31/03-а 22.02.2018), Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (довідка №01/10-217 від 27.02.2018 р.).

Теоретичні положення й узагальнення історико-педагогічного досвіду з питань підготовки вихованців кадетських корпусів до військової служби *можуть бути використані* для вдосконалення діяльності середніх загальноосвітніх закладів військового профілю в Україні; у процесі викладання навчальних дисциплін і курсів за вибором з «Історії педагогіки», «Історії України», при організації самостійної роботи й написанні курсових і магістерських робіт студентами закладів вищої педагогічної освіти; при укладанні навчальних посібників і методичних рекомендацій для працівників закладів військової освіти.

Апробація і впровадження результатів дослідження в практику. Основні положення, результати й висновки дослідження обговорено на засіданнях кафедри історії педагогіки і порівняльної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (2013 – 2018 рр.) й оприлюднено на науково-практичних конференціях: *міжнародних* – «Становлення і розвиток педагогіки» (м. Харків 2018 р.), «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика»; *регіональних* – «Методологія сучасних наукових досліджень (м. Харків 2013, 2015 р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено в 12 одноосібних публікаціях, із них 6 статей опубліковано в провідних фахових виданнях України, 2 – у міжнародних періодичних виданнях, 4 тези доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, списку використаних джерел (305 найменувань, із яких 22 – архівні позиції). У тексті містяться 3 таблиці (на 3 сторінках) і 7 додатків (на 8 сторінках). Загальний обсяг роботи становить 232 сторінки, основний зміст викладено на 201 сторінці.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ВИХОВАНЦІВ КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ УКРАЇНИ ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Дослідження розвитку проблеми підготовки вихованців кадетських корпусів до військової служби в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. вимагало опрацювання значного масиву наукової літератури (праці загального історичного характеру, присвячені історії становлення та розвитку війська в Російській імперії загалом і в Україні зокрема; роботи, присвячені видатним особистостям, чия діяльність суттєво впливала на підготовку вітчизняних військових кадрів у різні історичні періоди; мемуарна спадщина; художня література, у якій змальовані портрети захисників України в різні історичні періоди, описано діяльність різних закладів, у яких готували майбутніх військових тощо; дисертації, предметом дослідження яких були зміст, шляхи, засоби підготовки військових кадрів в Україні в різні історичні періоди, зокрема й у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття), котрий доцільно розглядати з урахуванням часу його появи на науковому просторі, а саме: праці, які з'явилися в науковому обігу в дореволюційні часи; роботи, що були видані за радянської доби, і, нарешті, наукова література сучасного періоду. Це дало змогу простежити підходи до виявлення досліджуваного явища комплексно, крізь призму його оцінок представниками різних епох [38; 84].

Як показав науковий пошук, до найперших фундаментальних досліджень, присвячених історії виникнення, становлення і розвитку військових навчальних закладів у Російській імперії, а також на українських землях, які були у її складі, відносимо працю військового історика дореволюційних часів М. Мельницького «Збірник відомостей про військово-навчальні заклади Росії: Сухопутне відомство» [161; 162; 163]. На основі значного фактичного матеріалу науковець висвітлив історію становлення й розвитку військових навчальних закладів, починаючи з 1712 й до 1855 року. Важливо, що дослідник ґрунтовно схарактеризував зміни, що відбувалися за часів правління монархів, які

очолювали країну в різні історичні періоди, зробивши акцент на періоді царювання імператора Миколи I, впродовж якого в Україні було відкрито перший кадетський корпус.

В цьому ж аспекті слід назвати й ґрунтовні роботи С. Будаєвського та Ф. Грекова, надруковані наприкінці XIX ст. – на початку XX століття. Зокрема, дослідження С. Будаєвського «Історичний нарис військово-навчальних закладів, підвідомчих Головному їх управлінню» [31; 66], присвячене загальній характеристиці історії військово-навчальних закладів, які функціонували на теренах українських земель Російської імперії, виділивши особливості їх розвитку. Особливу увагу науковець приділив питанню організації системи підготовки офіцерського складу в молодших військово-навчальних закладах. Окремі аспекти діяльності кадетських корпусів знайшли відображення й у роботі Ф. Грекова «Короткий історичний нарис Військово-навчальних закладів 1700 – 1910 р.» [66]. Зазначимо, що науковець стисло схарактеризував історію відкриття кадетських корпусів у Російській імперії й на теренах сучасної України, зупинився на характеристиці портретів директорів кадетських корпусів, а також вихованців, які досягли успіхів у службі [84].

У контексті аналізу проблеми, що розглядається, нам видається цікавою монографія генерала М. Лалаєва – вченого, педагога й письменника, стаж якого в Головному Управлінні військово-навчальними закладами Російської імперії сягнув за 40 років. Наголосимо, що дописувач був не лише свідком усіх нових починань та перетворень у військовій освіті того часу, але й безпосереднім їх виконавцем. У роботі «Історичний нарис військово-навчальних закладів» [145], що вийшла друком у 1880 році, генералом було висвітлено питання освітньої політики у підготовці вітчизняних військових кадрів в період правління імператорів Олександра I, Миколи I, Олександра II, зокрема: розглянуто зміст та специфіку опікування державних осіб військово-навчальними закладами; схарактеризовано систему організації освіти та виховання в цих закладах; акцентовано на головних принципах у діяльності військових навчальних закладів у період з 1700 р. до 1880 р.; показано статистичні дані стосовно кількості

випускників у ті чи інші роки. Підкреслимо також стислий розгляд М. Лалаєвим історії відкриття Полтавського та Київського кадетських корпусів [145].

У контексті аналізу досліджуваної проблеми значну увагу привертають також праці: Ф. Веселаго [42], М. Гольмдорф [61], М. Жерве та В. Строев [96], Н. Завадського [99], М. Ломана [155], І. Павловського [187] та інших, що є своєрідними документальними хроніками навчальних закладів військового профілю, які функціонували в різні історичні періоди. Усі вони присвячені ювілейним датам, серед них: «Нарис історії морського кадетського корпусу (за 100 р.)» Ф. Веселаго [42], «Матеріали для історії минулого Дворянського полка» М. Гольмдорф [61], «Історичний нарис 2-го кадетського корпусу» М. Жерве та В. Строева [96], «Історичний огляд 2-го кадетського корпусу» М. Ломана [155] тощо.

Досить значущим для дослідження виявився науковий нарис І. Павловського «Петровський Полтавський кадетський корпус» [187]. Видний історик, педагог, архівознавець, використовуючи значний масив багатоаспектного фактичного матеріалу, детально й послідовно проаналізував історію заснування та функціонування Петровського Полтавського кадетського корпусу за 50 років його існування (1840 – 1890 рр.). Особливу увагу педагог присвятив аналізу організації освітньо-виховного процесу в даному військовому закладі, характеристиці діяльності офіцерів-вихователів та викладачів, а також дав оцінку виконанню своїх функцій директорами військового навчального закладу в різні часи. Підкреслимо тут: всі ті численні факти стосовно заснування та діяльності кадетського корпусу, які науковцеві вдалось зібрати, були ним упорядковані й надруковані окремими книгами, а деякі – у вигляді статей у періодичних виданнях [187].

Близьким до проблеми дослідження є також нарис підполковника Н. Завадського «Володимирський Київський кадетський корпус 1851 – 1901 рр. (сторінки історії)». Використовуючи власний досвід роботи офіцера-вихователя, він детально проаналізував у нарисі історію заснування та відкриття Київського кадетського корпусу; виокремив ті зміни, які відбулися у підготовці вихованців у

зв'язку з перетворенням кадетських корпусів у військові гімназії у 60 – 70-х рр. XIX ст.; представив самобутні портрети директорів та викладачів тощо [99].

Серед праць зазначеної групи значний інтерес представляють також роботи В. Бернацького «П'ятдесятиріччя Головного управління військово-навчальними закладами» [18], П. Петрова «Головне управління військово-навчальних закладів. Історичний нарис» [192], що були підготовлені на основі опрацювання значного обсягу документів: інструкцій, законів, положень, актів, навчальних програм тощо.

У контексті досліджуваної проблеми певний історіографічний інтерес представляє монографія П. Галенковського «Виховання юнаків у минулому у період з 1700 по 1856 рр.» [59]. У ній дослідник детально проаналізував, починаючи з періоду перших Петровських шкіл до реформи Олександра II, всю систему виховання та навчання в закладах військового профілю. Особливий акцент дослідник поставив на засобах впливу на формування моральних якостей кадетів, зокрема, повністю відкидав систему традиційних для тогочасних військових закладів покарань.

Для аналізу ступеню розробки досліджуваної проблеми науково цінність має праця історика В. Ключевського «Курс російської історії» [134]. У багатотомному виданні, що охоплює період від найдавніших часів до кінця XIX ст., знаний історик-науковець розробив періодизацію російської історії, особливу увагу звернувши на деталізацію подій від Петровської епохи до скасування кріпацтва (1861 р.), представивши яскраві розгорнуті характеристики діяльності Петра I, Катерини II, Павла I, Олександра I, Миколи I. Лекції В. Ключевського цікаві своєю насиченістю багатим і різноманітним фактичним матеріалом, детальним розкриттям причин будь-якого історичного явища чи події, висвітленням і оцінкою ролі монархів у військових перетвореннях та реформах у військово-навчальних закладах тощо [134].

Серед робіт означеної групи привертають увагу також й роботи генерала, члена 1-го складу Міжнародного олімпійського комітету (МОК) О. Бутовського [32; 33; 34; 35], який уперше теоретично обґрунтував необхідність отримання

майбутніми військовими не лише загальної, а й спеціальної «фізичної освіти», а також комплексної естетичної підготовки, що передбачала навчання співу та танцям [84].

До праць другої групи дореволюційної історіографії нами віднесено статті, що друкувалися в дореволюційних часописах «Історичний вісник», «Педагогічний збірник», «Русская старина», «Розвідник». Зазвичай, ця група робіт пов'язана з відомими особистостями й присвячена їхній діяльності, яка мала суттєвий вплив на розвиток підготовки військових кадрів у дореволюційний період. Серед вказаної групи робіт виокремлюємо статтю І. Сімонова «Граф Д. Мілютін і військово-навчальне відомство» [234], в якій схарактеризовано роботу військового міністерства, підведено наслідки військової реформи 60-70-х рр. XIX ст., проаналізовано навчальні-методичні посібники, розглянуто настанови, які були укладені за цих часів тощо. Зауважимо, дописувач високо поцінував діяльність міністра Д. Мілютіна, називаючи його «гігантом епохи великих реформ» [234].

З метою більш конкретного заглиблення в розробку досліджуваної проблеми особливу увагу викликають праці третьої групи – мемуари-спогади засновників та директорів кадетських корпусів дореволюційних часів, офіцерів-вихователів та колишніх вихованців (О. Грейца «Великий князь та його кадети» [67], Л. Драке «Кадетський побут 50-х років. Спогади» [81], О. Заїлійського «Кадетська юність. Спогади офіцера» [111], А. Лемана «Нарис кадетського життя» [144], Е. Суражевського «Суворовський кадетський корпус» [232], О. Бутовського «Роки мого навчання у Петровсько-Полтавському кадетському корпусі» [36], Б. Медема «Минуле у Петровській Полтавській військовій гімназії та у Петровському Полтавському кадетському корпусі» тощо) [160]. Представлені вище роботи цікаві тим, що вони базуються на значному фактичному матеріалі і представляють широку гамму процесів та явищ, що відбувалися в різні історичні періоди діяльності кадетських корпусів. Особливо значущим є відображення особистісного ставлення авторів праць до різних подій, що дає змогу відчутти особливості взаємовідносин між прямими учасниками навчально-виховного

процесу, дозволяє простежити за динамікою в оцінках авторів результатів і наслідків реформ, здійснених у військово-навчальних закладах на різних етапах досліджуваного періоду [84].

Певний інтерес викликає й стаття Є. Андрієвського «М. Драгомиров і військово-навчальні заклади». Її автор – колишній вихованець Михайлівського артилерійського училища, залишив нащадкам спогади про викладацьку діяльність М. Драгомирова, про його (М. Драгомирова – О.Є.) ставлення до слухачів курсів. «Курсанти запевнялися у тому, – зазначав Є. Андрієвський, – що цей відчужений від нас професор був дуже близький нам: поселяв в нас військовий дух, він прагнув підняти в нас поняття про людську гідність, ми бачили, що, за успадкованим почуттям, він у кожному з малих поважав людину» [8, с. 53]. Окремо зупиняється дописувач на іспитах із тактики, що приймав М. Драгомиров, і який «вкрай цінував вільну, не завчену відповідь, особистий роздум і творчий підхід» кожного з юнкерів, ураховував їхні індивідуальні здібності [8, с. 33 – 54, 357 – 372, 363].

Четверту групу складають твори художньої літератури, автори яких яскраво змальовують життя й побут кадетів періоду, що вивчається. Це повісті та розповіді Б. Приходкіна «Кадет Ізводніков» [12], О. Купріна «На переломі» [140], С. Колбасьєва «Арсен Люпен» [50], М. Лєскова «Кадетський монастир» та «Привид у Інженерному замку» [148; 149], Т. Шевченка «Близнюки» [273] тощо. Цінність цієї групи джерел полягає в тому, що автори розкривають власне ставлення до військових, а також до військово-навчальних закладів та системи підготовки вихованців у них. Цікавим є той факт, що відомі українські письменники негативно зображують вплив кадетських корпусів, що були засновані Російською владою в Україні. Так, Т. Шевченко, в образі Зосима Сокири в повісті «Близнюки» висміяв та показав моральний занепад головного героя, наголошуючи, що таке «зіпсуття почалося в корпусі кадетів». Військова ж служба й офіцерське середовище довершили розбещення головного героя [273].

Зазначимо, що автори повістей та розповідей звертали особливу увагу на викладацький склад кадетських корпусів, звертаючи при цьому увагу читачів як

на їх сильні, так і слабкі сторони й вади. Так, у повісті «На переломі», що написана на автобіографічному матеріалі, О. Купрін змалював перші враження про навчання і виховання в кадетському корпусі Михайла Булавіна. У творі яскраво зображені стосунки кадета з викладачами, вплив атмосфери закладу на формування моральних якостей вихованців. Наведемо опис портретів викладачів, що змальовані письменником: «Майже всі викладачі відрізнялися якимись дивацтвами, до яких вихованці швидко звикали й навчилися їх копіювати. Закон Божий викладав дякон Пещерський, відомий дужою силою, невмінням складно говорити й лицемірством (це був один із найгірших недоліків викладача для вихованців)... Пияцтво серед вчителів було справою звичайною: пиячив і зовні пристойний учитель історії Іван Іванович, в сутності найдобріша людина...На його уроках кадети робили, що завгодно, однак бали він ставив вищі. Пиячив й інший учитель – російської мови – Михайло Іванович Труханов. Але він настільки художньо читав уголос Гоголя, Тургенєва, Лермонтова й Пушкіна, що навіть найвідчайдушніші ледарі слухали його читання як зачаровані, боячись пропустити хоча б одне слово» [140, с. 401].

У контексті наукового пошуку актуальними є розповіді М. Лескова «Кадетський монастир» (1880 р.) та «Привид в Інженерному замку» [148; 149], у яких надається опис першого кадетського корпусу, передається колорит епохи, ставлення оповідача до головних героїв нарису. Зазначимо, що в основу оповідань автором було покладено спогади колишнього кадета Г. Похітонова.

Цікавим щодо зазначеної проблеми є роман Л. Толстого «Війна і мир» [249], що був написаний у 60-х р. XIX століття. Твір мав величезний успіх, кількість критичних статей, викликаних появою роману-епопеї, обчислюється сотнями. Зазначимо, що в основі задуму твору лежав глибокий інтерес Л. Толстого до історії, філософських і суспільно-політичних питань XIX століття. Так, у романі наявні психологічні, соціальні, історичні, моральні проблеми, говориться про щирий і помилковий патріотизм, про роль особистості в історії, про національну гідність вітчизняного народу, про дворянство. У цій площі певний інтерес викликають центральні персонажі твору: норови, поведінка,

психологія, образ життя; як трактувалися в тогочасному суспільстві головні моральні чесноти людини-офіцера (честь, свобода, справедливість, мужність тощо) [294].

До цієї групи історіографічних джерел нами віднесено також вірші М. Воробйова («Посвята донському кадетському корпусу», «Кадетам»), М. Надєждіна («Ми юності фактично не знали...»), П. Сухотіна («Кадети»), І. Савіна (збірка «Ладанка»), В. Сумбатова («Барабанний марш») та інших авторів, більшість із яких були випускниками кадетських корпусів. У зазначених поетичних творах оспівувались внутрішні переживання кадетів, ставлення до служби, до товаришів, любов до Батьківщини тощо [84; 174].

Отже, розвідки М. Мельницького [161; 162], І. Павловського [187], М. Драгомирова [75; 76], О. Купріна [140] та інші, що написані на широкій базі наукових та історичних джерел, більшість яких нині втрачена, праці видатних вітчизняних педагогів, військових, письменників і громадських діячів, літературні джерела становлять значний інтерес для сучасної історико-педагогічної науки.

Жовтневі події 1917 року різко змінили інтерес до історії вітчизняного війська загалом, в тому числі й до військової освіти в Україні. Передусім, після жовтневої революції різко впала зацікавленість у вивченні історії військової освіти, що вплинуло в значній мірі на процес наукової розробки питань історії вітчизняного війська. Як свідчать першоджерела, зокрема, періодична преса перших років радянської влади, радянські вчені ставились до дореволюційної системи військової освіти упереджено, вважаючи її антинародною й цілком бездарною.

Як показав аналіз першоджерел, впродовж 20-х-30-х рр. ХХ ст. питання діяльності кадетських корпусів дореволюційного періоду з наукової точки зору дослідниками не розглядалися. Виняток становить лише стаття керівника ГУВНЗ Д. Петровського «Чи потрібні кадетські корпуси» [195], що була надрукована в журналі «Військовий вісник» у 1922 році. У цій публікації Д. Петровський аналізує систему навчання і виховання в дореволюційних кадетських корпусах, вказав на найбільш позитивний факт їх діяльності: формування якостей,

необхідних майбутньому офіцеру, починаючи з дитячого віку. Звідси автор статті зробив висновок про позитивність відновлення кадетських корпусів з метою покращення військової освіти й запропонував проект створення червоних кадетських корпусів на основі досвіду їх відродження в Азербайджанській республіці. Зауважимо тут, що вказана стаття мала широкий резонанс у Наркомосі РРФСР [195, с. 87-90].

До першої групи джерел, що з'явилися за радянських часів на початку 40-х рр. ХХ ст., нами віднесено праці: Г. Гірса [12], Ф. Дзержинського [49], П. Ізместьєва [112], К. Ворошилова [54], С. Каменєва [126], О. Свєчина [231] та інших, що займали високі посади в державному апараті. У цей період у статтях та монографіях вищезазначених авторів головна увага була зосереджена на необхідності вивчення досвіду організації діяльності дореволюційних військових навчальних закладів, що викликалось, з одного боку, необхідністю створення в державі суворовських училищ, з іншого, – піднесенням патріотизму в роки Другої світової війни.

У площині аналізу проблеми дослідження суттєве зацікавлення викликають праці післявоєнного періоду, які мають загально-історичний характер і були надруковані в газетах і журналах 50-х рр. ХХ ст.: «Червоний офіцер», «До нової армії», «Військово-історичний журнал», «Військове знання», «Червона Армія та школа», «Військова справа», «Військовий вісник» тощо. У статтях, що друкувалися в цих часописах, значну увагу було звернуто на питання підготовки командного складу у військово-навчальних закладах, що діяли в дореволюційний період. Це роботи А. Жданова, О. Щербакова, Э. Калніна та інших [85; 236; 126; 240] .

Серед досліджень, що з'явилися в 60-х – на початку 90-х. рр. ХХ ст., слід назвати роботи О. Федорова «Російська армія у 60 – 70-х. рр. ХІХ ст.», яку присвячено організації освітнього процесу в кадетських корпусах у 60-х р. ХІХ ст. [262]; В. Задорожного «З історії підготовки офіцерських кадрів у Росії» де розглянуто навчально-виховний процес у дореволюційній військовій школі другої половини ХІХ ст. – на початку ХХ ст. та підготовку офіцерського складу [102];

О. Буравченкова «Офіцерський корпус російської армії напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції», тут досліджено чисельність та соціальний склад вихованців військових училищ і кадетських корпусів в умовах Першої світової війни [30]; О. Каменєва «Історія підготовки офіцерських кадрів у Росії», в якій на основі аналізу статутів, положень, навчальних програм визначено шляхи на етапи підготовки офіцерських кадрів у Російській імперії протягом усього періоду її існування; визначено методичні надбання організації навчально-виховного процесу у військово-навчальних закладах того часу [124].

Роботи, присвячених видатним особистостям, чия діяльність суттєво впливала на підготовку вітчизняних військових кадрів у різні історичні періоди, що нами віднесено до другої групи наукових джерел, виданих у радянські часи, нами не виявлено.

До третьої групи досліджень, що побачили світ за радянських часів, нами віднесено нарис колишнього кадета С. Кремера «Сумський кадетський корпус» (1955 р.) [131], який був підготовлений в еміграції. Автором було викладено історію заснування й функціонування корпусу, розпочинаючи з його відкриття в 1900 р. й до 1950 р.; наведено спогади вихованців, опубліковано світлини, документи тощо. Наголосимо, що величезну роль у відкритті Сумського кадетського корпусу згідно з висновком автора дослідження відіграв меценат І. Харитоненко [131].

Значну цінність, з огляду на проблему дослідження, представляють журнали, що видавалися російськими офіцерами-емігрантами білої армії «Військова бувальщина» (1852-1974, м. Париж) і «Кадетська переключка» (1972-1992 рр., м. Нью-Йорк), в яких були надруковані спогади, передусім, вихованців кадетських корпусів, що були присвячені побуту, традиціям, атмосфері військово-навчальних закладів. Серед них слід назвати спомини Б. Раснянського «Сумський кадетський корпус: спогади» [228], В. Дубинського, Г. Аустріна «Володимирський Київський кадетський корпус» [72], В. Де-Вітта «З далекого минулого» [48], П. Волошина-Петриченка «Три пори року в чотирьох стінах» [52], А. Стацевич «Володимирський Київський кадетський корпус» [139],

Караченцов «Традиції корпусу і ЦУК» [140] тощо.

У контексті наукового пошуку важливе значення мають роботи радянського періоду, що увійшли до п'ятої групи. Це дисертації М. Алпатова [5], Л. Бескровного [18; 19; 20;], Т. Жесткової [95], П. Зайончковського [105; 106; 107; 108] та інших. Зазначимо, що однією з перших дисертацій, предметом дослідження якої стала історія військово-навчальних закладів, була робота Т. Жесткової «Історія кадетських корпусів і військових гімназій в Росії» (1944 р.) [95]. У цьому дослідженні авторкою виділено етапи розвитку військово-навчальних закладів, проаналізовано й систематизовано основні напрями навчально-виховного процесу, розглянуто систему заохочень і покарань вихованців навчальних закладів, що діяли в Російській імперії в дореволюційний період. Наголосимо, що авторка залишила поза увагою діяльність кадетських корпусів на українських землях Російської імперії [95].

У контексті проблеми дослідження виокремимо й дисертацію П. Зайончковського «Самодержавство та російська армія на рубежі XIX – XX ст.» [110], де, базуючись на багатоаспектному фактичному матеріалі, автор розглянув різноманітні питання підготовки вітчизняних офіцерських кадрів у дореволюційний період.

До цієї групи відносимо й дисертацію М. Алпатова «Навчально-виховна робота у дореволюційній школі інтернатного типу (з досвіду кадетських корпусів і військових гімназій» [5], у якій вперше систематизовано та проаналізовано діяльність кадетських корпусів, що функціонували на терені Російської імперії загалом та в Україні зокрема. Автором було також досліджено вплив закладів на формування особистості майбутніх офіцерів; деталізовано систему навчально-виховної роботи в кадетських корпусах; виокремлено педагогічні принципи у підготовці майбутніх військовослужбовців. Зауважимо: оцінюючи вплив політики Російської імперії на підготовку військових кадрів, радянські вчені демонстрували, головним чином, упередженість і негативність [5]

Соціально-економічні та політичні перетворення, що відбулися в Україні в 90-х рр. XX ст., зумовили кардинальні зміни й у площині історико-педагогічних

досліджень. Предметом уваги науковців стають «білі плями» в історії культури та освіти країни: суперечливі, гострі питання генезису національного війська, внеску представників різних верств суспільства дореволюційного періоду, переважно національної еліти, у розбудову вітчизняної системи військової освіти тощо.

У сучасній історіографії, яка характеризується величезною кількістю публікацій, що обумовлено відходом історичної та історико-педагогічної науки від марксистсько-ленінської методології та усталених оцінок радянського періоду, у контексті аналізу досліджуваного явища передусім заслуговують на увагу роботи загального історичного характеру, що були видані як в Україні, так і за її межами, зокрема в Російській Федерації. Серед праць, що вийшли в Російській Федерації після розпаду Радянського Союзу, слід назвати монографії С. Волкова «Російський офіцерський корпус» [51], де розглянуто питання навчання й підготовки вітчизняних офіцерів, їхнє проходження по службі, соціальний облік, традиції військовослужбовців з середини XVII – до початку XX ст.; проаналізовано навчальні програми, схарактеризовано деякі методики підготовки військових кадрів тощо [51]; М. Машкіна «Вища військова школа Російської Імперії XIX початок XX ст.» [157], у якій на основі великого фактичного матеріалу надано цілісний аналіз діяльності та розвитку вищої військової школи XIX – початку XX ст.; розкрито певні аспекти діяльності кадетських корпусів як початкової ланки підготовки військовослужбовців; акцентовано увагу на ролі офіцера у суспільному житті Російської імперії загалом і в Україні зокрема [157]; В. Жуковського «Військова освіта в Росії: спадкоємність, досвід, традиції» [97], де проаналізовано розвиток військової освіти в Росії, починаючи з XVIII ст., при цьому значна увага присвячена вдосконаленню системи підготовки військових кадрів у першій половині XIX століття [97]; В. Крилова «Кадетські корпуси та російські кадети» [132], в якій досліджено динаміку змін, що відбулися в межах кадетських корпусів щодо підготовки офіцерського корпусу в XVIII – XIX ст.; простежено долю вихованців військових закладів (офіцерів гвардійської, польової, резервної, запасної артилерії) у війнах, що відбулися за дореволюційних часів у Російській імперії

[132; 84].

Суттєвий інтерес становить також дослідження російської вченої А. Агеєвої [2], у якому розглянуто форми організації дозвілля вихованців, що мали місце в кадетських корпусах Російської імперії загалом і на українських землях до 1917 р. Зазначимо, що основним джерелом статті стали спогади колишніх вихованців кадетських корпусів, які були опубліковані в журналі «Військова бувальщина» і видавалися в період з 1952 по 1974 роки [2].

Проведений науковий пошук свідчить про посилення інтересу до проблеми підготовки майбутніх військовослужбовців у різні історичні часи й серед українських дослідників сучасного періоду.

Суттєвий інтерес серед праць дослідників на вітчизняному просторі викликає монографія Г. Фініна «Військова освіта в сучасних соціокультурних контекстах» [263], у якій комплексно проаналізовано соціокультурні передумови реформування й модернізації системи військової освіти; акцентовано на головних протиріччях у процесі формування й реалізації військового покликання, зокрема: між особистістю військовослужбовця і суспільства, між особистістю і військовою діяльністю. Підкреслимо, що автором особливо виокремлюються соціокультурні детермінації процесів реформування та подальшого розвитку системи підготовки військового фахівця в сучасних умовах [84; 263].

Цінною, з огляду на проблему, що досліджується, є наукова розвідка «Історія українського війська» [120], автори якої, аналізуючи історію військової справи на вітчизняному просторі, розглянули її в системі: від перших професійних військових формувань на терені України в Давню добу до сучасності. Найбільшу цінність вказаного видання представляють більше п'ятисот світлин із колекції Національного історичного музею України, що відтворюють усю багатоманітність військового спорядження та озброєння військових формувань у різні періоди історії й повною мірою розкривають усю хронологію розвитку української армії [120].

Привертають увагу також статті М. Карпенко [122], О. Скрябіна [235], М. Міліциної [171], у яких висвітлено історію відкриття та функціонування

Володимирського Київського кадетського корпусу; схарактеризовано особливості організації навчально-виховного процесу в ньому (форми, методи роботи викладачів та офіцерів-вихователів із кадетами) [84].

Зазначимо, що серед праць сучасних українських учених узагальнювального характеру, присвячених історії розвитку кадетських корпусів, однією з найбільш ґрунтовних є колективна монографія «Кадетські корпуси ХІХ – поч. ХХ ст.: український вимір (система навчання та виховання)» [127], у якій автори здійснили комплексний аналіз історії й наслідків діяльності військових навчально-виховних закладів інтернатного типу; висвітлили питання історичного походження кадетських традицій; розкрили подальші долі випускників кадетських корпусів тощо [84].

До другої групи історіографічних джерел нами віднесено наукову розвідку А. Матвієнко «Михайло Драгомиров» [154], де автором детально проаналізовано життя і діяльність генерал-губернатора, знаного військового теоретика, колишнього командувача військами Київського, Подільського та Волинського Військового Округу генерал-губернатора М. Драгомирова (1830-1905 рр.). У своїй праці А. Матвієнко сумлінно досліджує періоди життя та діяльності видатного українського військового діяча, виокремлюючи дитинство, навчання в академії, діяльність у київському військовому окрузі, військовій академії, характеризуючи публіцистичну діяльність. Слід зазначити, що автором уведено до наукового обігу нові архівні матеріали.

Роботи третьої та четвертої групи, що представлені мемуарною спадщиною та художньою літературою, нами не виявлено.

П'яту групу історико-педагогічних джерел, у яких тією чи тією мірою порушено досліджувану проблему, стали дисертації як українських, так і зарубіжних, зокрема російських вчених. Їх аналіз дозволив виокремити такі напрями наукових пошуків:

– загальна характеристика діяльності кадетських корпусів, що діяли в Російській імперії в дореволюційні часи: Псковський кадетський корпус – А. Михайлов [165], Санкт-Петербурзький кадетський корпус – М. Боева [7],

Воронезький кадетський корпус – Є. Комаровський [138], Московський кадетський корпус – М. Алборова [3] та інші;

– історія становлення вітчизняної системи військової освіти загалом і кадетських корпусів зокрема: В. Бондаренко [17], М. Балабай [15], Т. Буковська [29], О. Козинець [136], В. Курмишов [141], Ю. Пікуль [197], О. Скрябін [235], А. Ткачук [248] та інші;

– напрями виховання майбутніх військовослужбовців: духовно-моральне – О. Голощапова [62] та С. Шпангель [276], морально-естетичне – Ю. Свеженцева [232], громадянське – Т. Худякова [268], естетичне – С. Філаретова [264] тощо.

Серед вищезазначених дисертацій значний інтерес становлять праці сучасних російських дослідників. Так, у праці В. Курмишова «Виховання в кадетських корпусах Росії (аналіз педагогічного досвіду 1882 – 1917 рр.)» [141], представлено комплексний аналіз історії становлення кадетських корпусів XIX – початку XX столітті. Автором розглянуто матеріально-побутове забезпечення і фінансування корпусів; схарактеризовано зміст та основні напрями організації навчально-виховного процесу. У науковій розвідці О. Варфоломеєва «Кадетські корпуси Росії в XIX – початку XX ст.» [54] досліджено процес становлення та розвитку діяльності кадетських корпусів як системи початкової військової підготовки; уведено до наукового обігу нові джерела та архівні матеріали з історії кадетської освіти; порушено низку локальних проблем, пов'язаних із розвитком початкової військової освіти, які раніше розглядалися в сукупності.

Важливою, з огляду на проблему, що досліджується, є докторська дисертація В. Свірідова «Становлення та розвиток військової освіти в Росії у другій половині XIX – на початку XX ст.» [233], у якій на основі значного фактичного матеріалу висвітлено педагогічні погляди вітчизняних педагогів, вплив їх на становлення й розвиток військової освіти до революції; досліджено підготовку офіцера в період Першої світової війни, виявлено позитивні та негативні сторони прискореного навчання й виховання офіцерських кадрів військового часу.

У переліку дисертацій, що склали п'яту групу, заслуговують на увагу й дослідження, автори яких українські історики-науковці й фахівці з військової історії Ю. Пікуль, О. Скрябін, А. Ткачук [197; 235; 248]. Так, у дисертаційній роботі Ю. Пікуля досліджено різні аспекти підготовки офіцерського корпусу самодержавної Росії в другій половині XIX – на початку XX ст.; автором на базі детального аналізу багатоаспектних джерел розкрито вплив повсякденних умов життя, а також значення менталітету слухачів військово-навчальних закладів самодержавної Росії на підготовку майбутніх офіцерів; наголошено на взаємозв'язок між війнами, які вела Російська імперія в досліджуваний період, та змінами в царині військової освіти; схарактеризовано матеріальне забезпечення офіцерського корпусу й показано його вплив на престиж професії офіцера [197].

У науковій розвідці О. Скрябіна розкрито організацію і зміст діяльності військових гімназій та кадетських корпусів на теренах України з підготовки їх вихованців до продовження професійної освіти у військових училищах; виявлено основні чинники та визначено їхній вплив на підготовку вихованців військових гімназій та кадетських корпусів; досліджено особливості військово-гімназійного та кадетського періодів в історії розвитку початкової військової освіти на теренах України (1865 – 1917 рр.); визначено зміст навчально-виховного процесу початкових військових навчальних закладів та проаналізовано його загальноосвітній, військово-професійний та виховний блоки [235].

А. Ткачуком висвітлено історію кадетських корпусів на Україні від їх створення до закриття (1840-1917 рр.); розглянуто основні етапи діяльності цих військово-навчальних закладів на українських землях; порушено питання рівня навчально-виховної роботи в кадетських корпусах, де викладацьку діяльність здійснювало багато відомих професорів Київського, Харківського й Одеського університетів і цивільних гімназій; з'ясовано, що в корпусах склалась система корпоративного виховання, в основі якої – ідея виховання особистості через колектив; виділено основні напрями виховної діяльності, розкрито форми та методи духовно-морального та фізичного виховання кадетів; узагальнено результативність діяльності цих військово-навчальних закладів на Україні [248].

У переліку дисертацій, присвячених історико-педагогічним аспектам, і предметом дослідження яких став зміст, структура і функції діяльності навчально-виховних закладів військового профілю в Україні (середина XIX – початок XXI століття), є робота М. Балабая [15].

Наголосимо, що вищезазначені наукові розвідки, що підготовлені на значному фактичному матеріалі, дають загальне уявлення про особливості й тенденції розвитку військово-навчальних закладів на теренах сучасної України не позбавлені й певних недоліків. Поза увагою дослідників залишилось питання впливу педагогічних чинників, зокрема поглядів вітчизняних педагогів на становлення та розвиток військової освіти [84].

Певний інтерес викликають роботи, присвячені проблемам і напрямам виховання майбутніх військових кадрів. Так, у дисертації Т. Худякової «Формування громадянської позиції вихованців кадетських корпусів імператорської Росії» [268] визначено чинники, що сприяли становленню й розвитку кадетських корпусів імператорської Росії; уточнено поняття «громадянська позиція вихованця кадетського корпусу»; досліджено навчально-виховну діяльність кадетських корпусів у контексті імператорського періоду Росії; виділено особистісні якості педагогів, що впливають на ефективність формування громадянської позиції вихованців кадетських корпусів [268].

У контексті аналізу досліджуваної проблеми заслуговує й на увагу наукова праця С. Шпанагеля «Історико-педагогічний аналіз духовно-морального виховання в кадетських корпусах Росії» [276]. Дисертанткою здійснено історико-педагогічний аналіз духовно-морального виховання в дореволюційних кадетських корпусах, який дав підстави для визначення його суті, структури та змісту: цінність, значимість, результативність; визначено, що духовно-моральне виховання в кадетських корпусах реалізовувалося на трьох етапах: дореволюційному – духовність й моральність сприймалися в імпліцитному взаємозв'язку; радянському – особливістю якого була підміна системи вищих моральних цінностей ідеологічними; сучасному – характерним відродженням системи духовно-морального виховання [276].

Ціла низка наукових досліджень присвячено питанням підготовки й розвитку у вихованців кадетських корпусів Російській імперії загалом і на українських землях, що входили до її складу зокрема, морально-естетичних якостей. Серед них слід назвати дисертацію С. Філоретової «Музика в повсякденному житті кадетських корпусів Росії: за архівними матеріалами 1830-1917 рр.» [264], де авторкою вперше розглянуто музичний сегмент у повсякденному житті кадетських корпусів імператорської Росії; використано раніше неопубліковані архівні матеріали про заняття вихованців у корпусному й церковних хорах, духових й струнних оркестрах, а також про участь кадетів у музичних, театральних та танцювальних заходах; проведено на підставі архівних документів порівняльний аналіз концертних програм кадетських й полкових оркестрів: Преображенського, Кінного, Кавалергардського, Литовського [264].

Цікавим з цього погляду є наукове дослідження Ю. Свеженцевої «Морально-естетичне виховання в російських кадетських корпусах» [232], у якому виявлено та проаналізовано характерні риси системи морально-естетичного виховання учнів; розглянуто специфіку організації побуту кадетів і змісту навчально-виховного процесу, а також механізми збереження історичних традицій виховання майбутніх офіцерів в умовах еміграції; визначено провідні педагогічні принципи, форми й умови морально-естетичного виховання в кадетських корпусах до революції.

Отже, проведений науковий пошук дозволяє дійти висновку, що на тлі надзвичайно широкого спектра розглянутих питань у контексті аналізу проблеми акцентуємо відсутність цілісного дослідження системи підготовки вихованців у кадетських корпусах, що функціонували на українських землях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття. Історіографічні джерела, які умовно поділено на п'ять груп, що не розкривають головних положень організації й особливостей розвитку досліджуваного явища в історії вітчизняної культури та мають певні недоліки.

Висновки до розділу 1

У розділі на підставі всебічного аналізу наукових джерел угруповано напрями пошуків учених стосовно обраного історико-педагогічного явища та визначено їхні історіографічні періоди.

Установлено, що в дореволюційній історіографії проблема підготовки вихованців кадетських корпусів до військової служби знайшла відображення в працях, предметом вивчення яких стали: *історія становлення та розвитку війська в Російській імперії в цілому й на українських землях зокрема* (М. Мельницький, Ф. Греков, В. Ключевський та ін.); *діяльність вищих військових органів, що відповідали за військову політику в державі й військову освіту* (В. Бернацький, М. Лалаєв, Д. Мілютін та ін.); *вплив князів, генералів, керівників закладів військової освіти* (В. Бооль, М. Гольмдорф, С. Будаєвський, О. Бутовський, М. Драгомиров та ін.) на зміст, напрями, форми підготовки військових кадрів.

Науковий інтерес становлять *праці ювілейного і довідково-календарного типу*, присвячені історії створення та організації діяльності кадетських корпусів, що функціонували на українських землях у досліджуваній період (І. Павловський, Н. Завадський та ін.).

Цінний фактичний матеріал містять *статті, некрологи, мемуари-спогади* колишніх вихованців, де представлено характеристику особистісних якостей, професійної діяльності й військової майстерності директорів, офіцерів-вихователів кадетських корпусів; розкрито особистісне ставлення авторів до процесів і явищ, які відбувалися у військовій галузі у різні історичні періоди (Л. Драке, Е. Суражевський, О. Бутовський, Б. Медем та ін.).

Окрему групу джерел дореволюційної історіографії складають *повіді та розповіді*, автори яких яскраво змальовували життя й побут кадетів періоду, що досліджується (Б. Приходкін, О. Купрін, М. Лесков, Т. Шевченко та ін.).

Аналіз радянської історіографії свідчить про непослідовність й упередженість у вивченні досліджуваної проблеми. Дореволюційні здобутки підготовки військових

вважались антинародними й неприйнятними для їх використання в радянській державі (20 – 30-ті рр.). Починаючи з 40-х рр. ХХ ст. у зв'язку з піднесенням патріотизму у роки Другої світової війни, а також під впливом відкриття суворовських та нахімовських училищ, з'являються праці Г. Гірса, П. Ізместьєва, К. Ворошилова, О. Свечина та ін., у яких представлено досвід підготовки командного складу, накопичений у закладах військової освіти дореволюційних часів в цілому й кадетських корпусах зокрема. У 50-х – 70-х рр. у журналі «Військова бувальщина», заснований за сприяння учасників «Загальнокадетського об'єднання», були надруковані спогади офіцерів – вихованців кадетських корпусів, що жили в еміграції (Г. Аустрін, В. Дубинський, Б. Раснянський та ін.). У 60 – 80-х рр. захищено дисертації Т. Жесткової, М. Алпатовим, В. Задорожним, П. Зайончковським, О. Каменєвим та ін., предметом вивчення яких стала вітчизняна система військової освіти в цілому й військових закладів різних типів зокрема.

Пострадянська історіографія представлена дисертаціями, монографіями, науковими статтями українських та зарубіжних (російських) учених, у яких: проаналізовано *розвиток вищої військової школи, традиції навчання й підготовки офіцерів, їхнє просування по службі, соціальний облік з сер. ХVІІ – до поч. ХХ ст.* (С. Волков, В. Жуковський, М. Машкін та ін.); висвітлено *долі вихованців військових закладів – офіцерів гвардійської, польової, резервної, запасної артилерії – у війнах, що відбулися за дореволюційних часів за участі Російської імперії* (А. Агеєва, В. Бондаренко, Т. Буковська, О. Козинець, Ю. Пікуль, О. Скрябін, А. Ткачук та ін.); охарактеризовано *історію відкриття та функціонування військово-навчальних закладів на українських землях Російської імперії* (М. Балабай, М. Карпенко, О. Скрябін, М. Міліцина та ін.); розкрито *напрями виховання майбутніх військових* (О. Голощапова, С. Шпанагель, Ю. Свеженцева, Т. Худякова, С. Філаретова та ін.); надано *життя й діяльність командувача військами Київського, Подільського та Волинського Військового Округу, генерал-губернатора М. Драгомирова* (А. Матвієнко, В. Шандра) тощо.

Аналіз історіографії (дореволюційної, радянської, пострадянської) дозволяє визначити проблему підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби у др. пол. XIX – на поч. XX ст. як одну із актуальних у вітчизняній педагогічній думці, що не знайшла належного висвітлення й потребує додаткового вивчення та узагальнення.

Матеріали розділу відзеркалено в таких роботах автора [84; 85].

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ПІДГОТОВКИ ВИХОВАНЦІВ КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ, ЩО РОЗТАШОВУВАЛИСЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ, ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Витоки проблеми підготовки військових кадрів в історії вітчизняної педагогічної думки

Вивчення історико-педагогічної літератури показує, що проблема підготовки майбутніх воїнів, захисників України, має давні корені й виникла ще за прадавніх часів. Так, за даними сучасних істориків, зокрема В.І.Семенченко та Л.О.Радченко, [242], у першій половині VII століття до нашої ери на землі сучасної України мігрували скіфи, які були справжніми вояками з дитинства, їх навчали підступним нападам, умінню володіти різноманітною зброєю. Слава про їх майстерне володіння зброєю залишилась в історичних оповіданнях, де наводились факти, що випущені з луків стріли скіфів досягали відстані до 100-120 метрів [242, с. 80]. У боях, як стверджують зазначені науковці, скіфи були «немилосердні, полонених осліплювали, кастрували або приносили в жертву богині домашнього вогнища Таботі, повелителю неба Папою, богу війни Арею» [242, с. 46]. Однією з усталених військових традицій та звичаїв скіфів була наступна: черепи убитих ворогів вони використовували як чаші для пиття, а шкіра правих рук слугувала їм сагайдаками для стріл [242, с. 80].

Як свідчать дані дослідників стосовно обраної проблеми, крім скіфів, приблизно з другої половини II століття на території Північного Причорномор'я проживали сармати. Легенда, записана Геродотом, вказує про їх походження від шлюбу скіфів з амазонками, що, на його погляд, сприяло прізвиську сарматів – «покірні жінкам». Сучасні ж історики етимологію слова «сармат» пов'язують з іранським словом «саоромант», що означає «перепоясаний мечем». Як підтверджують дослідники, сармати вправно володіли зброєю, особливо мечем, були майстерними у верховій їзді, у походах включали не лише чоловіків, але й

жінок [242; 212].

Особливості військового мистецтва слов'ян, характеристика їх зброї, система їх фізичного виховання детально описані стародавніми істориками. Так, наприклад, письменник та історик Стародавнього Риму Корнелій Тацит зауважував: «...Вони (венеди, або слов'яни) споруджують свої будинки, носять щити й пересуваються пішими, причому з великою швидкістю. Цим вони відрізняються від сарматів, котрі проводять своє життя або в кибитці, або на коні» [242, с. 35 – 44].

Згідно даних історико-педагогічних джерел [212; 242], у Київській Русі також приділяли велику увагу проблемі виховання та підготовки майбутнього воїна-захисника. Передусім, це викликалось необхідністю постійного захисту від кочівників, яких спокушало вигідне географічне положення держави, а саме: помірний клімат, благодатна родюча земля тощо. Слід зазначити також, що в Київській Русі існувала ще з прадавніх часів система звичаїв та обрядів підготовки воїнів. Наприклад, одним із таких ритуалів, як зазначають Л. Мазур, Є. Приступа і Я. Тимчак, був «постриг» – перша в житті людини посадка на коня – у три-чотирирічному віці. З цієї пори за вихованням хлопчика наглядав батько, а при його відсутності в сім'ї – старійшина роду [212]. У семирічному віці хлопчики навчались грамоті, одночасно оволодівали такими військовими навичками як стрільба з лука, їзда верхи, володіння списом і арканом, фехтування, а з дванадцятирічного – привчалися до військових хитрощів. Як свідчать історико-педагогічні матеріали, у 17-18 років (згідно інших даних – 12 - 13 років) юнаки проходили через ініціації або посвяти у воїни. Після певних випробувань юнаків посвячували у воїни, вони ставали повноправними членами роду й користувались правом голосу при вирішенні будь-яких громадських питань [212, с. 35].

Особливе місце у військово-фізичному вихованні становлять народні традиції й обряди. Наприклад, у колядках та щедрівках, що співалися для парубків, центральне місце посідали військові мотиви:

«Із-за гори, із-за кам'яної, – Святий Вечір!

Та відтіль виступає великеє військо.

А попереду пан Івашко йде, Івашко йде, коника веде,

Хвалиться конем перед королем,

Та немає в короля такого коня,

Як у нашого пана Івашка. Хвалиться стрілою Перед дружиною,

Та нема в дружини Такої стріли, як у нашого пана Івашка.

Хвалиться луком перед гайдуком, та нема у гайдука такого лука,

Як у нашого пана Івашка ...» [159, с. 25]

Палка любов до України, ширий патріотизм звучить і в українських народних піснях. Про славу лицарську хлопці мріють ще з дитинства, бо вже в колисці син просить матір дати йому чотири труби.

«У одну трубу заграю,

Як коника сідлаю,

А в другу заграю,

На коника сідаю,

А в третю заграю –

З твого дворика з'їжджаю,

А в четверту затрублю,

Серед війська стоячи

І шабельку держачи,

Щоб зачула матуся» [39, с. 124].

У багатьох народних піснях звучить мотив, що українець живе заради Батьківщини, що найдорожче для нього – лицарська честь і слава:

«Як злетілися орли

Чайки рятувати,

Слави здобувати» [39, с. 124].

Або:

«Нехай піде наша слава

Поміж лиця рами» [39, с. 124].

У народних піснях передається ставлення сім'ї до військового обов'язку

сина, брата. Так, наприклад, мати повчає сина:

«Ззаду війноньки
Не заставайтесь»

Сестра, залишаючи «терем неметеним», «кужіль нечесаним», обирає допомогу брату:

«Піду, братечку, коня виведу,
Коня виведу та й осідлаю» [39, с. 124].

Особливу роль у формуванні корисних та необхідних майбутньому воїну бойових навичок відігравали традиційні для Київської держави промисли – полювання та рибалка. Поряд з розвитком умінь у здобуванні прожитку для себе, майбутні воїни виробляли в собі здатність вистежити, перехитрити здобич, набували майстерності у влаштуванні засідок та пасток для ворога, організовували якісні розвідувально-диверсійні операції на ворожому боці. Крім того, полювання нерідко призводило до травм, що, в свою чергу, виробляло тверду звичку перетерпіти, перемогти біль, а також розвивало уміння надати собі та оточуючим першу медичну допомогу [143, с. 46].

У системі військового виховання молоді важливе місце посідали народні ігри, через які поліпшувалося мислення майбутніх воїнів, знімалася м'язова скутість, відновлювався кровообіг у мозку. Народні ігри сприяли відновленню центральної нервової системи, упливали на перебіг нервових процесів, що визначають здатність швидких рухів юнаків у відповідь на мінливі в грі сигнали, у результаті чого досягалася пластичність рухових реакцій, які становлять основу такої якості як спритність.

Великого значення в Київській державі (IX – XIII) надавалось також ігровій культурі. Було широко поширеним тренування майбутніх воїнів старшими наставниками, у процесі якого юнаки шляхом виснажливих занять оволодівали майстерністю володіння різною зброєю, азам рукопашного бою тощо. Одночасно ці заняття сприяли розвитку, у юнаків дрібної моторики, швидкості мислення. Наставники включали в ці заняття також вивчення мови та звичаїв «іншого плем'я» [143, с. 45].

Детальний аналіз історико-педагогічної спадщини дав можливість для висновку щодо національної спрямованості виховання й освіти молоді в Київській Русі. Серед педагогічних пам'яток, де були оспівані національні та загальнолюдські цінності, зокрема, ідея рідної землі, сім'ї, освіти, народних звичаїв, передусім, слід назвати «Повчання дітям» Володимира Мономаха, яке в історико-педагогічній літературі трактується як «вистражданий автором темпераментний, ліричний, педагогічний трактат» (А. Орлов, Г. Ващенко, С. Бабишин та інші) [73, с. 17; 74]. У цьому творі, за висловом С. Бабишина, уперше у вітчизняній педагогічній історіографії були висвітлені слушні думки про складні педагогічні проблеми: зв'язок виховання з освітою, роль досвіду й прикладу старших у становленні особистості, значущість активної діяльності й працьовитості у формуванні людини, засоби і способи виховання етичної поведінки дітей [73, с. 17].

Своїх синів, майбутніх воїнів, В. Мономах навчав бути обережними та обачними, поряд з порадами щодо розвитку ініціативи, працелюбності князь вказував й про лінощі. «На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе в борзі, не розгледівши [все] через ленощі, бо знагла людина помирає» [189, с. 142].

Слід звернути увагу, що значну частину в «Повчанні» відведено вихованню в молодого покоління патріотичного обов'язку. Мономах наголошує, що для людини з розвиненим почуттям відданості рідній землі характерна непохитна стійкість у боротьбі з ворогами. «Смерті, діти, не бійтеся, мужське діло робіть, як сам Бог дав». Про себе він говорив: «Добра хочу, браття, Руській землі» [73; 189].

Найбільш повноцінно звучить у «Повчанні» ідея захисту батьківщини. Розкриваючи важливі складники підготовки мужнього захисника батьківщини, Мономах вирішальне значення надавав тренуванню юнаків у переборюванні небезпек. Найкращою школою такого тренування Мономах, спираючись на власний досвід, називав полювання («лови»). Автор навів у творі ряд прикладів

«справжньої школи витривалості, спритності, терпіння і відваги», у якій брав участь, підкреслюючи, що самостійно ловив і зв'язував диких коней, неодноразово зустрічався зі серйозною небезпекою на полюванні, «з коня багато падав і голову собі розбивав двічі, і ноги і руки свої калічив у юності», не цінував життя й не оберігав голови своєї. Згідно оцінки С. Бабишина, описання цих життєвих пригод передбачало за допомогою тренувань сприяти виробленню у молоді таких вольових і моральних якостей, як сміливість, хоробрість, сила, рухливість, витривалість. Одноразово ці приклади навіюють і інші висновки: для виховання дітей відваги й сміливості, слід забезпечити їм умови, сприятливі для виявлення цих якостей. На особливе місце Мономах відводив формуванню хоробрості, переконуючи, що від загибелі «ні батько, ні мати, ні брати не можуть врятувати». «Чи ж дивно, що поліг у бою? Так помирали кращі з пращурів наших» [73, с. 122 – 123].

Найвищою моральною чеснотою В. Мономах називав любов до Батьківщини, а найбільш почесним обов'язком перед нею визнавав смерть заради спасіння рідної землі. Загалом у «Повчанні» В. Мономахом виголошено загальнолюдські моральні цінності, які актуальні й для сьогодення, зокрема, допомагати хворим, убогим і немічним; уникати пияцтва й розпустити, що ведуть до знищення як тіла, так і душі; не дозволяти перемагати себе лінощами ні на війні, ні в своєму домі тощо [73, с. 119].

Наголосимо, що піднесеність ідеї патріотизму, героїзму та мужності в боротьбі з постійними нападами кочівників, звучать і в «Слові о Полку Ігоревім», яке, за словами сучасного дослідника історії України В. Білоцерківського, є «вершиною давньоруської літератури, одним із найталановитіших її поетичних творів» [27, с. 57]. Інші науковці (І. Білодід, Д. Лихачов, О. Потєбня та ін.) наголошують на поетичності метафор та порівнянь «Слова», багату символіку, підкреслюючи велику ідею єдності всіх земель Русі для боротьби із спільним ворогом [24; 153; 198].

Як свідчать історичні матеріали щодо проблеми дослідження, великою школою підготовки майбутніх воїнів-захисників на Україні була Запорізька Січ

(XVI по XVIII ст.). Її створення та роль у визвольній боротьбі українського народу описані багатьма дослідниками історії України (В. Голобуцький, В. Сергійчук, Д. Яворницький та ін.), відтворені в художніх творах та народних піснях. Відомий український письменник М. Гоголь, який так майстерно описав відомого козака з Січі Тараса Бульбу та двох його синів, Андрія та Остапа, палко виголошував: «Так ось вона Січ! Ось це гніздо, звідки вилітають усі ті горді й міцні, як леви, ось звідки розливається воля й козацтво на всю Україну!» [10, с. 2-3]. А О. Апанович порівнювала Запорізьку Січ з одним із тих «світових феноменів, над якими замислювались і який намагалися з'ясувати багато поколінь дослідників» [3, с. 3].

Захоплювався героїзмом війська Запорізької Січі й Вольтер, який намагався знайти їй паралелі й у світовій історії. О. Герцен твердив, що «Запорізька Січ являла собою дивовижне явище плебеїв-витязів, лицарів-мужиків», а «запорізькі козаки, – писав науковець, – прирекли себе на захист усіх дорогих інтересів своєї Батьківщини». «Захисниками і героями України» називав запорізьких козаків М. Чернишевський. Усесвітньо відомий художник І. Репін, автор славнозвісної картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану», захоплювався могутністю війська й козацьким духом, тому слушно зауважував: «Ніхто на всім світі не відчував так глибоко волі, рівності і братерства» [10, с. 4].

Успішні походи козаків проти татар і турків, відвага, героїзм козацтва стають темами багатьох творів, їх зазвичай гіперболізують. Так, ці типові для епосу засоби виступають у думках «Про отамана Матяша старого», ім'я якого трапляється в історичних актах із 1596 р. («Шість тисяч турок-яничар побеждаєт, бравославцев-небівальцев із полу одбиваєт...»), «Про Івася Коновченка», у якій відтворений патріотичний образ молодого воїна, єдиного сина в матері, що став на захист вітчизни: «Меж Кримци і Нагайці вбегаєт, 66 Кримцев да Нагайцев с коней збиваєт, с плеч голови снімає...»; «Про козака Голоту» вірного сина і захисника рідної землі [119, с. 46].

Героїчна боротьба проти польсько-шляхетського поневолення відображена й у низці дум, зокрема «Про Хмельницького і Барабаша», «Про Корсунську

перемогу», «Про Івана Богуна», «Про Богдана Хмельницького і Василя Молдавського» [79, с. 58]

Боротьба українського народу з турецько-татарськими загарбниками, яка наприкінці XV ст. набрала наступального характеру, також відбилася в низці пісень із героїко-патріотичними мотивами. Однією з найдавніших пам'яток є пісня про здобуття турецької фортеці Варни:

Була Варна здавна славна,
Ще славніше козаки.
Що тої Варни-міста достали
І в ній турків забрали [119, с. 36].

Аналіз досліджень з історії українського війська (О. Ананович, І. Каляндрук та ін.) дав можливість для висновку, що запорізьке козацтво виробило власну суспільну організацію, яка дозволила йому стати на рівень кращих армій Європи. Активність, ініціативність української армії, її наступальна стратегія й маневрена тактика якнайповніше відповідали національному характеру українців і потребам часу, саме тому тогочасний козак став символом ідеального воїна у всій Європі. [10; 125].

Згідно історичних відомостей, запорізька піхота з її три шеренговим шикуванням, заслужила звання кращої в Європі: обов'язком першої шеренги була стрільба, другої – подача, третьої – заряджання рушниць. Ці ж відомості вміщують інформацію й стосовно інших досягнень запорізької піхоти, зокрема, її майстерності у штурмі ворожих фортець, веденні морських боїв та охороні берегів у складі вітрильно-веслових козацьких флотилій. Деякі публікації акцентують на використанні запорізькими козаками у їх походах проти Туреччини підводних човнів раніше від Західної Європи, за допомогою яких їм вдавалося атакувати цілі турецькі флотилії [125; 118].

Формування військової дисципліни було необхідною умовою успішної діяльності будь-якого війська, а військова дисципліна формувалася на національних традиціях і звичаях міжособистісних стосунків. Порушення козаком дисципліни каралося. Належна військова та цивільна дисципліни на Січі

забезпечувалася високою вимогливістю командного складу й військової адміністрації та системою покарань, які визначали січовий та паланочні суди. Найпоширенішими покараннями стали смерть та побиття киями. Чимале значення у формуванні дисциплінованості мала ідеологія, суть якої полягала в захисті православ'я й створенні власної незалежної держави [10].

Вступ до запорізького товариства починався із запитання: «У Бога віруєш?». Так, думку Г. Фініна, саме православ'я значною мірою вплинуло на формування романтичної моделі лицарства, яким стало запорізьке козацтво, адже в православній системі цінностей глибока духовність протиставляється корисливому індивідуалізму, а матеріальні інтереси відходять на другий план. Про релігійність козаків указує наявність у межах Вольностей Війська Запорізького Низового понад 60 церков [263, с. 30].

Проведений науковий пошук свідчить, що в Запорізькій Січі існував культ фізично розвиненої особистості, бо січове товариство ніколи не обирало в старшини слабку людину. У переліку засобів, що сприяли підняттю фізичної підготовки й виробленню емоційно-вольової стійкості вихованців, слід назвати загартовування, зокрема обливання холодною водою, сон на свіжому повітрі, натирання снігом. Із метою формування стійкості під час тренувань козаки билися наповненими соломою мішками стоячи або сидячи на колоді, фехтували із зав'язаними очима. Фізичній підготовці козаків, також сприяли особливі свята, під час яких майбутні воїни показували силу, спритність, винахідливість, влучність тощо. Юнаків навчали також майстерно володіти всіма видами зброї: вогнепальною й холодною [125; 263].

Перевіркою набутих фізичних і військових умінь та навичок були ритуальні змагання козацької молоді – ініціації або посвячення. Істотним здобутком козацької педагогіки став національний український танець – гопак, що уособлював національну систему єдиноборств, який складався з двох основних, гармонійно поєднаних компонентів, що доповнюють один одного: основ фізичного та психологічного вишколу людини. Своєрідною рисою гопака було те, що під час його виконання застосовувалися складні удари ногами й руками, тобто

складники комплексу самозахисту в боротьбі з ворогом. Зазвичай, танець супроводжувався викриками танцюристів особливих приспівок або акомпанементом бандури чи кобзи, іноді зброєю (шаблі, пістолі, рушниця, списи), яку танцівники тримали в руках. Отже, танець виконував роль своєрідного регулятора соціальної організації козацтва, оскільки його рухи імітували справжній майбутній бій. Як свідчив дослідник українського танцю колосок, поступово виникла традиція гетьманського вирішення міжусобиць: гетьман з булавою в руках вступав у коло й починав танець іншого символічно означало послух гетьманові [88, с. 75 – 80]

Іншим компонентом, характерним для козацької боротьби, був так званий «гойдок», популярний у розвідників-пластунів. Його сутність полягала у повторенні всіх рухів ворога під час сутички з ним й очікуванні його помилки, в процесі якої козак знищував ворога або брав його у полон. Уміле володіння прийомами вказаного виду боротьби давало можливість битися з ворогом навіть уночі [10].

Аналіз історико-педагогічної літератури у площі проблеми наукового дослідження дозволив зробити висновок, що козацьке характерництво визнавалось вершиною бойового мистецтва. На жаль, сутність козацького характерництва повністю не розкрита, є відомості про козаків-характерників з «понад-людськими», надприродними внутрішніми силами, розширеними можливостями свого організму, небувалим розвитком своїх здібностей тощо. Залишились лише розповіді про особливості їхнього впливу на психіку ворога: про «навіювання», «зачаровування», «завороження» з метою виявлення всіх військових таємниць тощо [125, с. 26-34].

Слід зауважити, що до другої половини XVIII століття основою устрою громадян Лівобережної України був адміністративно-територіальний полковий устрій, очолюваний гетьманом [118; 125]. Тому базовою основою самобутньої козацької системи виховання і навчання стали полкові школи – загальноосвітні початкові навчальні заклади, спрямовані на розв'язання військово-оборонних потреб Козаччини.

Згідно записів у ревізійних книгах у семи полках Лівобережної України діяло 866 полкових шкіл: Лубенський полк мав 172 школи, Миргородський – 68, Ніжинський – 217, Переяславський – 119, Полтавський – 98, Прилуцький – 69, Чернігівський – 154. Дослідники розвитку тогочасного шкільництва в Україні виокремлюють позначки «полкова школа» поряд з містами, як Біла Церква, Київ, Стародуб, Глухів, Острогозьк, Умань, Брацлав, Охтирка, Харків, Ізюм, Суми, Ромни, Яготин, Черкаси, Кременчук, Фастів, Канів, Корсунь, Чигирин та інші [118, с. 90]. Ці навчальні заклади функціонували, головним чином, при церквах, тому зазвичай вони привласнювали назву церкви: Успенська школа, Покровська школа тощо. Зміст навчання обмежувався початковими знаннями з читання, письма й рахунку, проте значно розширювали кругозір дітей за рахунок відомостей про рідний край, ознайомлення з особливостями державного та політичного життя України. Значна увага приділялася формуванню психофізичних та моральних якостей дітей та розвитку їх естетичних смаків. Особливо ретельно організовувалась військова підготовка школярів, яка включала фізичне загартування, вивчення основ строю, досконале володіння шаблею та вміння їздити верхи. Крім того, усіх вихованців залучали разом з батьками і вчителями до народних традицій, звичаїв, обрядів: вони брали активну участь у церковному хорі, театралізованих виставах, новорічних вертепах тощо.

Слід наголосити, що одним із засобів стимулювання до навчання стало визначення серед кращих учнів помічників учителя, так званих «школярів», «молодиків», «виростків». Деякі полкові школи мали таку традицію: навчання дітей старшини й заможних козаків при сотенних і полкових канцеляріях грамоти й суто військової справи [74, с. 68].

Вищим щаблем козацької освітньої системи вважалась Січова школа, своєрідною й унікальною ланкою, яка складалася з 16 шкіл, що існували при кожній із 16-ти церков, розміщених на території «вольностей Війська Запорізького» [112, с. 89]. Більш конкретне уявлення про своєрідну й унікальну ланку зміст, форми і методи навчання та виховання в цих школах представляють документи казеннокоштною січовою школи при церкві Святої Покрови. Передусім,

слід наголосити, що школа мала два відділи: один – для навчання майбутніх паламарів і дяконів, інший – для підготовки козацької старшина.

Слід також зазначити, що сиріт і хрещеників козацької старшини відокремлювали. Як свідчать матеріали, у всіх січових школах навчали загальноосвітнім предметам; на чільному місці знаходилось і релігійне та патріотичне виховання; важливе значення також набували психофізичне вдосконалення майбутніх воїнів та опанування ними військовою майстерністю. Згідно оцінки відомого дослідника історико-педагогічних питань С. Сірополка результатів навчання в січових школах, тут надавалась перевага: «Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти й списом добре колоти» [112, с. 163]. Разом з тим, великого значення надавалось формуванню навичок до плавання, веслування, керування човном, переховування від ворога за допомогою очеретини під водою тощо. Велику увагу також надавалось набуттю глибоких знань у сфері народної медицини, зокрема, стосовно набуття міцного здоров'я, що веде до повноцінного довголіття тощо.

Наголосимо, що, крім навчання, у виховання козаків включали набуття ними необхідних у майбутньому життєвих умінь і навичок. З цією метою широко використовувалися народні танці, ігри, свята народного календаря й інші дії, впродовж яких молодь тренувала своє тіло, змагаючись на силу, швидкість, винахідливість, спритність, точне попадання в ціль, в їзді верхи тощо [48, с. 150]. Оцінюючи підготовку козаків, французький інженер і картограф Левасер наголошував, що вони «...будовою тіла міцні, легко переносять холод і голод, спеку і спрагу, маючи міцне здоров'я, ... майже не знають хвороб, ... на війні невтомні, відважні хоробрі» [48, с. 150]

Вищим ступенем козацької системи виховання і навчання була самобутня й оригінальна школа джур, специфічна й своєрідна система відбору, навчання, виховання підлітків, що склалася на Запорізькій Січі. Її сутність полягала в постійному перебуванні біля кожного досвідченого козака, найменованого батьком – запорожцем, одного або кількох підлітків, інакше кажучи, джур. В

обов'язки джури входило: носити за козаком необхідні речі, клунки, другу рушницю, доглядати коня та зброю, ходити з ним у походи, надавати допомогу в бою (наприклад, набити мушкета й підготувати до стрільби, запалити своєму наставнику люльку, принести води тощо). Вважалося, що той, «хто хотів стати козаком, мусив насамперед служити три роки в старого козака за джуру» [112, с. 162].

Типовими настановами або повчаннями, зверненими до джур, були наступні: «Ніколи не плач, як баба, і самого чорта не бійся», «Ніколи не притьмари своєї честі та не образь культури роду» та інші. Як кінцевий результат школи джур, вважався повний «вишкіл» молодиків: навчитись орудувати зброєю, набути вправність в битвах та заслужити позитивну характеристику від свого наставника. Це давало йому право бути прийнятим товариством у запорізьке братство та одержати власну зброю (шаблю, рушницю, спис, луки і стріли). Зауважимо тут, що переліку проходження школи джур не було: все залежало від їх здібностей до військової науки [112, с. 163].

Як свідчить аналіз історико-педагогічних джерел [73; 106; 170], значна роль у організації системи військової освіти в Україні належить Києво-Могилянському колегіуму. У документах про діяльність колегіуму зберігся такий факт: у період загострення й посилення боротьби «за суверенність своєї Вітчизни, оборони її від зовнішніх ворогів та від опоганення православної віри», «молоді люди натовпом залишали тихий притулок наук і поспішали на гучне поле битви, міняючи скромну долю вчених на блискуче звання оружних захисників православ'я і свого народу» [170, с. 112].

Зауважимо, що повстанські загони гетьманів Криштофа Косинського й Северина Наливайка поповнювалися за рахунок великорослих школярів та студентів, які втікали від навчання або переслідувалися польською шляхтою. «Коли польський сейм постановив знищити Запорізьку Січ, на Хортиці стало тісно від напливу молодих людей, що прибували сюди з усіх кінців і ставали до лав захисників зчервонілої від крові української землі», – писав В. Микитась [170, с. 88].

З метою заохочення молодих людей до служби в козацькому війську Богданом Хмельницьким було проголошено обряд нобілітації або посвячення в козацтво. Сутність обряду передбачала, за свідченням В. Аскоченського, присягу волонтерів на вірність козацькому війську, проходили реєстр у козацьких школах або сотнях і зрівнювалися з молоддю, яка вийшла з Києво-Могилянського колегіуму [11]. Вчений наголошував, що такі властиві юнацтву прагнення до слави за рахунок власних воїнських подвигів, усвідомлення свого обов'язку перед Батьківщиною, вплив на їхній розум універсалів Хмельницького, нарешті, можливість заслужити почесну назву бравого козака – усе це захоплювало молодь і штовхало на поле бою, вело до порожнечі у студентських аудиторіях старших класів шкіл, чиї вихованці навчальні аудиторії змінювали на поле бою, поповнюючи шеренги захисників вітчизни. Відомо й те, що багато з них, беручи участь у різних битвах, в тому числі й під Берестечком, здійснили свої подвиги, які, записані кров'ю залишилися на скрижалях історії. Це було притаманним для всіх часів [11, с. 177].

Як показало дослідження, студенти, перебуваючи у війську, нерідко саме вони призначались на керівні посади в сотнях і полках, були військовими писарями. За спогадами очевидців, «спудеї» користувались пошаною та любов'ю у козацтва, Січ для них стала «матір'ю», Великий Луг за порогами – «батьком» [73, с. 100]. Саме ними (студентами – О.Є.) складались реєстри здобутих у боях трофеїв; читались послання від королів і ханів, а також укази царя; писались гетьманські й полковничі універсали тощо. Студенти виконували й роль вчителів, навчаючи грамоти в січових школах. Як підкреслив дослідник Ю. Барабаш, на Запоріжжі в той час не нижче, ніж гостра козацька шабля, цінувалися писарський каламар та гусяче перо, хоч бувала така швидка зміна подій, яка змушувала колишнього «філософа» чи «богослова» змінити перо на шаблю.

Приклад таких вимушених змін може служити доля Івана Самойловича, колишнього студента Києво-Могилянського колегіуму, якого національно-визвольна війна покликала до козацького війська, де він служив спочатку писарем. Згодом, змінивши перо на зброю, був сотником, пізніше – був обраний

полковником Чернігівського полку і генеральним суддею; у 1672 р. І. Самойлович – гетьман Лівобережної, а з 1674 р. – Правобережної України [73, с. 100 – 103].

Проведений науковий пошук свідчить, що в Києво-Могилянському колегіумі, а згодом і в Академії, ґрунтовні знання отримали найближчі сподвижники Богдана Хмельницького – Павло Тетеря, який згодом став гетьманом реєстрового козацтва (1663-1665) й підтримував політику Речі Посполитої, а також Яким Соломко, який прикидався малограмотним, дивуючи сучасників винятковою освіченістю й розумом [73, с. 100].

Згідно результатів наукового пошуку причинами руйнування системи військової освіти та виховання в Україні, створюваної впродовж століть, стали передусім соціально-економічні перетворення, проведені Катериною II (знищення Запорізької Січі, офіційне закріплення кріпосного права на території Лівобережної та Слобідської України тощо). З метою зміцнення влади поміщиків царизм урівняв права української козацької старшини та російських поміщиків-кріпосників. Це привело, врешті-решт, до переродження у «новоспечених» дворян нащадків учасників визвольної війни на чолі з Богданом Хмельницьким, які турбувались лише про рівні права із російським іменитим дворянством. І. Іваньо зазначає, що, за окремими винятками, це були люди, у яких духовні потреби були витіснені тогочасними реаліями: бажанням збагачення, надбання коштовностей, творів мистецтва, прагненням до політичного самоутвердження. Основною метою представників даного соціального прошарку було прагнення до закріплення відповідного способу життя, реалізацію якого вони вбачали в перебудові маєтків за зразком багатьох вельмож [74, с. 36; 70].

Такої ж думки дотримувався й М. Драгоманов, який уважав, що занепад освіти в Україні був пов'язаний не тільки з дією несприятливих зовнішніх обставин, а й однаковою мірою з недалекою, егоїстичною поведінкою української аристократії, козацької старшини, яка свідомо підіграла централізаційній політиці царської, а далі – імперської Росії, котра прагнула скасувати всі інститути української автономії, насамперед гетьманський устрій та

Запорізьку Січ. Після скасування української автономії, як зазначав просвітянин у праці «Пропавший час. Українці під Московським царством» [74, 35], централізаційна політика царату брудною повинню почала затоплювати українську освіту, не зустрічаючи на своєму шляху опору ні з боку темного закріпаченого люду, ні з боку панства українського, милістю Катерини II зрівняного в правах з російським дворянством [74, с. 30].

Приєднання Лівобережної України до Московської держави, в часи доби Руїни, згідно дослідження О. Друганової [74], викликало суттєві зміни і в освітньому житті країни. Фактично російський царизм знищив українську народну освіту, яка століттями створювалась у Гетьманщині й Слобожанщині сумісними зусиллями церкви, інтелігенції, передових прошарків козацтва й селянства. Українську школу змінили нові школи, які особливо активізувалися в епоху царювання Петра I, коли широкого розповсюдження набули пансіони й училища. У своєму прагненні до наслідування іноземного виховання, українська старшина другої половини XVIII ст. винаймала гувернерів-французів чи німців для своїх дітей або віддавала їх до кадетських корпусів. А. Шафонський, характеризуючи освітню справу на Гетьманщині наприкінці XVIII ст., писав: «Нині, за відсутністю ще гарних гімназій та університетів, заможні дворяни держать учителями іноземців, а інші віддають до Москви, Петербурга в училища, у кадетські корпуси, а деякі посилають і в чужі краї, так що вже в малоросійських школах майже самі попівські та інші церковні діти вчать» [74, с.84]. Цього погляду дотримувався й С. Сірополко, який зауважував, що «українська шляхта нової формації радо горнулася до офіційної школи, що відкривала шлях до службової кар'єри, але байдуже ставилася як до нищення рідної школи, що нею раніше користувалася разом з іншими верствами українського громадянства, так і до утисків царського уряду проти старовинного способу життя українського народу [74, с. 37; 117].

Аналіз історико-педагогічних джерел [5; 18; 102; 173; 235] дозволяє стверджувати, що суттєвий вплив на формування системи підготовки військової освіти на українських землях Російської імперії зробили військові традиції, що

були накопичені в Російській імперії впродовж XVIII століття. Саме в цей час закладалися основи нової системи професійної освіти загалом і військової зокрема. Так, Петром I у процесі вирішення питання щодо створення регулярної армії та флоту гостро постала проблема підготовки великої кількості кваліфікованих спеціалістів. Імператором було засновано декілька шкіл (Математичних і навігаційних наук (1701 р.), артилерійська (1701 р.) та інженерна (1712 р.) школа) [31; 49; 161], що відіграли величезну роль у підготовці вітчизняних командних кадрів та послугували згодом основою для створення вітчизняної системи військово-навчальних закладів.

Зауважимо, вищезазначені навчальні заклади не користувалися в дворян популярністю й мали примусовий характер. За даними дослідників [5; 87] освітній процес шкіл був на низькому рівні, що негативно позначалося на формуванні необхідних військових умінь і навичок, а також духовно-моральних цінностей. У зв'язку з цим у Росії активно велася робота по створенню нового навчального закладу, у якому дворяни могли би отримати освіту, яка дозволяла б займати командні посади. Так, граф П. Ягужинський – відомий військовий діяч – ще на початку 30-х років XVIII ст. висловлювали думки про необхідність створення навчального закладу, який би готував для армії високоосвічених офіцерів причому з раннього віку [145; 161].

Установлено, що в 1731 р. фельдмаршал Б. Мініх представив імператриці Анні Іоанновні проект про заснування в Санкт-Петербурзі кадетського корпусу, розрахованого на 200 дітей дворянського походження [199]. Наказом імператриці від 29 липня 1731 р. цей проект було затверджено. Так було засновано перший у Росії військовий навчальний заклад закритого типу – шляхетний кадетський корпус для підготовки дворянських дітей до військової служби [145, с. 10]. Для закладу було відведено будинок, що раніше належав князю О. Меншикову – фавориту Петра I.

Аналіз історико-педагогічних джерел [10; 145; 161] свідчить, що спочатку корпус проектувався як заклад, що спеціалізувався на підготовці лише військових. Однак через брак шкіл корпус змушений був готувати й цивільних чиновників.

Тому, крім військових дисциплін (верхової їзди, артилерії, фортифікації, «солдатською екзерциції (військові вправи)»), у закладі викладали чистописання, німецьку, французьку, латинську мови, «ораторію», архітектуру, малювання, геральдику, музику й танці тощо.

Установлено, що очолював корпус головний директор або генерал-директор, який мав здійснювати загальне керівництво, забезпечувати навчальний процес, зв'язок з імператрицею й державними установами. Окрім того, він був зобов'язаний бути «цензором або спостерігачем моралі в усьому корпусі» [10, с. 4]. Першим директором корпусу було призначено генерал-фельдмаршала Б. фон Мініха.

Зазначимо, що сухопутний кадетський корпус користувався великою популярністю серед дворян, які віддавали туди своїх дітей більш охоче, ніж у будь-який інший навчальний заклад. Раз на три роки в повітові міста через поліцейські й судові служби розсилалися друковані оголошення про прийом до корпусу. У 1762 р. штат навчального закладу було збільшено до 600 кадетів, однак і цієї кількості місць було недостатньо, щоб задовольнити усіх охочих. Проте цей захід також залишив актуальною проблему дефіциту місць у кадетських корпусах. Рада при корпусі змушена була відмовляти в зарахуванні дітей, батьки яких мріяли про їхню військову освіту [145, с. 18].

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що позитивні зміни в житті Шляхетного кадетського корпусу проходили за час правління Катерини II (1762 – 1796 рр.), оскільки в цей період досить активно обговорювались питання освіти й виховання, поширювалось запозичення педагогічних ідей, йшло педагогічне експериментування. Змінився статус викладача Шляхетного кадетського корпусу: до викладання наук залучались професори Академії наук, а також вчителі з педагогічною або університетською освітою; великого значення надавалось також відбору військових викладачів та корпусних офіцерів [10, с. 37].

У 1765 р директором закладу було призначено І. Бецького – видатного діяча вітчизняної освіти, президента імператорської Академії мистецтв, людину, чії педагогічні погляди, за словами авторського колективу підручника історії

педагогіки, «стали класикою і орієнтиром розвитку освіти на багато десятиліть уперед» [96, с. 302]. Наголосимо, що призначення й діяльність І. Бецького в якості директора сухопутного кадетського корпусу в оцінках дослідників військової освіти була суперечливою. Так, автор дореволюційного нариса, присвячений історії кадетських корпусів, П. Петров писав, що «поки кадетський корпус знаходився в руках військових, таких, як знаменитий полководець Б. фон Мініх, принц Гессен-Гамбургський і князь В. Репнін, військовий дух все-таки переважав у корпусі. Однак із призначенням головним начальником І. Бецького педагогічні ідеї останнього взяли гору над прямим призначенням військово-навчального закладу й воно стало ще більш енциклопедичним» [130, с. 17].

На думку історика В.О. Ключевського, «... корпус більш нагадував світський університет, ніж військовий заклад, хоча більшість вихованців випускалася офіцерами» [134, с. 178]. Як зазначав громадський діяч, історик, публіцист П. Мілюков, метою нового керівника стала підготовка з кадетів не «майстерних» офіцерів, а «знатних громадян», і сучасники помітили, що з часів І. Бецького з корпусу стали виходити не військові, а енциклопедично освічені люди» [10, с. 28].

За словами випускника Сухопутного шляхетського кадетського корпусу Ф. Глинки, система І. Бецького перетворила заклад у якусь оранжерею; відокремлені своєю стіною від цивільного світу кадети створювали свій власний світ. Юнаки опинялися відірваними від реального життя, стикаючись з новою для них обстановкою на виході з закладу, колишні кадети нерідко губилися й не могли знайти застосування отриманим знанням. «Виносячи зі свого усамітнення надлишок чутливості, доброти і романтичну схильність до мрій, вони, незважаючи на всю розкіш свого виховання, довго не могли стати професійними працівниками», – зауважував Ф. Глінка [10, с. 47]. Тому значна частина вихованців корпусу залишала службу й поверталася до родових маєтків.

І. Бецькой, як людина широко освічена, був шанувальником французького Просвітництва, керувався у своїй діяльності ідеями французьких філософів, розвиваючи при цьому і «початки патріотизми» [118, с. 89]. Він уважав, що

основною мовою в корпусі повинна стати російська, а не французька.

У 1766 р. був затверджений «Статут Шляхетного сухопутного кадетського корпусу для виховання й навчання благородного російського юнацтва», згідно з яким очолювала навчальний заклад Рада з призначених імператрицею членів і генерал-директор. На ті часи цю посаду обіймав І. Бецькой [258].

Згідно з положенням статуту, розподіл на роти було замінено поділом на п'ять вікових груп, у кожній з яких учні мали перебувати по три роки. Усі прийняті хлопчики розподілялися за 5 віковими групам: 1-а вікова група – від 6 до 9 років; 2-а вікова група – від 9 до 12 років; 3-я вікова група – від 12 до 15 років; 4-а вікова група – від 15 до 18 років; 5-а вікова група – від 18 до 21 року [107, с. 24]. До закладу планувалося приймати 100 отроків російських і 20 – із завойованих Ліфляндської, Фінляндської й Естляндської провінції у віці не старше шести років. Їхнє зарахування проходило лише після огляду лікарів. Заборонено було приймати хворих дітей, а також хлопчиків без переконливого доказу щодо їхнього дворянства й без свідоцтва про хрещення. Стати вихованцями могли й діти тих, хто служив у штаб-офіцерських чинах у чинній армії, а також ті, чиї батьки вбиті або поранені на службі заради Вітчизни і яких доля не обдарувала достатком». До дев'ятирічного віку за вихованцями наглядали жінки-доглядачки, після виповнення дев'яти років – гувернери. Старші кадети були об'єднані в роти на чолі з офіцерами. Тілесні покарання повністю скасовувалися [258; 107, с. 24; 1, с. 32].

Установлено, що «Статутом Шляхетного сухопутного кадетського корпусу для виховання і навчання благородного російського юнацтва» на вихователів було покладено обов'язки «звертати увагу на здібності кожного хлопця: придивляючись до вихованців 1-ї вікової групи, щоб пізнати наперед їхні властивості та схильності, примічаючи порядок їх виховання, продовжувати його на тій же підставі при вступі їх в інші віки» [258, с. 27].

Зазначимо, що вихованців корпусу було майже повністю ізольовано від впливу зовнішнього світу. Так, кадетам заборонялося покидати корпус навіть на свята; батьки при вступі дитини до корпусу повинні були надати розписку у тому,

що не вимагатимуть навіть тимчасових відпусток. Побачення вихованців із родичами проходили по неділях у певні години в присутності офіцерів корпусу. За задумом І. Бецького закритість закладу мали забезпечувати «невинність пізнання» й створювати умови для того, щоб «творити нову породу» людей. Однак практика спростувала такі установки. Діти, позбавлені зв'язку із сім'єю, виявлялися найбільш схильними поганому впливу, проявляли байдужість до турбот педагогів, на заняттях лінувалися, швидко грубіли. Тому з часом вимоги ізоляції стали пом'якшуватися: кадетів стали відпускати на свята додому; один день на тиждень був виділений для відвідин, а пізніше – відпускали до родичів тих учнів, які навчалися подалі від дому [10, с. 23].

Відповідно до статуту Шляхетського кадетського корпусу програма навчання в закладі охоплювали три групи наук, як-от: 1) спрямовані на вивчення предметів, необхідних для громадянського звання – мораль, право, економіки; 2) корисні, або мистецькі – загальна та експериментальна фізика, астрономія, географія, навігація, військова справа, малювання, архітектура, музика, танці, фехтування; 3) спрямовані на пізнання інших наук – логіка, математика, красномовність, історія, хронологія, латинська та французька мови, механіка. Наголосимо, що більшість часу відводилось на вивчення французької мови [145, с. 302].

З'ясовано, що кадети 1-ї вікової групи перебували під піклуванням управительці й виховательок (десять осіб). Головні обов'язки управительки полягали в спостереженні за поведінкою й мораллю виховательок і всіх дітей, що належали до 1-ї вікової групи. Вона мала також звітувати перед Радою про все те, що відбувається з дітьми. Безпосередньо вихованцями займалися виховательки, до обов'язків яких входило навчати кадетів з «усякою ласкавістю, терпінням, любов'ю» [145, с. 323]. Поряд із загальноосвітніми науками кадети вивчали віровчення, іноземні мови, малювання та танці.

Установлено, що 2-ю і 3-ю віковою групою завідували інспектори, які виконували ту ж функцію, що й управителька в 1-й віковій групі. На місце виховательок-жінок приходили вихователі-чоловіки. З метою визначення

майбутнього покликання вихованців інспектор мав постійно спостерігати за ними на заняттях, під час відпочинку тощо. У коло обов'язків вихователів входило також спостереження за ходом й змістом ігор та прогулянок кадетів, за тим, щоб вони були «корисні». Щодо знань, які отримували кадети, то більшості з них представляли собою поглиблений варіант раніше вивчених наук. У 2-й віковій групі до навчальної програми додавалися також «чемність і борг благопристойності», а в 3-й – «бухгалтерія і умілість вести прибуткові книги» і «підстава військової і цивільної архітектури» [145, с. 325]. У 3-му віці вирішувалася доля кадета: бути йому військовим або цивільним чиновником.

У 4-й відбувався розподіл кадетів на військове та цивільне звання. Місце інспектора тепер займав підполковник, який повинен стати зразком для наслідування; у його обов'язки також входило стеження за дисципліною. У кожній із двох рот був капітан, так званий місцевий інспектор, підпоручик та поручик – на посаді вихователів, прапорщики – на посаді вчителів.

Зазначимо, що викладання точних і військових дисциплін велося французькою або німецькою мовами, спеціально запрошеними з-за кордону викладачами. І. Бецькой уважав, що це погано сприяє оволодінню матеріалом і доклав чимало зусиль на зміну цієї ситуації, однак швидко на неї вплинути було неможливо через дефіцит вітчизняних фахівців. Із метою вирішення цієї проблеми в довгостроковій перспективі до корпусу було вирішено приймати разом із дворянами дітей міщанського походження, які після випуску, на відміну від дворян, що отримували офіцерські чини, а – залишалися в корпусі як вчителі. [118, с. 23].

Суттєвою переміною в організації системи військової освіти стало запровадження в кадетських корпусах класно-урочної системи, що за словами дослідника М. Алпатова, «значно змінила й покращила навчання вихованців. Тепер учні одного віку й знань стали об'єднуватися в одному класі, а вчителям ставилося в обов'язок користуватися наочними посібниками. Тривалість уроку встановлювалася півтори години. Замість колишніх безперервних навчальних занять протягом календарного року, тепер з'явився навчальний рік із канікулами

взимку і влітку» [10, с. 44-45]. Таким чином, відповідно до задуму І. Бецького, поступово склалися власні корпусні традиції виховання й навчання кадетів

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що за часів правління Єлизавети Петрівни та Катерини II простежується зростання кількості військових навчальних закладів. За словами В. Ключевського, «суспільна освіта обирала собі почесне місце там, де менш за все можна було цього очікувати, – у спеціальних військових навчальних закладах» [145; 134, с. 152]. Так, були відкриті: Морський шляхетський кадетський корпус, Пажеський корпус, Гродненський кадетський корпус та інші.

Зауважимо, що історія становлення та розвитку цих військово-навчальних закладів широко висвітлена сучасними дослідниками [10; 53; 192], у зв'язку з цим вважаємо не доцільним зупинятися на розгляді цих установ.

Суттєві зміни в розвитку дослідженого феномена відбулися на початку XIX століття. У 1801 р. граф П. Зубов подав Олександрю I новий проект заснування в державі губернських військових училищ із метою підготовки дворянських дітей до вступу в кадетські корпуси. «Для огляду зручних місць і для проведення до відома сум, необхідних для утримання майбутніх училищ» [187, с. 7], як зазначав І. Павловський, було командировано генерала І. Бегечова. Урядовцями було створено комісію до складу якої ввійшли: П. Зубов, М. Новосельцев, Ф. Клингер та інші, а також міністр народної освіти П. Завадовський [188, с. 129].

Результатом діяльності комісії стало видання «Плану військового виховання» (1805 р.), у якому було передбачено відкриття училищ у 10 губерніях (на відміну від 17, які пропонував П. Зубов). Наголосимо, що навчальна робота в училищах повинна була вестись по лінії вивчення вихованцями загальноосвітніх предметів у звичайних гімназіях, а також військових предметів у самому закладі [188].

Слід звернути увагу, що суттєву роль у виборі губерній відіграли благодійні внески, які були пожертвовані дворянами – жителями цих територій. Наголосимо, що Олександр I, звертаючись до впливових родин тогочасного суспільства, акцентував їхню увагу на тому що: «подвиг такий (пожертвування – О.Є)

прийнятий буде з усією повагою керівництва й ознаменує більш, ніж інші докази, що російське дворянство завжди готове одностайно діяти на загальну користь» [187, с. 7].

Варто відзначити, що уряд щорічно виділяв 500 тис. ас. із коштів Державного Казначейства. Кількість же пожертвувань дворянського стану за часів правління Олександра I перевищила два з половиною мільйони рублів. Так, усі ці кошти зберігалися в Приказі Суспільного піклування: Полтавська – 42, 466-85 ас., Чернігівська – 5, 185-74 ас., Катеринославська – 17,742-1 ас., Слобідсько-українська (Харківська) – 50,841-4 ас [187, с. 10-12].

Завдяки суспільній ініціативі й готовності харківського дворянства виділити значні матеріальні кошти планувалося відкрити кадетський корпус у Харкові. Так, у 1820 р. дворянами Слобідсько-Української губернії було подано клопотання про відкриття та утримання військового училища в Харкові [87, арк. 1]. У документі було запропоновано відкрити заклад на 80 вихованців, із наданням їм права отримати чин офіцера після випуску. У 1823 році Олександром I було затверджено клопотання; графу О.А. Аракчеєву доручено було розробити проект щодо відкриття військового училища – Харківський кадетський корпус.

Підтримати корпус погодилися 915 харків'ян, відмовилося 69, із яких 14 безпомісних дворян [194, с. 652]. Ініціював відкриття Харківського кадетського корпусу губернський проводир дворянства А. Квітка (брат письменника Г. Квітки-Основ'яненка). З метою забезпечення коштів він вносить за себе й своїх спадкоємців 770 крб. з власного маєтку на Основі [15, с. 652]. Для корпусу було зведено нове помешкання (згідно проекту архітектора Торопова, закладено будинок було в 1825 р., закінчено в 1835 р.) [15, с. 165]. Проте пізніше, коли Слобідсько-Українську губернію було приєднано до Полтавського кадетського корпусу, рішення про відкриття корпусу у м. Харкові було скасовано [161, с. 97].

Наголосимо, що кошти, зібрані дворянами Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Харківської губерній, не були використані за часів правління Олександра I й у подальшому стали основою для відкриття кадетського корпусу в Полтаві.

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що суттєві зміни в розвитку досліджуваного феномену відбулися за часів правління Миколи I (1825-1855 рр.), який спробував створити цілісну систему вітчизняної військової освіти, об'єднавши всі військово-навчальні заклади в єдину загальну галузь державного управління. Також велике значення мали події пов'язані з повстанням декабристів у Петербурзі та в Україні. Як керівник він вважав, що армія є запорукою могутності та політичної стабільності держави. Окрім того Миколу I турбувало установлення жорсткого нагляду над «правильним» вихованням дворян, які й були переважно вихованцями кадетських корпусів [10; 235; 246]. «Подібно до того, як англійський аристократ неодмінно навчав сина в публічній школі, так і російський дворянин домагався прийняття свого спадкоємця до кадетського корпусу», – зауважував М. Алпатов [10, с. 45]. Основою стала «теорія офіційної народності» в основу якої була покладена тріада «Православ'я, Самодержавство, Народність» С. Уварова, що відповідала завданню сформуванню бажаний для самодержавства тип особистості майбутнього військового [73, с. 118].

Науковий пошук засвідчив, що зміни у військово-навчальних закладах, які відбулися за правління монарха, отримали різні, часом полярні, оцінки. «Зі вступом на престол імператора Миколи Павловича настала для всіх військово-навчальних закладів блискуча епоха», – писав М. Мельницької [162, с. 67]. Натомість радянський дослідник М. Алпатов, автор праці «Навчально-виховна робота в дореволюційній школі інтернатного типу: з досвіду кадетських корпусів і військових гімназій у Росії» [10], навпаки стверджував, що однотипність у викладанні посилювало державний контроль за роботою вчителя й допомагало «викорінювати» в школах волелюбні думки, з метою посилення в кадетських корпусах централізованого керівництва, здатного проводити у вихованні політику самодержавства [10, с. 78]. Більшість сучасних дослідників історії розвитку військової освіти в дореволюційний період (М. Балабай [15], О. Гребенкин [65], О. Козинець [136], В. Свірідов [233]), позитивно оцінюють дії Миколи I, вважаючи, що саме він став засновником вітчизняної військової школи та

виховання як системи.

У рескрипті міністру народної освіти О. Шишкову (14 травня 1826 р.), Микола I наголосив на необхідність запровадження єдиних навчальних програм в усіх закладах військової освіти: «Аналізуючи з особливою увагою устрій навчальних закладів, у яких російське юнацтво навчається для служби державі, – писав імператор, – на жаль, не існує належної й необхідної єдиноосвіти, на якій має бути засноване як виховання, так і вчення. Предмет цей може мати вплив на благо держави, тому потрібно без всякого зволікання виправити недолік у нашій навчальній системі» [145, с. 165].

З цією метою було створено Особливий комітет за участю директорів столичних кадетських корпусів під головуванням генерал-інженера К. Оппермана, якому було доручено розглянути навчальні плани чинних військових закладів і розподілити за класами предмети викладання [187, с. 16; 10 с. 52]. Для керування військово-навчальними закладами була заснована й Рада, яку очолив цесаревич Костянтин Павлович, а після його смерті (1831 р.) великий князь Михайло Павлович (до 1849 р.) [66, с. 11]. Ці заходи стали першим кроком у реформуванні чинної в країні системи підготовки військових кадрів.

Слід звернути увагу, що одним із найбільш активних членів Комітету був видатний військовий теоретик, один із засновників Військової академії А. Жоміні, який проголосив програму перебудови системи військової освіти, що стала основою створення навчальних програм для усіх військових навчальних закладів. Сформулював А. Жоміні й головні принципи організації системи військової освіти. Наприклад, він уважав, що «система викладання повинна складатися з чотирьох різних ступенів: викладання початкове, викладання вище, викладання вищих точних наук, застосування цих наук у різних видах служби. Ці різні ступені викладання не повинні об'єднуватися в одному закладі, а набагато краще мати: а) для перших двох ступенів – Кадетські, Військово-Сирітський та Пажеський корпуси, ліцеї, училища, які готують інженерів і артилеристів; б) для викладання вищих точних наук – Центральне училище на зразок політехнічного у Франції» [136, с. 53].

Як свідчить аналіз історико-педагогічної літератури [81; 83; 100], основним завданням Комітету щодо військових навчальних закладів було формування «Загальних положень» та «Статуту військових навчальних закладів». З метою вирішення цього завдання 17 червня 1826 р. члени Комітету повинні були відповісти на ряд запитань, зокрема: чи має змінитись термін прийому до кадетських корпусів, тобто, чи проводити його один раз на рік, чи декілька разів; чи слід вводити вікові обмеження для майбутніх вихованців; в якому віці доцільний прийом малолітніх? Після обговорення вказаних питань члени Комітету прийшли до рішення про доцільність зарахування на навчання один раз на рік з урахуванням рівня підготовки; малолітніх зараховувати разом з дорослими [83; 124; 136].

Одним із дискусійних питань стала пропозиція про сумісне чи роздільне виховання й навчання малолітніх та дорослих вихованців. Обговорення цього питання розділило погляди членів Комітету навпіл: одні (інженер-генерал К. Оперман, генерал граф К. Сіверс, генерал майор Ф. Козен, М. Арсен'єв і А. Маркевич) були переконаними в недоцільності утримування в одному закладі малолітніх разом з дорослими, аргументуючи свою думку тим, що, передусім, таке об'єднання значно підвищить кількість вихованців в одному й тому же закладі; по-друге, різниця між малолітніми й дорослими вимагає різного догляду за ними; вони підлягають різним принципам виховання, як у фізичному, так і в моральному відношенні, все це свідчить про раціональність виховання малолітніх і дорослих в окремих закладах. Акцентувалось також, що виховання в закладах для малолітніх повинно узгоджуватись із загальним планом освіти малолітніх воїнів [10; 141].

Представники протилежної точки зору г.-л. Г. Гогель, г.-м. М. Перський і контр-адмірал І. Крузенштерн наголошували на доцільності виховання малолітніх в одному закладі з дорослими. Аргументи були наступними: малолітні, навчаючись з юних років, згідно загальному плану військової підготовки під одним і тим же керівництвом, при вступі до вищих класів легше сприймали б єдиний загальний порядок. В свою чергу, керівництво, маючи можливість

поступового спостереження за розвитком їх здібностей та формуванням моральних якостей з раннього віку, з більшою впевненістю спрямовувало б їх до загальної мети засобами військового виховання [136; с. 53].

Членами Комітету було визначено й вікові межі «малолітніх» та «дорослих» вихованців. До першої категорії були віднесені діти від семи до тринадцяти років включно; до другої – від чотирнадцяти до шістнадцяти років.

Установлено, що Особливий комітет у справах військових навчальних закладів працював протягом п'яти років. Результатом його діяльності стали проекти «Положення про губернські кадетські корпуси» та «Статут для військових навчальних закладів», які були затверджені імператором 1830 року [163; 164]. Зауважимо, що це були перші документи, які регламентували та об'єднували всі військово-навчальні заклади в єдину систему управління, згідно з якими кадетські корпуси були розділені на столичні і губернські. Так, у «Положенні про губернські кадетські корпуси» передбачалося відкриття кадетських корпусів у більшості губернських міст як за рахунок держави, так і місцевого дворянства [27, с. 257]

Наступні зміни у системі військової освіти були викликані посиленням контролю за військовими навчальними закладами. Так, першим щаблем перетворення було створення при Головному начальнику (29 лютого 1832 р.) Штабу управління військовими навчальними закладами, першим керівником якого став генерал-майор П. Кривцов, у 1835 році його змінив Я. Ростевцев, який очолював Штаб до 1860 року [10, с. 78; 31].

Зазначимо, що зусилля Штабу також були спрямовані й на відкриття нових кадетських корпусів у губернських містах, зокрема в Полоцьку, Полтаві, Воронежі, Орлі тощо. Однак розширення мережі кадетських корпусів не задовольняло потреб дворянства, оскільки із року в рік кількість родин бажаючих відати своїх синів у військові заклади збільшувалось. Зауважимо, що багато хто із дворян віддавали перевагу таким закладам тому, що утримання в них здійснювалося за рахунок держави, що було важливо для зубожілої частини шляхетства [123].

Виявлено, що в кожному кадетському корпусі існував список кандидатів, що встановлював черговість прийому. Проте більшості роками доводилося чекати своєї черги. Через це в класах віковий склад вихованців був строкатий, поряд із десятирічним хлопцем часто можна було побачити юнака 14-15 років, щойно прийнятого до першого класу. Ця обставина негативно позначалася на навчальній та виховній роботі, що створювало значні труднощі в проходженні програми, комплектуванні вихованців по ротах, проведенні військово-фізичних занять, погано впливало на успішність дітей [31].

Як свідчить аналіз історико-педагогічних джерел [10; 31], у 1836 р. був затверджений навчальний план для кадетських корпусів та загальний порядок їх організації й облаштування; установлені граничні вікові норми прийому в кадетські корпуси. Вихованці перебували у корпусі 9 років (1-й рік – підготовчий, 5 років загальний та спеціальний 3 роки). У навчальному плані значний обсяг часу було відведено вивченню мов, починаючи з першого класу й до закінчення закладу. Також значну увагу було приділено вивченню математики, історії, географії, та природничих наук. Військові науки вивчалися тільки в спеціальних класах, у яких вчилися лише відмінники [1, с. 6; 86, с. 20].

Отже, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що становленню й розвитку системи підготовки військових кадрів в Україні в XIX – на початку XX ст. передували сформовані й накопичені протягом багатьох століть традиції підготовки захисників України; науково-педагогічна спадщина кращих вітчизняних представників політичного, громадського та культурного життя країни. На розвиток підготовки вихованців у кадетських корпусах до військової служби значно вплинуло й ліквідація Запорізької Січі, поява нових типів військових навчальних закладів –Першого Петербурзького сухопутного шляхетського кадетського корпусу (1732 р.), Морського шляхетського кадетського корпусу (1752 р.), Пажеського корпусу (1802 р.), засновниками яких були російські імператори.

2.2. Етапи розвитку проблеми підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби в другій половині XIX – на початку XX століття

Під час наукового пошуку виявлено, що визначальну роль у процесі підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби в другій половині XIX – на початку XX століття відіграли два потужних чинники – військова офіційна урядова політика влади (внутрішня та зовнішня) й прогресивні виступи представників військової та передової педагогічної громадськості. Остання в 60-х рр. XIX століття дістала назву – громадсько-педагогічний рух.

Установлено, що воєнна політика виокремилася в самостійну галузь діяльності на межі XVIII – XIX століття. Спочатку керівництво війною й воєнною справою йменувалося стратегією, (а також великою стратегією, політичною стратегією), згодом утвердилося сучасне поняття – воєнна політика. Зазначимо, що в «Енциклопедичному словнику» Ф. Брокгауза і І. Єфрона термін військова політика ототожнюється з військовою стратегією. Стратегія розглядалась як наука про війну, зокрема наука полководця [27, с. 730]. Уперше складну діалектику перетворення воєнної стратегії у воєнну політику розкрив один із видатних теоретиків К. Клаузевіц. У праці «Про війну» науковець довів, що стратегія «межує з політикою й державознавством або, правильніше, сама стає й тим, і іншим» [133, с. 6]. Відомий дореволюційний воєнний теоретик Г. Леєр визнав необхідним підвести під воєнно-політичну діяльність серйозну наукову основу, відзначаючи, що політичні умови щодо ведення воєнних дій, коротше кажучи, того зв'язку, що існує між війною й політикою, і мають скласти завдання саме воєнної політики [64; с. 810].

Сучасні погляди щодо воєнної політики, за даними М. Горлача й В. Кременя [64], досить чітко сформулював англійський воєнний теоретик Ернст Кінгстон-Макклорі, який писав: «Урядова політика – це вершина трикутника, основою якого слугують економічна політика, зовнішня політика й воєнна політика в їхній сукупності. Стратегія досить суттєво впливає на всі три види

політики й насамперед зазнає впливу з їхнього боку. Отже, воєнна політика – це діяльність соціальних сил й спеціально створених ними владних інститутів, що виникла на стику загальнодержавної політики й воєнної стратегії, спрямована на формування й використання засобів збройного насильства для ведення війни або протидії їй, а також для досягнення тієї чи тієї національної або загальнолюдської мети» [64, с. 811].

На основі узагальнення наукових даних, М. Горлач і В. Кремень зазначають, що «проблема вироблення воєнно-політичної мети – виняткове право військово-політичного керівництва. Ця мета відображає докорінні інтереси самої країни й сил, що правлять у державі. Засобами досягнення воєнно-політичної мети виступає збройне насильство, ядро якого – збройні сили. Армія, як наголошують науковці, – безпосередній об'єкт воєнної політики. Армія визначає можливості держави по захисту країни і досягнення воєнно-політичної мети на міжнародній арені. Один з воєнних теоретиків Генріх Жоміні писав, що уряд, який, під яким би не було приводом, залишає в зневазі свою армію, заслуговує засудження, тому, що тим самим готує приниження своїй країні і своїм військам замість того, щоб, діючи протилежно, підготувати їх успіх [64, с. 812 – 813].

Аналіз наукових джерел свідчить [64; 51; 112], що урядова військова політика має двосторонній характер. Вона має як внутрішні, так і зовнішні аспекти: *внутрішня сторона* – пов'язана із виробництвом та удосконаленням засобів збройного насильства, теоретичним обґрунтуванням їхнього можливого застосування для внутрішньої стабілізації держави; до неї належать також проблеми, пов'язані з вибором концептуальних підходів до проблем безпеки, того чи того курсу воєнної політики в конкретних історичних умовах; розробка й прийняття воєнно-політичних рішень їхня реалізація; *зовнішня сторона* – охоплює всю діяльність, що пов'язана з використанням військових та невійськових силових засобів у міждержавних відносинах. Конкретний зміст поняття урядової воєнної політики обумовлений такими чинниками:

- економічними та політичними інтересами держави;
- потенційними та фактичними можливостями суб'єкта воєнної політики,

що дозволяють реалізувати інтерес;

– зовнішніми та внутрішніми умовами існування держави, ступенем загрози для її безпеки [112; с. 149].

Аналіз історико-педагогічної літератури [51; 124; 196] свідчить, що зовнішня урядова політика Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. характеризувалась посиленням впливу Росії в європейській політиці, зокрема подальшим поширенням її території до Середньої Азії. Щодо внутрішньої урядової політики – домінувала тенденція, спрямована на збереження абсолютизму. Повстання декабристів стало індикатором негараздів у тогочасному суспільстві. Саме ця подія дала поштовхом до реформ у військовому відомстві. Уряд прагнув бачити в офіцерському корпусі опору престолу й пішов шляхом перетворень системи військової освіти, що призвело до завершення процесу формування системи військових навчальних закладів, посилення контролю за навчанням та вихованням майбутніх офіцерів.

У процесі написання наукової розвідки нами знайдено дослідження, автор якого О. Дякова, намагається визначити етапи розвитку кадетських корпусів дореволюційної Росії: 1732 – 1805 рр. – створення і розвиток перших вітчизняних кадетських корпусів із спрямованістю їх на загальну освіту й дворянське виховання; 1805 – 1864 рр. – поширення кадетських корпусів із направленістю на придбання спеціальних знань і формалізованим офіцерським вихованням; 1864 – 1917 рр. – реформування й контрреформування кадетських корпусів, остаточне їх «притирання» в системах держави, суспільства, освіти [124].

Отже, хронологічно-педагогічний та логіко-історичний аналіз наукових джерел дозволив виокремити й обґрунтувати етапи розвитку проблеми підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби в обраних хронологічних межах на основі таких критеріїв: зміни в суспільно-політичній та економічній сферах держави; прийняття нормативних документів, що регламентували процедуру відкриття й організацію освітнього процесу в закладах військової освіти загалом і кадетських корпусах, що функціонували в українських землях; динаміка поглядів військових й педагогічної громадськості на мету, завдання, напрями підготовки майбутніх

військових.

I етап (1840 р. – перша половина 50-х рр. XIX ст.) – етап започаткування процесу підготовки вихованців новостворених на українських землях кадетських корпусів до військової служби в умовах завершення процесу формування в державі системи централізованого управління військовою освітою. Нижня межа (1840 р.) припадає на період правління Миколи I й позначається часом відкриття на українських землях першого кадетського корпусу – Петровського Полтавського, утвореного значною мірою завдяки активній участі «нащадків козацької старшини, які уважно ставилися до своєї шляхетності і всіма заходами прагнули її зміцнювати та підтримувати як родинними зв'язками, так і чинами та службовим становищем власних дітей» (М. Домонтович) [70; с. 446].

Виконуючи вимоги «Положення про губернські кадетські корпуси» (1830 р.) малоросійським військовим генералом-губернатором князем М. Рєпніним було оголошене рішення про створення кадетського корпусу в Полтаві (відкриття 1840 р.) [187; 188, с. 147]. Який мав би сприяти активнішому залученню дворян до імперської служби, адже столичні кадетські корпуси були малодоступними бідному дворянству. За думкою дослідниці В. Шандри, підготовка майбутніх військових сприяла б також поглибленому засвоєнню російської культури, зміцнювала дворянську самосвідомість, станове благородство, піднімала престиж дворянської служби [271, с. 104.]. Для місцевого дворянства це було надзвичайно важливо, бо ще з минулого століття воно почувалося ображеним заборонаю вступу до російського Дворянського кадетського корпусу, тоді як остзейське дворянство таке право мало [271, с. 104]. Князь розумів, що освічені малоросійські дворяни, просуваючись по службі, здобуваючи нові чини, докладатимуть більше зусиль до розбудови імперії.

Щодо самих дворян Полтавської, Харківської, Катеринославської та Чернігівської, то вони співчутливо віднеслись до заснування кадетського корпусу. Ними було розпочало збір коштів, потрібних для відкриття обсяг яких у 1838 р. склав 281368 крб. сріблом [46, арк. 3]. Знаттю на адресу князя М. Рєпніна також був написаний лист, у якому мовилося, що освіта та підготовка юнаків є єдиним

необхідним шляхом «досягнення суспільного добробуту, уособлює щастя родин, допитливих громадян, ревних синів вітчизни й чіткий обрис престолу» [188, с. 149-148].

Наголосимо, що нащадки козацької старшини досить уважно ставилися до своєї шляхетності й усіма заходами прагнули її зміцнювати й підтримувати як родинними зв'язками, так і чинами та службовим становищем власних дітей. «Учиться гарно й старанно, щоб служити і дослужуватися», таким за спогадами полковника, випускника Петровсько-Полтавського кадетського корпусу М. Домонтовича, який походив із старинного козацького роду Домонтовичів, був девіз середнього й особливо дрібномаєтного українського дворянства [70, с. 447].

Місце для будівництва нового військового закладу було обрано самим імператором під час його відвідування Полтави. Урочисте відкриття корпусу, який отримав назву Петровсько-Полтавський, відбулося 6 грудня 1840 року [187, с. 15-16]. При відкритті Петровсько-Полтавського кадетського корпусу були присутні генерал-губернатор М. Долгоруков, керівник штабу військово-навчальних закладів Я. Ростовцев, начальник губернії П. Косаговський, керівник Полтавського дворянства Б. Мещерський. Першим директором корпусу було призначено генерала-майора В. Святловського – колишнього батальйонного командира Московського кадетського корпусу, особливою рисою діяльності якого стали нові для того часу гуманістичні ідеї [187; 188].

Полтавський кадетський корпус був відкритий для дворянства Малоросійських і Новоросійських губерній, який приймав дітей, «які виростили в сільському привіллі, з міцним здоров'ям, успадкованим від батьків, що зберігали в собі достатній запас сил стародавніх богатирів благодатної України» [70, с. 447].

У 1844 р. в закладі налічувалося 400 кадетів (із часом їх кількість досягала 500 і більше осіб); навчання проходило сім років (класів) з однорічним курсом навчання. До Петровсько-Полтавського корпусу приймали хлопців від 10 до 18 років, яких поділяли на 4 роти: гренадерську, дві мушкетерські та неранжировану [187, с. 18].

Аналіз історичного нариса «Петровського полтавського кадетського

корпусу» [187] свідчить, що предмети, які викладалися в закладі, були поділені на військові, загальноосвітні й позакласні. До військових дисциплін було віднесено: стройова підготовка, стрільба та воєнізовані експедиції; до загальноосвітніх – закон Божий, російська мова й словесність, французька та німецька мови, початкова природнича історія, основи законодавства, чистописання й малювання; до позакласних – фізична культура, фехтування, плавання, музика, спів та танці. Процес виховання забезпечували офіцери, педагоги та священники.

Головним завданням виховання в Петровському Полтавському кадетському корпусі було «формування такої особистості, яка б відрізнялася широтою освіти, почуттям обов'язку, благочестям, безмежною відданістю Государю, безумовною покорою начальнику, ніжною любов'ю й шанобливістю до батьків, повагою до старших, вдячністю вихователям, любов'ю до ближнього, прагненням до розумової освіти й дотриманням зовнішньої пристойності» [187, с. 45]. Важливо зазначити, що царський уряд робив усе можливе, щоб кадетські корпуси на терені України випускали проросійськи налаштованих, вірних імперії юнаків. Про це свідчать факти, зокрема історик І. Павловський, який у нарисі Петровсько-полтавський корпус наводить приклад роботи вчителів словесності О. Грибоедова та П. Бодянського, які прагнули викоринити в деяких кадетів малоросійську вимову, заставляючи вихованців розповідати байки у вигляді діалогу, тим самим розвиваючи «правильне висловлення думок» (докладно дивись § 3) [187, с. 43].

Здійснений науковий пошук свідчить, що особливе місце в управлінні та контролі за організацією діяльності закладів, які готували майбутніх військових, належало Головному Керівнику Пажеського корпусу, усіх сухопутних кадетських корпусів та Дворянського полку. На цій посаді перебували винятково особи імператорського дому. У межах визначеного нами I етапу вищезазначений орган управління очолював Великий князь Михайло Павлович (1831 – 1849 рр.), який, за словами П. Петрова, «упродовж вісімнадцяти років віддано, невтомно, як християнин і вірнопідданий, із глибоким почуттям свого обов'язку допомагав вінценосному брату у великій та важкій справі виховання кадрів для армії» [192, с. 11]. Після смерті князя Михайла, Головним керівником військово-

навчальних закладів було призначено Олександра (II) Миколайовича (1849 – 1878 рр.). До головних обов'язків вищезазначених посадовців входив нагляд за процесом виховання й освіти у військових навчальних закладах у межах урядової політики.

Зауважимо, що в 1849 р., після смерті князя Михайла Павловича, у його паперах було знайдено заповіт «Прощання з моїми дітьми військово-навчальних закладів» [136], у якому, підводячи підсумок своїй діяльності на посаді Головного начальника сухопутних кадетських корпусів і Пажеського корпусу, князем було детально викладено погляди на систему військового виховання загалом і на обов'язки вихованців зокрема. Звертаючись до вихованців кадетських корпусів «... не як начальник, а як батько, який сердечно любить, радіє успіхам й розвитку», Михайло Павлович особливе місце в «Заповіті» відвів роздумам щодо військової служби, честі та гідності офіцера. «Військова служба – це благородна служба, – зазначав князь, – бо скільки обіцяє вона в майбутньому слави! Слава на полі битви для благородної душі стільки має радості, і, якщо долею судилось полягти на ньому, то залишається пам'ять про загиблого. Але чи це слава військового? Постійна самовідданість без нарікань, без втоми, – як це гідно!». Гідний офіцер, на переконання князя, зобов'язаний передусім «підкорятись начальникам і спостерігати безумовно і суворо за виконанням наказів»; слухняність ця повинна бути щирою й обов'язковою; справжня честь військової людини полягає в благородній поведінці, як істинний християнин, князь закликав уникати будь-яких спокус і не забувати «слів Спасителя: не введи нас у спокусу» [136, с 5 – 7].

Діяльність князя Михайла Павловича на посаді керівника головного начальника усіх сухопутних кадетських корпусів та Дворянського полку дістала різні й інколи суперечливі оцінки, як з боку сучасних йому дослідників, так і з погляду науковців більш сучасного періоду, зокрема О. Козинець. Так, сучасник князя В. фон Бооль – позитивно характеризував його діяльність, зазначаючи при цьому, що той лише «напускав на себе суворість, а насправді був найдобрішою людиною» [25, с. 179-180]. «Князь Михайло Павлович при тій зовнішній

суворості, яку можна було спостерігати, мав добре й чуйне серце», – згадував про нього вихованець 2-го кадетського корпусу Н. Воронов [143].

Негативну оцінку ролі Михайла Павловича в реформуванні системи військової освіти в Російській імперії загалом і на українських землях, підконтрольних їй, зокрема, дав Л. Дубельт – начальник штабу Корпусу жандармів, пізніше – керуючий III відділенням Власної Його Імператорської Величності канцелярії (1807 – 1862 рр.). Згідно його переконань, князь Михайло Павлович був «справжньою бідою Росії», людиною, що «завдала їй великої шкоди», вказував на абсолютне нерозуміння князем проблем виховання підростаючих поколінь. «Хіба він може бути хорошим вихователем юнацтва? Хіба він має поняття про справжнє виховання?», – риторично звертався керівник штабу до оточуючих [82, с. 20 – 171]. «Людина він чесна, але сердита, яка вміє думати лише про те, щоб у хлопчика гудзики були застебнуті, щоб фронт добре рівнявся і щоб діти спритно володіли зброєю. Іграшки! Хіба в цьому полягає справжнє моральне виховання? – Воля ваша, а ця людина – біда Росії. Своїм фронтом він увів в оману й Государя» – завершував урядовець [82, с. 5 –7].

Перетворення в системі військової освіти в межах виокремленого нами I етапу були викликані підвищенням контролю за військовими навчальними закладами. В зв'язку з цим при Головному штабі управління військовими навчальними закладами на початку 40-х рр. XIX ст. було започатковано Навчальний комітет, головою якого було призначено генерала Я. Ростовцева. Наголосимо, що за свідченням дослідників історії війська (П. Зайончковський, О. Каменєв, П. Солоніцин та інші), фігура Я. Ростовцева була однією з найбільш відомих особистостей передреформеній Росії. Політичні погляди його як державного діяча, зазначає П. Солоніцин, сформувалися в межах християнських традицій і під впливом просвітницьких ідей, що були доцільними й уписувалися в контекст реальних проблем, що поставали перед російським суспільством у середині XIX століття.

За словами дослідника, Я. Ростовцевим на посаді керівника військово-навчального відомства було зроблено багато для розвитку кадетських корпусів,

одночасно його діяльність як голови Штабу військово-навчальних закладів у 30-50 х рр. XIX ст. «добре віддзеркалює ті загальні процеси, які відбувалися в роки царювання Миколи I в центральному урядовому апараті» [244, с. 19].

Під керівництвом генерала-ад'ютанта Я. Ростовцева був складений документ «Повчанні для освіти вихованців військово-навчальних закладів» (1848 р.) [221]. Зазначимо, що важливу участь у підготовці «Положення» взяли відомі військові діячі (генерал, професор М. Медем, генерал-лейтенант О. Дядін; професор військової академії, полковник Д. Мілютін та ін.), колишні наставники-наглядачі з наукових предметів при Штабі військово-навчальних закладів (В. Раєвський, М. Рождественський та ін.), а також були враховані пропозиції й науковців того часу, що були запрошені керівництвом військово-навчальних закладів спостерігачами на засіданнях комісій для обговорення складання навчальних програм, методів викладання, слухання пробних уроків – М. Остроградського (при визначенні обсягу й змісту математики й механіки), професора і ректора Санкт-Петербурзького університету, поета, критика В. Плетньова (з російської словесності), професора і директора Санкт-Петербурзького Лісового Інституту Ф. Постельса (з природної історії); письменника, етнографа, фольклориста, військового лікаря В. Даля (з природної історії), професора російської історії Санкт-Петербурзького університету М. Устрялова (з історії), професора Імператорського Санкт-Петербурзького Університету І. Шульгіна (з географії) [221, с. 16].

Аналіз вищезазначеного документа свідчить, що в «Повчанні» було чітко визначено «дух, цілі, напрями, метод і обсяг», яких слід було дотримуватися в «морально-розумовому вихованні у військово-навчальних закладах», а також при укладанні «докладних навчальних програм, конспектів і керівництв по кожному предмету викладання» [221, с. 4].

Варто наголосити, що, визначаючи головні засади організації навчального процесу у військових навчальних закладах, автор «Повчання» наголошував, що жоден навчальний заклад у Європі не може бути прикладом для закладів Росії. Тому – визначення мети, обсягу, повноти навчання в кадетських корпусах

залежить від «місцевих міркувань, наближених винятково до нашого російського побуту й до наших основних законів та ступеня сучасної освіти Росії» [221, с. 2].

Відповідно до положень вищезазначеного документа виховання у військово-навчальних закладах – кадетських корпусах – мало здійснюватися за двома напрямками: загальним (цивільним) і спеціальним (військовим). Кожний із напрямів повинен був ґрунтуватися «на любові до Бога, Церкви, Престолу, на безкорисливій любові до Батьківщини, на душевній свідомості про борг сімейний та громадський (військовий і цивільний)» [221, с. 2-4].

Привертають увагу і якості майбутнього офіцера – вихованця кадетського корпусу, що були визначені Я. Ростовцевим. А саме: «християнин, вірнопідданий; росіянин; надійний товариш; добрий; скромний і освічений юнак; старанний, терплячий і кмітливий офіцер – ось ті якості, з якими вихованці військово-навчальних закладів повинні переходити зі шкільної лави в ряди імператорської армії, з чистим бажанням відплатити государю за його благодіяння – чесною службою, чесним життям і чесною смертю» [221, с. 2] (Додаток А).

Аналіз вищезазначеного документа свідчить, що в ньому було також чітко визначено структуру та критерії прийому до закладу. Так, у «Повчанні» зазначалося, що військово-навчальні заклади – це закриті училища, призначені не тільки для навчання, але й для виховання, у яких вихованці перебувають до 18 років і після закінчення закладу відразу ж надходять до служби, у віці, «з якого в Європі тільки починають вчитися самостійно» [143, с. 3 – 4]. Право вступу до кадетських корпусів мали виключно дворяни.

Слід звернути увагу, що запропоновані Я. Ростовцевим у «Повчанні для освіти вихованців військово-навчальних закладів» основні вимоги щодо навчальних програм та викладання предметів у військово-навчальних закладах, були побудовані на педагогічних ідеях того часу, зокрема необхідністю урахування принципів:

індивідуального підходу – «мати на увазі, що здібності й схильності вихованців, як і взагалі всіх людей, не однакові»; «кадетів, які особливо

обдаровані, або особливо допитливі, чи одержали схильність до будь-якої з наук, не позбавити можливості проходити кожну науку детально»;

розвивального навчання – «зосередити все викладання не на механічній праці пам'яті, а на розвитку моральному й розумовому»;

наочності – «всі абстрактні поняття пояснювати, як тільки можна, і прикладами, і завданнями, і додатками, щоб вихованець не тільки вірив, але й переконувався»;

системності – «головна мета кадетського навчання полягає в тому, щоб дати вихованцю міцний фундамент у науці, щоб, при любові до праці, коли розум його згодом і літами, і досвідом розвинеться, він міг навчати себе сам і йти далі без допомоги сторонньої; для чого й треба всіма заходами привчати кадета до роботи самостійної, уселяти в нього любов до праці та поваги до науки, а саме вчення зробити простим, живим, привабливим, а не заплутаним і не схоластичним» тощо [221, с. 6 – 8].

Автором було також розроблено інструкції з кожного загального предмета. Наприклад, у викладанні військових наук у кадетських корпусах було передбачено такі завдання:

1. Надати вихованцям знання, необхідні їм на шляху військовому, безпосередньо при вступі на службу дійсну.

2. Дати міцну підготовку тим із них, які побажають закінчити свою освіту у вищих закладах спеціальних (Військовій академії та Училищах: Головному інженерному та артилерійському).

3. Показати шлях, за допомогою якого кожен вихованець зможе згодом, на самій службі, самостійно вивчати загальний напрям, дух та розвиток військового мистецтва в сучасному стані й застерегти його від хибних ідей та теорій, із якими він може зіштовхнутись при читанні багатьох військових творів [124, с. 10].

Результати наукового пошуку дають можливість для висновку, що сучасники й дослідники подальших років дали високу оцінку документу, розробленому Я. Ростовцевим і затвердженому Миколою І. Так, наприклад, діючою в 1848 році Радою про військово-навчальні заклади було оцінено цей

документ як «надзвичайно позитивний як для військово-навчальних закладів, так і для майбутнього покоління російських офіцерів», було також внесено пропозицію щодо невідкладної розробки, з урахуванням усіх положень інструкцій, детальних навчальних програм, конспектів керівництва з предметів, які викладались у військово-навчальних закладах [162, с. 76]. Слід зауважити й щодо висловлення членами Ради застережень про недостатню кількість таких вчених-викладачів, чий інтелект дав би можливість внести зміни та нові «високі» думки в організацію процесу навчання тогочасних навчальних закладів.

Радянський дослідник О. Каменев [124], звернувши увагу на закладений у «Повчанні» «надійний фундамент в освіті кадетів (християнство та вірнопідданство), розвиток моральних сил особистості (скромність, порядність) і виконавських якостей», відмічав, що в документі було зроблено спробу звужити спектр освіти офіцера до мінімуму військових наук, а також наголосив, що «деяка непослідовність у вирішенні питань розумового виховання й насамперед самостійності та критичності мислення». «Думається, – писав О. Каменев, – такий поворот був не випадковим: це диктувалось класовими міркуваннями й передусім бажанням не допустити вільнодумства в офіцерському середовищі. Є слушним і припущення про те, що революційно-демократичні ідеї стали турбувати самодержавство. Позначились і наслідки грудневих подій 1825 року» [124, с. 51].

Особливістю військової політики уряду й особисто Миколи I в межах виділеного нами першого етапу стало й те, що в цей час була суттєво розширена й мережа кадетських корпусів шляхом їх відкриття в губернських містах.

З'ясовано, що кадетські корпуси постійно перебували в центрі уваги правлячих кіл, представники яких не лише контролювали процес формування та збереження у вихованців «правильного» способу думок, але й брали безпосередню участь у їхньому створенні. Так, аналіз архівних документів [284; 287] свідчить, що в 1847 р. Миколою I з метою «надати тогочасній армії більшу кількість освічених і знаючих свою справу офіцерів» було ініційовано відкриття нового військового закладу – Київського Володимирського кадетського корпусу [99, с. 3; 284].

Згідно проведеного наукового пошуку слід зробити висновок, що значна роль у цій події належить дворянству Київської, Подільської, Волинської, Херсонської та Таврійської губерній, де була зібрана сума в 200 тис. карбованців, витрачених на будівництво корпусу. Звернемо увагу на такий факт: особисто Микола I обрав місце розтушування майбутнього корпусу, а 10 травня 1850 р. було урочисто закладено будівлі першого корпусу [99, с.12].

На момент відкриття Київського Володимирського кадетського корпусу на терені Київської губернії йшов процес «відвоювання» імперією Правобережної України. Установлено, що генерал-губернатор Д. Бібіков після об'їзду краю щодо його особливостей висловився лаконічно: «Тут кожний стан відрізняється «народністю», релігією, поділом праці, «живою» традицією польської державності, а тому «перебуває більше під польським, ніж російським впливом» [271, с. 279]. По-військовому чітко Д. Бібіков сформулював своє завдання в підготовці майбутніх військовослужбовців – зробити з українських і польських юнаків відданих царю та вітчизні. Він відразу почав пошуки спільної мови з дворянами, прагнув створити сприятливі умови для військової служби їхніх дітей [271, с. 291]. Про строкатість вихованців Київського Володимирського кадетського корпусу писав полковник Н. Завадський, який наголошував, що перші кадети були переважно діти польських та українських дворянських сімей [99, с. 7].

Установлено, що перший приказ по корпусу було видано 12 листопада 1851 р., згодом упродовж листопада та грудня формувався штат службовців закладу. За даними офіцера-вихователя Володимирського Київського кадетського корпусу підполковника Н. Завадського 10 грудня оголошено в наказі по корпусу перший список малолітніх (200 чол. віком від 9 до 12 років), які були зараховані; з цього ж дня їхня частина була розміщена в будівлі корпусу [99, с. 4].

Здійснений науковий пошук свідчить, що 1 січня 1852 р. неранжирований Київський Володимирський кадетський корпус було урочисто відкрито. Директором закладу було призначено полковника лейб-гвардії Фінляндського полку Адольфа Вольського [99]. На відкритті корпусу колишній київський

генерал-губернатор, Міністр внутрішніх справ Д. Бібіков, проголосив: «За успіх нового корпусу на втіху Государя, на благо армії й на користь краю» [99, с. 3].

Наголосимо про велику увагу царської родини до Київського кадетського корпусу, яка здійснювала патронат над закладом, даруючи чисельні подарунки. Як стверджують документи державного архіву м. Києва (фонд 112, опис 1, справа 29, аркуш 1), у листопаді 1852 р. цесаревич подарував корпусу ікону св. Олександра Невського, а в квітні 1858 р. царська родина подарувала корпусу прапор, а також грамоту, яку підписав Микола I [288, арк. 1].

Отже, у 40-х рр. – у першій половині 50-х рр. XIX ст. було завершено процес створення системи централізованого управління військової освіти, що сприяло стандартизації освітніх програм у військово-навчальних закладах країни, які відповідали вимогам того часу, використанню єдиної системи методів і форм навчання й виховання, появі навчальних посібників та рекомендацій з предметів, що викладалися у військових закладах.

Особливістю досліджуваного етапу стало те, що вперше було об'єднано всі військово-навчальні заклади в єдину загальну галузь державного управління, і на кадетські корпуси, як одну із складників військової освіти, було покладено завдання постачати армії основну масу підготовлених офіцерів [10; 187; 248].

Прийняті на цьому етапі урядові постанови, основу яких склали виступи провідних військовий теоретиків та військових керівників того часу (князь Михайло Павлович, Я. Ростовцев, В. Раєвський, М. Рождественський та інші), чітко визначили й специфіку державної ідеології в підготовці майбутніх військовослужбовців, суть якої полягала в захисті Царя і Вітчизни, у «на любові до Бога, церкви, Престолу», ґрунтувалася «на безкорисливій любові до Батьківщини, на душевній свідомості про борг сімейний та громадський (військовий і цивільний)». Вимоги, сформульовані до педагогічного складу військово-навчальних закладів, які відповідали за підготовку майбутніх військових (учителів, директорського корпусу, чиновників Штабу, інспекторів класів) були спрямовані на підвищення якості їхньої роботи, що дозволило б впорядкувати

навчальний процес у кадетських корпусах, підвищити освітній рівень вихованців, їхнє матеріально-технічне забезпечення [83, с. 25].

Проведений науковий пошук засвідчив, що кардинальні зміни в розвитку досліджуваного феномена розпочалися з приходом до влади нового імператора Олександра II, який за словами Н. Завадського «побажав залишити військово-навчальні заклади під безпосереднім Своїм наглядом» [99]. Із цього часу, як підкреслював дослідник, «почався у військово-навчальному відомстві низка істотних реформ, спрямованих на підняття загального рівня підготовки майбутніх офіцерів» [99, с. 7]. Про це свідчили й інші сучасники змін, що відбувалися в галузі військової освіти загалом і в організації кадетських корпусів зокрема. Так, Ф. Греков у нарисі «Короткий історичний нарис військово-навчальних закладів» [66] причиною зміни тогочасних кадетських корпусів і інших військово-навчальних закладів, що існували за часи правління Миколи I, вважав, що їхня організація, «задовольняючи попередні потреби держави та військового відомства зокрема, уже не могла відповідати новим потребам загальної й військової освіти, які виникли й швидко розвивались після вступу на престол Олександра II» [66, с. 67].

Серйозний поштовх для початку перетворень військово-навчальних закладів надала й «Кримська війна» (1853-1856 рр.). Поразка армії згуртувала передових людей того часу (професор підполковник В. Анічков, професор капітан М. Обучаєв та інші), трибуною виступів яких став журнал «Військовий збірник» (1858 – 1917 рр.), що видавався під загальною редакцією М. Чернишевського. У статтях, що виходили впродовж 1858 – 1859 рр., прямо наголошувалося на необхідності реформ, на тому, що справжні причини поразки потрібно шукати не стільки в армії, скільки в чинній феодально-кріпосницькій системі та відсталості царської Росії. «Засмучені останньою невдачею, ми не заглибились у її істинні причини і всі успіхи супротивника віднесли до переваг їх військового упорядження, їх зброї й навіть тим дріб'язковим особливостям строю, якими вони від нас відрізнялись», – читаємо у військовому збірнику [174, с. 81 – 82].

Серед праць, автори яких порушували проблему необхідності скасування кріпацтва, слід назвати й статтю А. Асаф'єва, що, за словами редакції «Військового збірника», намагався по-новому зустріти питання про зв'язок війни з політикою, яка «згідно зі своєю метою, визначає характер війни. Війна, – писав він, – має ту саму мету, що й політика». Дописувач обережно натякнув на необхідність ліквідації кріпосного права і встановлення нового суспільного ладу. А. Асаф'єв також поставив питання про необхідність підняти військовий дух армії шляхом зміни всієї системи виховання [178, с. 12].

Наголосимо, що стаття А. Асаф'єва була вороже сприйнята офіційними колами за «занадто оригінальні» думки. Зокрема з негативною оцінкою на адресу дописувача, виступив редактор Е. Корш «С.-Петербурзьких» і «Московських відомостей» [74].

Як свідчить аналіз історико-педагогічних джерел [10; 124; 132] ряд статей («Голос із армії» [62], «Зворотний бік кримської війни» [124] та інші), у яких висвітлювалися негативні сторони армійської дійсності, привернули до себе увагу молодих офіцерів, що активно відгукнулися на розгорнуту в періодичних виданнях того часу дискусію щодо відставання російської армії.

Слід звернути увагу, що передусім негативну оцінку отримав зміст підготовки офіцерів. Дописувачі звертали увагу на обмеженість вимог щодо професійних якостей та умінь майбутніх офіцерів й солдатів. Так, генерал А. Циммерман у статті «Погляд на стан російських військ», що була надрукована у «Військовому збірнику» [48] в першому номері журналу, запитував: «Як було вимагати від солдата винахідливості, розвитку, коли його всю службу вчили тільки поставі, рушничним прийомам і марширувати. Стріляти вчили солдатів як справі останній, коли не передбачалося ніякого огляду й не було чому вчити». Щодо характеристики підготовки офіцерів того часу дописувач писав: «Офіцера до отримання роти цінували лише по зовнішньому вигляду, умінню марширувати, а ротного командира – по тому, як рота ходила церемоніальним маршем або виконувала прийоми рушницею. Бездарність або цілковита неосвіченість,

проявлені на маневрах, викликали осуд винного лише з боку вищих керівників» [48, с. 12].

Автор іншої публікації, що також була надрукована у «Військовому збірнику», з співчуттям зауважував: «Неможливо не помітити, що огляди вищого керівництва складають альфу та омегу нашої службової діяльності. Не успішність служби в її постійному, безперервному ході, не рівна, поступова турбота про її користь, – а лише удача при оглядах, саме це поглинає всі прагнення керівників частин» [25, с. 84].

Гостро критикували дописувачі й існуючий у ті часи стан у підготовці майбутніх офіцерів: «...У багатьох керівників, наука не лише не знаходила заступництва, а навпаки зустрічала переслідування, насмішку: офіцера, який займався наукою, зазвичай називали «вченим», застосовуючи цю назву переважно в тому разі, коли він випадково допускався промаху» [25, с. 12-13].

Наголосимо, що, на думку сучасних дослідників, причинами поразки в «Кримській війні» (1853-1856 рр.) стали проблеми офіцерського корпусу, відставання російської армії від армій супротивників не тільки в плані технічного прогресу, але й у навчанні та вихованні особистісного складу офіцерів. «Це була грандіозна демонстрація мужності й героїзму, але водночас ненавчених російських солдатів і матросів. Російська армія, яка довгі роки вважалася однією з найсильніших у світі, зазнала ганебної поразки», – зазначають С. Походяєв та А. Асрієв [25, с. 12].

Фахівець у галузі історії військової освіти, дослідник радянських часів О. Каменєв, серед недоліків у професійній підготовці офіцерського корпусу середини ХІХ ст., називав такі: «Брак характеру, самостійності, звичка втручатися в дрібниці й упускати загальний напрям, вузький кругозір і слабка освіта, словом, усе те, що стосується волі, твердості характеру, ініціативи, уміння керувати, забезпечувати взаємну підтримку в бою» [81, с. 38].

Отже, у підготовці військових кадрів у кадетських корпусах України розпочався новий етап. Нижча межа його власне й визначається приходом до влади імператора

Олександра II, а кінець – контрреформами, які розпочалися наприкінці 70-х років XIX століття.

З'ясовано, що в другій половині 50-х рр. XIX ст. прогресивною громадськістю, педагогами, діячами у військовій галузі активно обговорювалися питання удосконалення вітчизняної системи підготовки майбутніх військових кадрів. Проблема пошуку нової моделі підготовки офіцерів-вихователів стала першочерговою для Ради про військово-навчальні заклади. Про це свідчать дані звітів цього органу за 1857 – 1859 рр. У документі, зокрема, зазначалося: «У числі самих насущних потреб кадетських корпусів є залучення на службу наставників, більш гідних і більш здатних». Для реалізації цього задуму радою про Військово-навчальні заклади були вжиті заходи, спрямовані на поліпшення побуту корпусних офіцерів [83, с. 275; 123, с. 10 – 11].

У 1855 р. Я. Ростовцева було призначено начальником головного штабу з військово-навчальних закладів із наданням йому прав та обов'язків, що визначені для головного начальника військово-навчальних закладів [123, с. 4]. Таким чином, центральне управління військово-навчальними закладами й надалі залишалося під керівництвом генерал-ад'ютанта Я. Ростовцева. Зауважимо, що на початку 1857 р. Я. Ростовцева було призначено головою Редакційної комісії по звільненню селян, що негативно вплинуло на керівництво військово-навчальними закладами. Зокрема про це писав Д. Мілютін, який стверджував, що Я. Ростовцев «і всі свої сили, і весь свій час віддав на досягнення цієї мети, що привело до кризи в системі управління військово-навчальними закладами» [110, с. 38].

Виявлено, що після смерті генерал-ад'ютанта Я. Ростовцева в 1860 р. в урядовій політиці щодо підготовки вихованців кадетських корпусів намітилися суттєві зміни. Так, у 1861 р. на посаду військового міністра було призначено професора Військової академії, державного діяча, військового історика та теоретика, генерал-ад'ютанта Д. Мілютіна. За думкою радянського історика П. Зайончковського, саме міністр Д. Мілютін зіграв величезну роль у реформуванні збройних сил імператорської Росії 60-70 рр. XIX століття. «Міністр Д. Мілютін, людина великого розуму і виховання, – писав П. Зайончковський,

якому з великими труднощами доводилося долати плац-парадні традиції, близькі серцю самодержця» [109, с. 29].

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що Д. Мілютін «вступив на посаду військового міністра з глибоко продуманим великим планом перетворень» [123, с. 15]. Так, після свого призначення новопризначений посадовець представив імператору Олександрю II «Записку з питання про перетворення військово-навчальних закладів», у якій було викладено основні ідеї запропонованих реформ у військовій галузі. Зауважимо, що висунута міністром «Записка» отримала підтримку Олександра II. У цьому документі, підкреслюючи значення освіти, як могутнього засобу відновлення Росії, новопризначений міністр наголошував на необхідності просвіти офіцера, формування в солдатах людської особистості, полегшення тяжкої долі військовослужбовця. Турбота про армію, як зазначав О. Каменєв, спонукала Д. Мілютіна ближче стати до справи освіти, організації військового навчання й виховання, сприяти духовно-моральному, розумовому й фізичному розвитку майбутніх офіцерів у військовій школі [74].

Установлено, що в поданій генералом-ад'ютантом Д. Мілютіним «Записці з питання про перетворення військово-навчальних закладів» було порушено низку проблеми, серед яких важливе місце посіла проблема модернізації існуючих у країні кадетських корпусів. Д. Мілютін передусім звернув увагу на призначення кадетських корпусів, на наявність двох завдань, які були поставлені перед цими закладами: освітнє (спрямоване на підготовку кваліфікованих офіцерських кадрів); й благодійне (яке передбачало забезпечення дітей незаможних офіцерів освітою і вихованням у пансіоні за державний кошт) [152, с. 191]. На думку урядовця, збиток від благодійного принципу перевищував принесену ним користь.

По-перше, як зазначав Д. Мілютин, до корпусу приймали дітей у ранньому віці, коли їхні інтереси й прагнення ще не були сформовані. «Легкий спосіб давати своїм дітям безкоштовне виховання цілком відволікає батьків від обов'язку подумати: буде це виховання відповідати здібностям дітей чи ні. Вибір військової служби за покликанням тим самим усувається. Разом із тим, для

жодного роду занять не має такої ваги визначене до нього покликання, як для військового ремесла, яке різко виокремлює людину у звичайних умовах загального громадянського побуту», – наголошував генерал-ад'ютант [152, с. 192].

По-друге, кадети молодших класів відповідно до свого віку, як зазначав Д. Мілютін, не можуть дотримуватися військової дисципліни усвідомлено, а суворе примушування негативно впливає на моральні якості дитини. «Нині в наших військово-навчальних закладах застосовуються всі старання для погодження вимог дисципліни з необхідністю для дитячого віку лагідністю та тихістю поведінки. Проте таке завдання навряд можна вирішити: прагнення до погодження двох умов, протилежних один одному, природно веде до того, що жодна з умов: з одного боку, справжньої дисципліни вселити вихованцям неможливо, застосовуючи її до дитячих характерів і понять; з іншого, – щохвилине побоювання допущення порушення дисципліни накладає на всі стосунки між вихователями й вихованцями певний відбиток вимушеності й нещирості, і тих, і інших ставить у фальшиве положення один до одного», – писав він [152, с. 192 – 193].

По-третє, знаходячись у закритому закладі інтернатного типу, кадети не могли бути знайомими з реальним армійським життям, отже, як наголошував урядовець, не мали можливості «отримати справжнє практичне приготування до виконання офіцерських обов'язків». Тому багато хто з командирів чинної армії воліли мати у своєму розпорядженні не вчорашніх кадетів, а «офіцерів із юнкерів, хоча і менш освічених, ніж кадети, але більш практичних, які звикли до умов військового побуту й тому більше для служби корисних» [152, с. 194].

На підставі наведених вище аргументів, Д. Мілютін запропонував виокремити загальноосвітні предмети із навчальних програм закладів, що належали до військового відомства. «Виховання юнаків, – наголошував урядовець, – повинно відбуватися вдома і в закладах громадських. Заклади військові можуть існувати тільки з однією метою: доставляти наукову, спеціальну освіту тим молодим людям, які відчувають у собі покликання до військової

служби» [152, с. 194]. Зауважимо, що за переконанням Д. Мілютіна, щоб набути знання, потрібні майбутньому офіцеру, необхідно всього лише 2-3 роки, замість 8 і більше перебування в чинних кадетських корпусах [74, с. 61].

На початку 60-х рр. XIX століття до Олександра II з пропозицією ліквідувати кадетські корпуси звернувся й міністр народної освіти О. Головін. Урядовець пропонував передати кошти, що виділялися на утримання зазначених військових закладів, міністерству народної освіти. На цю суму, як писав О. Головін, можна було б відкрити або 10 університетів, або 150 гімназій, або 10.000 народних училищ. Зауважимо, що Олександр II, погодившись із пропозицією міністра реформувати військово-навчальні заклади (перетворити й багато в чому скоротити), однак щодо їхнього повного ліквідування, зазначив, що про це «і мови бути не може, і цього ніколи не буде» [73, с. 227].

Зазначимо, що за збереження кадетських корпусів виступили генерали П. Вановський, який згодом очолив військове міністерство, і голова військово-навчального комітету М. Медем.

Для остаточного вирішення порушеної проблеми було створено спеціальний Комітет під керівництвом великого князя Михайла Миколайовича де Торби, якого було призначено в 1862 р. після смерті Я. Ростовцева головним керівником закладів. До складу новоствореного комітету, крім обраних самим великим князем діячів військово-навчального відомства, увійшли й члени за призначенням військового міністра й міністра народної освіти, а саме: генерал-ад'ютанти О. Баранцев, гр. О. Гейден, М. Крижа, генерал-лейтенант В. Желтухін, генерал-майор М. Корсаков, П. Ванновський, полковники Г. Данилович, О. Бірильов, С. Слуцький та інші. Головним завданням новоствореного органу було: «на підставі думок, представлених за проханням князя Михайла Миколайовича, як деякими особами вищого державного управління, так і багатьма з числа діячів військово-навчального відомства всебічно обговорити необхідні зміни в організації військово-навчальних закладів» [74, с. 123]. Згодом із загального складу комітету були виокремлені спеціальні комісії для докладної розробки питань із навчальної, виховної та господарсько-адміністративної

роботи. Робота в цих комісіях велася під загальним керівництвом члена ради про військово-навчальні заклади, директора Пажеського корпусу В. Желтухіна. Через місяць, у жовтні 1862 р., комітет представив свої міркування Олександрю II, який затвердив основні положення майбутньої реформи [123, с. 11].

Аналіз плану військової реформи, що був оприлюднений наприкінці 1862 р. (№ 3037) та на початку 1863 р. (№ 3054), свідчить, що модернізація системи підготовки вітчизняних військових кадрів повинна була проводитися за такими напрямками:

1. Зміни в комплектуванні, організації армії й управлінні військами. Тривалі терміни служби, як зазначалося в постанові, не дозволяли тримати великий і підготовлений резерв. Величезні людські втрати під час війни компенсувалися ненавченою молоддю, що призводило до ще більших втрат. Кардинальних змін вимагали також організація й управління армії.

2. Технічне переозброєння сухопутних сил і флоту. Російська імперія вступила у війну, маючи на озброєнні гладкоствольну зброю і дерев'яний вітрильний флот. Результатами такого відставання стали тактичні поразки і, як наслідок, – великі втрати.

3. Удосконалення бойової підготовки особового складу. Плац-парадна муштра, що практикувалася в армії до початку війни, не давала ні найменшого шансу вітчизняній армії здобути перемогу, незважаючи на мужність і героїзм, проявлений її солдатами й офіцерами [65; 93].

Варто наголосити, що задум військової реформи втілював нові підходи до будівництва Збройних сил Російській імперії загалом й на підконтрольних їй українських територіях зокрема. За думкою сучасних дослідників О. Владимірова, Д. Габелко, О. Омеличова та інших [112; 154], головною метою військової реформи 60-70-х рр. XIX ст. стало намагання перетворити тогочасну армію в масову, з великим резервом, яка була б оснащена сучасною зброєю та була б надійною опорою державної політики [39, с. 194; 113, с. 145].

Важливим напрямом у процесі військової реформи 60-70 рр. XIX ст. стали зміни в системі військової освіти, які повинні були привести до вдосконалення

професійної підготовки юнаків у військово-навчальних закладах країни. Суть перетворень зводилася до такого:

1. «Зберегти військово-навчальні заклади з тим призначенням, яке їм визначено, щоб удосконалити не лише спеціальну зброю, але й армійські війська, особливо в заміщенні старших військових посад офіцерів, одержавши загальну та військову освіту».

2. Кількість вихованців у цих закладах визначити таким чином, «щоб із них щорічно вступало на службу від 400 до 500 офіцерів».

3. Указувалося на необхідність відокремлення спеціальних класів від загальних в особливі заклади, організовуючи їх таким чином, щоб молоді люди, які готуються поставлені до умов військового виховання та дійсної служби.

4. Пропонувалось реформування навчально-виховної роботи в загальних класах відповідно до сучасних умов педагогіки, а також «заборонити в цих закладах фронтіві заняття, що не відповідають віковим вихованців».

5. Зменшити кількість військово-навчальних закладів відповідно до вимог меншої кількості випуску офіцерів, кошти, збережені за рахунок цього, виділити на відкриття юнкерських шкіл при військах, і, коли буде можливість, частину коштів виділити Міністерству народної освіти для зміцнення громадських реальних закладів [65, с. 228 – 229].

Згідно з положенням вищезазначеного документа, всі військові школи були поділені на 4 розряди: I – Військові академії і педагогічні курси при 2-ій Петербурзькій військовій гімназії; II – Пажеський і Фінляндський кадетські корпуси (вони були збережені), юнкерські і військові училища; III – Військові гімназії і прогімназії; IV технічні, збройові, топографічні, фельдшерські школи.

Отже, у результаті проведеної військової реформи 60 – 70-х рр. XIX ст. були створені такі типи середніх військово-навчальних закладів: військові прогімназії, військові гімназії, військові училища, юнкерські училища.

Військові прогімназії готували кадри до вступу в Юнкерські училища. Вони прийшли на зміну військовим початковим школам і мали 4-х річний термін навчання. До навчального плану залучили: Закон Божий, російська мова,

арифметика, початкова алгебра, геометрія, креслення, історія, географія та малювання. Прогімназії готували кадри для вступу до юнкерських училищ (переважно не дворянського походження, приймалися нижні чини всіх станів і віросповідань).

Військові гімназії готували кадри до вступу у Військові училища і створювалися на базі ліквідованих загальноосвітніх класів кадетських корпусів. Мали підготовчий і 6 основних класів й були розраховані на 416 вихованців. В основу їх діяльності було покладено широку загальноосвітню програму, з якої було вилючено «виснажливу стройову підготовку» [37, с. 101].

Військові училища, що відкривалися на базі перетворених спеціальних класів кадетських корпусів, комплектувалися переважно юнаками, які закінчили військові гімназії. У 1869 р. Педагогічний комітет ГУВНЗ визнав необхідним залишити у цих закладах тільки військові дисципліни. Відповідно до цього рішення військові училища були звільнені від загальноосвітніх наук.

Юнкерські училища – новий вид військово-навчальних закладів, що був створений у 1864 р. з метою надати освіту нижчим чинам регулярних військ і забезпечити основний приплив до армії офіцерських кадрів. У 1865 р. юнкерські училища були відкриті на теренах України – Чугуєві, Одесі, Києві. Навчальний курс тривав три роки й ділився на 3 класи – 1 загальний і 2 спеціальних [74].

Зауважимо, що дворяни воліли віддавати синів у гімназії і військові училища й лише зубожіла частина їх користувалася прогімназіями та юнкерськими училищами.

Як свідчать науково-педагогічні джерела [74; 76; 87], в 1865 р. Полтавський кадетський корпус було перетворено в Петровську Полтавську військову гімназію, а Київський – у Володимирську Київську військову гімназію. Зауважимо, що реформування, яке за словами Н. Завадського, «глибоко змінило дух і внутрішній устрій колишнього корпусу», змінило його на загальноосвітній заклад, головним завданням якого було моральне виховання й розумовий розвиток вихованців [59, с. 18]. Перетворення, що відбулися в діяльності корпусів, позитивно оцінив і дореволюційний історик, викладач полтавського

кадетського корпусу І. Павловський. Дослідник наголосив, що «це був час, коли в життя закладу було внесено виховний елемент, такий необхідний і нерозлучний зі справою освіти» [187, с. 119]. Змін зазнало й керівництво майже всіх корпусів. Директорами були призначені нові особи з навчальної частини. Так, директором Полтавської військової гімназії був призначений Інспектор Павловського військового училища Ф. Сіماشко; Володимирську Київську військову гімназію очолив полковник С. Слуцький.

Отже, до кінця 70-х рр. ХІХ ст. система підготовки вихованців у військово-навчальних закладах була докорінно змінена й відрізнялася від колишньої тим, що відповідала загальному стану збройних сил і охоплювала три етапи. Першим етапом у системі підготовки майбутніх військовослужбовців стало навчання у військових гімназіях і загальних класах Пажеського і Фінляндського кадетських корпусів, де вихованці отримували загальну середню й початкову військову освіту. Як зазначалося у звіті військових постанов за 1869 р., військові гімназії мали на меті «дати молодим особам, призначеним до військової служби, загальну освіту й виховання, і разом із тим, служити підготовчими закладами для військових училищ». Другий етап передбачав навчання в середніх спеціальних навчальних закладах (піхотних і кавалерійських військових училищах, юнкерських спеціальних училищах), після завершення яких слухачі отримували спеціальну військову освіту. Третім етапом було навчання у військових академіях: Миколаївській Генерального штабу, Михайлівській артилерійській, Миколаївській інженерній, Військово-юридичній та інших, що забезпечувало офіцерів вищою військовою освітою [10; 51].

У зв'язку з переходом до загальної військової повинності вимоги до якості професійної підготовки випускників військово-навчальних закладів різко зросли. Офіцери повинні були стати справжніми вчителями солдат, педагогами, «здатними прищеплювати новобранцям необхідні знання за більш короткий термін, ніж за часів рекрутських наборів» [76, с. 49]. Тому протягом усього другого етапу при Головне Управління Військово-навчальних закладів за розпорядженням військового міністра діяли комісії з вироблення й удосконалення

навчальних програм для навчальних закладів. Особлива увага приділялася програмам юнкерських училищ і військових гімназій.

З'ясовано, що вище управління постійно здійснювало контроль за ходом навчальної роботи у військових гімназіях, регулярно проводячи контрольні випробування гімназистів. Зазначені навчальні заклади часто відвідувалися безпосередньо начальником Головного управління військово-навчальними закладами генералом М. Ісаковим і військовим міністром Д. Мілютіним, які звертали особливу увагу на те, щоб зусилля педагогів були спрямовані не тільки на засвоєння матеріалу, а й на розвиток здібностей вихованців. Зауважимо, що з 1873-х рр. військові гімназії були переведені на семирічний курс навчання, що дозволило систематично й без особливого поспіху засвоювати навчальний матеріал, а головне присвячувати VII клас переважно повторенню всього пройденого матеріалу за минулі роки.

Особливістю реформ у галузі військової освіти досліджуваного нами другого етапу стало посилення виховного компоненту в підготовці гімназистів і юнкерів. В основу виховної системи тогочасних військово-навчальних закладів було покладено принцип поваги до особистості вихованця.

У процесі дослідження встановлено, що в січні 1863 р. найвищим указом Відомство військово-навчальних закладів було введено до складу Військового міністерства. Штаб головного начальника військово-навчальних закладів, а також засноване в 1858 р. особливе «Управління училищ військового відомства» були об'єднані й на їх базі було створено – «Головне управління військово-навчальних закладів» (ГУВНЗ). Новостворений орган безпосередньо підпорядковувався особі зі званням начальника військово-навчальних закладів. На цю посаду було призначено генерал-майора М. Ісакова, який був помічником і сподвижником Д. Мілютіна в реформуванні військово-навчальних закладів. Під головуванням М. Ісакова була створена організаційна комісія, яка приступила до подальшої реалізації розпочатої реформи [164; 66].

Як свідчить аналіз історико-педагогічних джерел, [109; 111; 132; 192] до структури ГУВНЗ увійшли 8 підрозділів, серед яких центральне місце займали

Особливий Педагогічний комітет і Педагогічний музей, які суттєво вплинули на організацію підготовки майбутніх військових у навчальних закладах як військового профілю, так і загалом у межах досліджуваного нами періоду.

Необхідно підкреслити, що до юрисдикції Особливого педагогічного комітету входили такі завдання: обговорення усіх питань із навчальної та військової частини; розгляд навчальних програм, рекомендацій та посібників; проведення випробувань для заміщення посад викладачів; організація та видання «Журналу для читання вихованцям військово-навчальних закладів» [192, с. 134].

Педагогічний музей відкрився 9 лютого 1864 року з метою вивчення й поширення передових педагогічних поглядів, ознайомлення військово-навчальних закладів із новими навчальними посібниками тощо. Зазначимо, що першим керівником Педагогічного музею був В. Коховський, який раніше виконував посадові обов'язки ротного командира Павловського військового училища і начальника навчального відділення Головного управління військово-навчальних закладів [201]. Під його головуванням була створена постійна комісія, завдання якої полягали у такому:

- стежити за всіма навчальними і виховними посібниками, що з'являються як у Росії, так і за кордоном, які могли б бути з користю застосовані «у педагогічній справі військово-навчальних закладів»;

- прагнути до організації «місцевого виробництва педагогічних посібників, щоб поставити військово-навчальні заклади в незалежне становище щодо закордонних виробників»;

- сприяти можливому здешевленню педагогічних посібників «як засобом пошуку та відкриття дешевих виробництв, так і вибору більш дешевого матеріалу для посібників, не применшуючи педагогічної цінності»;

- підбирати матеріали «для укладання педагогічного покажчика до посібників, які виставляються в Педагогічному музеї», і складати сам покажчик та інше [201; с. 56].

Розуміючи, яку користь може принести музей у справі підготовки майбутніх офіцерів, якщо підбір навчальних посібників буде доцільним і відповідним до

програм підготовки у військово-навчальних закладах, В. Коховський також висловив думку про видання навчальних посібників у Росії і здешевлення їх за рахунок конкуренції. Здійсненню цього задуму допомогла Всеросійська мануфактурна виставка в 1870 р., у якій Педагогічний музей взяв активну участь. До уваги зацікавлених відвідувачів були запропоновані:

1) навчальні посібники: а) за початковим навчанням у сім'ях і дитячих садках; б) за курсом початкової школи; в) за курсом військових гімназій і прогімназій – із Закону Божого, математики, фізики, космографії, природної історії, географії, політичної історії, малювання й краснопису;

2) посібники з виховної роботи, що належали до таких розділів: «а) необов'язкові заняття вихованців у вільний час майстерністю, ремеслами й мистецтвами; б) елементи виховного середовища в приміщенні школи (картини, квіти, акваріуми, тераріуми); в) бібліотека навчальна й для читання; г) гімнастика, ігри (на повітрі й у кімнаті), інструменти та матеріали для занять ремеслами й мистецтвами»;

3) класні меблі (столи, лавки, дошки) [146, с. 4].

Причину такої пильної уваги Педагогічного музею до сімейного та початкового виховання В. Коховський пояснював таким чином: «Військове міністерство прагнуло виконувати свої обов'язки й щодо початкових шкіл, які були в його віданні, і відносно сімей, з яких воно одержувало дітей на виховання до своїх нижчих та середніх навчальних закладів і яким воно часто надає грошову допомогу на виховання малолітніх» [146, с. 6].

Виявлено, що в 1870 р. начальник Головного управління військово-навчальних закладів генерал-ад'ютант М. Ісаков надав Постійній комісії Педагогічного музею під головуванням В. Коховського право на видання підручників і навчальних посібників. До складу комісії входили: член Педагогічного комітету колезький секретар М. Вессель, завідувач Педагогічної бібліотекою і музеєм М. Константинов (постійні члени) і представники навчально-виховного персоналу Санкт-Петербурзьких військово-навчальних закладів (на запрошення комісії, тобто тимчасові її члени) [193].

У 1871 р. на Педагогічний музей було покладено обов'язок «організації читань для нижчих чинів» і «народних читань». При організації останніх Постійна комісія музею спочатку виходила з припущення, що деякі слухачі не тільки не мають жодної освіти, але й бажають її одержати.

Імена лекторів і теми публічних лекцій та наукових бесід, що проводилися в Педагогічному музеї в 70-80-х XIX ст. рр., наочно підтверджують про те, наскільки серйозні педагогічні питання ставилися в музеї. Наприклад, тут читали лекції й вели бесіди: І. Сікорський – «Розумова і моральна гігієна виховання»; І. Сеченов – «Елементи зорового мислення»; І. Тарханов – «Про роль психічних впливів на тілесний організм людини», М. Вессель – «Початкове домашнє і громадське виховання та навчання» та ін. [193, с. 17].

Проведений науковий пошук засвідчив, що деякі з культурних і військово-освітніх починань як Педагогічного музею, так і безпосередньо Д. Мілютіна, не були сприйняті тогочасною аристократією [1; 144; 78]. Так, засуджувався надто цивільний характер реформ у армії та військовій освіті. Проте згодом виявилось, що перетворення, ініційовані Д. Мілютіним, виявилися більш суттєвими, ніж робота Міністерства народної освіти. Про це свідчить висока оцінка вітчизняного педагога К. Ушинського, висловлена ним у статті «Системи освіти, прийняті в наших міністерствах – військовому і народної освіти», надрукованій у газеті «Голос» у 1867 році. Так, за словами вченого, «військове відомство зробило дуже раціонально, вибравши систему, яка найбільше відповідає педагогічним умовам сьогодні» [260, с.89]. К. Ушинський стверджував, що люди, які організовували військові гімназії, добре розуміли, що метою початкової освіти має бути не стільки засвоєння знань, скільки раціональний розвиток здібностей, і що цієї мети значно краще можна досягти через так звані реальні науки. У статті К. Ушинський висловив переконаність в тому, що будь-яка освітня реформа залежить від рівня підготовки та професійної ініціативи вчительства. Уряд, як зауважував учений, зобов'язаний стимулювати до творчої педагогічної діяльності вчителів, створювати умови для навчання педагогічно обдарованої молоді [159; 160].

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що важливою подією в розвитку дослідженого явища став наказ про видання при Головному Управлінні військово-навчальних закладів журналу «Педагогічний Збірник» [87; 99; 100]. Зазначимо, що перший номер часопису вийшов у жовтні 1864 р. й відразу привернув до себе увагу як тогочасного суспільства, так і багатьох педагогів. Журнал складався з 3-х частин:

Частина офіційна: постанови та адміністративні розпорядження, прийняті відомством Військово-Навчальних Закладів; офіційні відомості про поточну діяльність кожного з військових навчальних закладів: їхнє управління, навчально-виховну діяльність.

Частина неофіційна. Статті з питань теорії та практики виховання й навчання, у яких переважно порушувались проблеми щодо потреб військово-навчальних закладів. Роботи, предметом вивчення яких стали історичні віхи розвитку військово-навчальних закладів, їх сучасний стан навчально-виховної справи. Праці, які вміщували відомості про організацію закордонних, як військово-навчальних, так і загальноосвітніх, закладів, що надавали початкову середню освіту.

4) Бібліографія [86, с. 139].

Додатки: що виходили у вигляді окремих книжок або брошур, у яких друкувалися твори як оригінальні, так і перекладні з питань покращення педагогічного процесу у військово-навчальних закладах. Зазначимо, що в кожному збірнику надавалася інформація про нові видання з педагогічної, навчальної та дитячої літератури.

Зауважимо, що широке коло питань, яке порушувалося на сторінках часопису, зробило його популярним не лише у військово-навчальних закладах, а й серед викладачів цивільних училищ, гімназій, університетів. На сторінках якого розглядалися актуальні теоретичні проблеми навчання й виховання майбутніх військових кадрів; питання технічного забезпечення навчально-виховного процесу, практики навчання й виховання; містилися описи зразкових уроків, висвітлювався педагогічний досвід зарубіжних країн [86, с. 140].

Поступово «Педагогічний збірник» перетворився на своєрідний центр, що згуртовував навколо себе фахівців і педагогів-ентузіастів, які працювали у військово-навчальних закладах. «Навколо журналу створилася та особлива, характерна для «Мілютинського часу» атмосфера невтомної, кипучої педагогічної роботи, у якій взяли участь багато відомих педагогів шістдесятих років», – зазначав П. Карцов [78, с. 216].

Так, у виданні «Педагогічного журналу» за січень 1867 р. в офіційному розділі було опубліковано Протоколи засідань Особливого педагогічного комітету для обговорення загальних педагогічних питань, що стосуються різних військово-навчальних закладів. Комісія зосередила свою увагу на детальній перевірці тих основних причин, які визначають існування військово-навчальних закладів, а також на тих загальних керівних началах, на яких базується характер та внутрішній устрій існуючих у той час військово-навчальних закладів: військових училищ, військових гімназій, юнкерських училищ і початкових військових шкіл. Педагогічний комітет прийшов до висновку, що для військових училищ необхідно мати спеціальні підготовчі заклади із загальноосвітнім курсом, «на яких як на правильній основі можна прищепити спеціальну освіту». Такими закладами є військові гімназії «і в цьому полягає їх право на існування» [74, с.1-11].

Відзначимо, що найбільш важливі матеріали *офіційного розділу* аналізувалися й оцінювалися провідними вітчизняними педагогами, фахівцями з військової історії та педагогіки, з позиції їх ефективності в публікаціях *неофіційної* частини журналу. Наприклад М. Бобровський у «Плані навчальної частини в юнкерських училищах», що була розміщена у журналі за 1866 р., проаналізував питання за такими темами: система викладання; викладачі; вихованці; чи необхідний розподіл юнкерів на розряди за поведінкою; навчальні посібники і бібліотеки; чи можна останні зробити доступними для всіх та інше. М. Вессель у статті «Військові училища і військові гімназії» [28, с. 77 – 131.] проаналізував протоколи п'яти перших засідань Особливої педагогічної комісії, що була заснована при Головному управлінні для обговорення загальних педагогічних питань, які відносяться до цих закладів.

Отже, проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що завдяки матеріалам саме неофіційного розділу «Педагогічний збірник» існував не як вузько професійний журнал, а як одне з найбільш авторитетних періодичних видань того часу і мав суспільно педагогічну спрямованість. Завдяки часопису громадськість мала змогу бути в курсі актуального стану життєдіяльності військових навчальних закладів, знати про сучасні вимоги до організації навчально-виховного процесу, відстежувати результативність, кадрові переміщення. Зміст деяких наказів також дає уявлення про викладацький корпус і стилі взаємин у середовищі педагогів.

У 60-70-х рр. XIX ст. на сторінках журналу офіцери-вихователі та викладачі, які працювали в кадетських корпусах та знали проблеми зсередини, пропонували шляхи їх вирішення не тільки на рівні військово-навчальних закладів, а й загалом у формуванні підростаючого покоління. Серед них обговорювалися такі важливі й актуальні проблеми того часу, як-от:

1. Загальні питання виховання та навчання: І. Шарловський «Наша педагогічна література» (1864 р.), Е. Н. «Педагогічний обзор» (1864 р.), К. Ушинський «Найголовніші риси людського організму в додатку до мистецтва виховання» (1864 – 67 рр.), Л. Модзалевський «Вступ до вивчення педагогіки» (1865 р.), М. Весель «Загальна освіта» (1864 р.), В. Шкларевич «Про склад навчального курсу, мету і характер викладання наук у військових училищах» (1865 р.) та тощо;

2. Проблеми: а) морального виховання: А. Громачевського «Про релігійно-моральне виховання, стосовно до сучасних потреб суспільства» (1867 р.), Н. Боголюбов «Мета і засоби морального виховання» (1868 р.), О. Острогорського «Про вплив розумового розвитку на моральне виховання» (1869 р.), священник П. «Про питання морально-релігійного освіти у військово-навчальних закладах» (1868 р.); б) естетичного виховання: А. Громачевського «Про естетичному виховання»; в) фізичного виховання: «Про гімнастичний вправи» (1866 р.), «Рухливі ігри» (1867 р.);

3. Підготовка вчителів для військово-навчальних закладів: Л. Модзалевський «Педагогічні курси для підготовки вчителів військових гімназій» (1865 р.), Н. «Учительський відділ при Московському училищі військового відомства» (1864 р.), М. Лалаєв «Підготовка вчителів для наших нижчих шкіл військового відомства» (1866 р.).

Аналіз історико-педагогічних джерел [74; 98] дозволяє стверджувати, що на розвиток проблеми підготовки вихованців у кадетських корпусах до військової служби на визначеному нами другому етапі вплинули також педагогічні ідеї К. Ушинського, М. Пирогова, П. Каптереєва, М. Корфа, І. Паульсона, В. Водовозова, В. Острогорського, М. Бунакова, О. Герда та інших. Зазначимо, що деякі з них працювали у військових гімназіях чи були тісно пов'язані з ними, завдяки їх плідній роботі було створено науково-методичну базу підготовки військових у кадетських корпусах (визначено мету, зміст, принципи, методи, форми і засоби навчання та виховання тощо).

Так, у контексті аналізу досліджуваного явища заслуговує на увагу стаття М. Пирогова «Питання життя», яку було надруковано в одному з номерів «Морського збірника» за 1856 рік. У цій розвідці М. Пирогов, суворо засуджуючи утилітарну освіту «з колиски для хліба», що була притаманна тогочасній системі освіти, висунув нову ідею, зокрема виховання людини: «До чого ви готуєте вашого сина?», – хтось питав мене. «Бути людиною» – саме так, по-новому, ставить він головне завдання вітчизняної освіти [220, с. 38]. «Ідеї Пирогова про загальну освіту з гуманітарним складником серйозним чином гармоніювали з характером тієї епохи й мали великий вплив на державу та суспільство», – поцінував значущість ідей М. Пирогова сучасний науковець О. Каменєв [124, с. 194].

Аргументуючи ідею людяності у вихованні, М. Пирогов сформулював прогресивну ідею навчання-виховання, при цьому велику увагу приділяв моральному вихованню, сутність якого він вбачав у вихованні чесної, правдивої, щирої людини. З метою попередження відхилення молодих людей від норм моралі М. Пирогов рекомендував видалити негативні моменти з життя і побуту

молодого покоління. Великого значення педагог надавав прикладу вчителя, який своєю позитивною поведінкою належним чином впливає на дітей. Суттєвим чинником морального виховання автор «Питань життя» вважав науку, яка розкриває перед людиною природу, розвиває її свідомість, дає можливість пізнати себе та навколишніх [202]. Як важливий чинник морального виховання, М. Пирогов пропагував формування в молодих поколіннях свідомої дисципліни. Проте в аналізі засобів виховання він різко виступив проти тілесних покарань, мотивуючи їх негативним впливом на нервову систему і психіку дитини, вважаючи їх принизливим для людської гідності [220, с. 559-597].

У царині аналізу досліджуваної проблеми передусім привертає увагу педагогічна спадщина К. Ушинського, погляди якого позначилися на розвитку вітчизняної педагогіки як науки загалом, так і на вдосконаленні організації навчально-виховної роботи як у навчальних закладах, що надавали загальну освіту, так і у військових гімназіях. Зауважимо, що вплив К. Ушинського на практику навчально-виховної роботи зазначених закладів легко простежити як у галузі вирішення питань про зміст, так і методів навчання.

Науково-педагогічна діяльність К. Ушинського широко представлена на сторінках журналу «Педагогічний збірник», у якому вчений був співробітником. Це праці, головною концепцією яких є «народність у вихованні»: «Праця в її психічному і виховному значенні» (1860 р.), «Рідне слово» (1861 р.), «Педагогічна подорож до Швейцарії» (1862 р.), «Про необхідність зробити школи російськими» (1867 р.) тощо. Педагогічна діяльність К. Ушинського повністю відповідала потребам історичного розвитку країни, а також системі національної освіти. Значну цінність для аналізу проблеми підготовки вихованців кадетських корпусів до військової служби мають наукові розвідки вітчизняного педагога, що були надруковані в період з 60-70 рр. XIX століття. Створюючи свою педагогічну систему, К. Ушинський акцентував на принципі народності, вважаючи його найбільш значним в організації освіти й виховання. Пояснюючи свою думку, він звернув увагу на природну здатність народного виховання пронизувати все життя народу: його побут, характер, поведінку тощо. У характеристиці переваг

виховання в душі народності педагог підкреслив його вплив на формування таких рис у духовному розвитку особистості як любов до Батьківщини, віра в безмежні духовні сили свого народу, який акумулює в собі всі багатства матеріальної й духовної культури. «Як немає людини без почуття власної гідності, так немає людини без любові до Батьківщини, і ця любов дає вихованню надійний ключ до серця людини... Ось основа того переконання, що виховання, коли воно не хоче бути безсилим, повинно бути народним», – резюмував педагог [260, с. 78].

Після міністра народної освіти С. Уварова в офіційній педагогіці з'явилася неприборкана тяга до запозичення зарубіжних, переважно німецьких зразків. Такий шлях, за переконанням К. Ушинського, – шлях прямого наслідування веде на хибну дорогу. У праці «Про необхідність зробити російські школи російськими» він викладає саме причину мізерності знань відносно всього, що стосується Росії. «На Заході хлопчик, – наголошував, – який вступає в нижчий клас гімназії, вже чотири роки, а іноді й більше, під керівництвом учителя-спеціаліста, саме підготовленого для такого викладання, і за пристойними, спеціально для нього підготовленими підручниками вивчав мову, природу, географію та історію своєї найближчої і найбільшої місцевості ... Ці предмети закладаються в дитини як основа всього на свіжу, ще нічим не загромаджену пам'ять відразу за азбукою й засвоюються так само твердо, як і азбука. За такою азбучною формою й повинне справді бути перше знайомство з вітчизною». [153, с. 182].

У своїх працях «Рідне слово» та «Педагогічна подорож до Швейцарії» К. Ушинський дав перше обґрунтування терміну «батьківщинознавство» [260, с. 264]. Характеризуючи краєзнавство як чинник вивчення рідного краю, педагог підкреслював, що будь-якому районі «зосереджена маса відомостей – історичних, географічних, етнографічних, статистичних, які вчитель повинен уміло використовувати, закладаючи надійні основи моральних почуттів, гуманізму милосердя». Видатний педагог також звернув увагу на роль вивчення дітьми рідного краю у формуванні почуття патріотизму, перелічив вплив ознайомлення

дітей з історією рідного краю, з талантами його жителів, з його багатогранною природою [260, с. 264].

Педагог у своїх творах визнавав природне право кожного народу на свою національну систему виховання й на свою національну школу. Захищаючи право українських дітей навчатись українською мовою, він критично відносився до русифікації української школи. Видатний педагог доводив переваги кращих зразків народної педагогіки, вітчизняної літератури, мови, історії, національної культури в цілому у формуванні патріотизму. Підсумовуючи значущість громадського виховання, яке розвиває та зміцнює у кожній людині почуття народності, підносить народну самосвідомість, К. Ушинський вказував, що «воно робить сильний і благотворний вплив на розвиток суспільства, його мови, його літератури, його законів... словом, на всю історію» [260, с. 265].

Своєрідною визначною рисою російської народності на противагу західноєвропейським націям вченим було визначено глибоку православну віру. Ця якість, на думку К. Ушинського, мала враховуватися під час формування концепції національного виховання в Російській імперії. Також серед національних особливих якостей, що утворюють народний ідеал людини, педагог виділяв глибоке почуття патріотизму, яке виявляється саме в тяжку годину. За К. Ушинським, саме цей ціннісний елемент слід покласти в основу вітчизняної виховної системи: виховання особистості дитини починати з боротьби самої людини зі своїми вадами, сумнівами, внутрішніми протиріччями [260, с. 87].

К. Ушинський також торкнувся значущості православної віри у системі національного виховання Російської імперії. Назвавши її своєрідною рисою, притаманною російській народності, на противагу західноєвропейським націям, К. Ушинський наполягав на її врахуванні у концепції національного виховання. Відтворюючи народний ідеал людини, у класифікації національних особливих якостей педагог виокремив наявність у кожного глибокого почуття патріотизму, яке обов'язково виявляється у тяжку годину. Саме це почуття як найбільш ціннісний складник виховання К. Ушинський запропонував вести в основу

вітчизняної виховної системи, роз'яснивши, що початок виховання дитини – навчання її переборювати свої вади, сумніви, внутрішні протиріччя [260, с. 170].

Як свідчить аналіз історико-педагогічних джерел [1; 74] особливий внесок у розвиток проблеми підготовки вихованців у кадетських корпусах у межах визначеного нами другого етапу зробив редактор педагогічного журналу «Військовий збірник» (1864-1882 рр.), педагог М. Вессель. Зазначимо, що одночасно з редагуванням журналу він також брав активну участь у створенні Педагогічного музею військово-навчальних закладів.

Виявлено, що основною темою в науково-педагогічній творчості М. Весселя стала проблема перебудови системи народної освіти в дореволюційній Росії. Виконуючи обов'язки редактора «Військового збірника», М. Вессель брав активну участь у реформуванні військово-навчальних закладів. Він увійшов до складу педагогічного комітету зазначених закладів, був запрошений до читання лекцій із педагогіки, що були відкриті при 2-й Петербурзькій військовій гімназії «Педагогічних курсах». Основні його праці: «Навчальний курс для гімназій» (1866 р.); «Керівництво до викладання загальноосвітніх предметів» (1873 р.), а також статті, які виходили в педагогічних журналах у 60-70-х. рр. XIX ст. («Педагогічний збірник», «Учитель», «Російська школа»). Зазначимо, що в багатьох педагогічних творах науковець неодноразово виступав із проектом розбудови нової системи освіти, до якої б увійшли обов'язкова народна 8-річна школа, 4-річна середня й широка мережа професійної освіти. Так, військовий педагог-генерал М. Лалаєв зазначав, що за час редакторства М. Весселя «Педагогічний збірник», сприяючи правильному розвитку навчально-виховної справи у військових училищах, гімназіях, прогімназіях та юнкерських училищах, «встиг надрукувати на своїх сторінках чимало таких ґрунтовних статей та цілих творів, які, без сумніву, є цінним внеском у нашу педагогічну літературу взагалі» [100].

Особливістю змін у підготовці майбутніх військовослужбовців досліджуваного нами другого етапу стала активна участь не тільки військової, а прогресивної педагогічної громадськості того часу, що сприяло посиленню

виховного компоненту в підготовці гімназистів і юнкерів; акцентуванні уваги в навчально-виховному процесі на гуманізації виховання, підвищенні рівня інтелектуального розвитку кадетів, посилення ролі й значення офіцера-вихователя тощо.

Проте зазначимо, що військова реформа 1863 – 1874 рр. неодноразово піддавалася критиці як з боку військових аналітиків, так й істориків-науковців, що займалися її дослідженням. Так, сучасник реформи, державний та військовий діяч князь О. Барятинський засуджував зайвий бюрократизм в управлінні військами того часу, а також створення реформаторами середовища, у якому знищувався унікальний військовий дух російської армії [23, с. 116].

Історик І. Павловський поцінуючи реформи кадетських корпусів 60-70 рр. XIX ст., наголошував, що ця зміна не була випадковою, вона з'єднувала дві фази розвитку військово-навчальної справи за останні п'ятдесятиріччя. На думку історика, цей процес змінив процес підготовки майбутніх військовослужбовців, об'єднавши колишні кадетські корпуси, у яких панував військовий режим, із військовими гімназіями, які створили принципи виховання, «без чого неможлива школа, а отже, жоден громадський діяч» [187. с.171-172].

III етап (1881 р. – 1917 р.) – етап зворотної реорганізація військових гімназій у кадетські корпуси, поновлення та посилення військового напрямку у підготовці вихованців до військової служби. Початок третього досліджуваного етапу розвитку проблеми підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби в другій половині XIX – на початку XX ст. зумовлений змінами, що відбулися як у системі освіти загалом, так військової зокрема, та пов'язані зі вступом на престол Олександра III.

Установлено, що 29 квітня 1881 р. Олександр III видав маніфест про зміцнення самодержавства. Увага нового керівника держави була передусім зосереджена на зміцненні дворянського стану, на поверненні йому колишнього статусу першого стану (прошарку). Саме на реалізацію цього задуму й були спрямовані всі заходи у внутрішній політиці, що отримали в історико-педагогічній літературі найменування «контрреформи» [159].

Слід підкреслити, що Олександр III з перших днів свого царювання оголосив себе шефом Павловського і Олександрійського корпусів, підкресливши тим пріоритетність проблеми підготовки офіцерів у внутрішній політиці держави. Новим військовим міністром було призначено генерала-ад'ютанта П. Ванновського. На місце генерала М. Ісакова, колишнього головного начальника військово-навчальних закладів, було призначено генерал-ад'ютанта М. Махотіна. Наголосимо, що призначення цих осіб керівниками символізувало закінчення ери військових гімназій, навчання в яких було визнано занадто ліберальним, що не відповідає вимогам військової служби, а також – початок нових перетворень у системі військово-навчальних закладів [41, с. 12].

30 травня 1882 р. новим військовим міністром П. Ванновським було представлено Олександрю III «Доповідь перетворення військово-навчальних закладів» [87, с. 73], у якій зазначалося, що настав час поцінувати чинну систему військової освіти. П. Ванновський передусім схарактеризував стан навчально-виховної системи чинних у країні військових гімназій і прогімназій. Так, міністр закликав відшукати засоби, які б зменшили кількість учнів, котрі не встигали опанувати навчальний курс і були змушені покинути гімназію до завершення терміну навчання. Для цього, на його погляд, варто було вести боротьбу із другорічніцтвом, узгодити програмний матеріал з часом, який відведено на його опанування, краще й більше допомагати вихованцям, передусім учням молодших класів у їхніх позакласних заняттях. Необхідно також було б, на думку урядовця, удосконалити контроль за знаннями учнів; збільшити кількість наочних посібників, розвивати розумову самодіяльність учнів, покращити увесь уклад життя закладу, особливо щодо правильного чергування розумової та фізичної праці й необхідних у юному віці розваг; підтримувати у вихованців постійну бадьорість тіла і духу, отже, і сприйнятливість як у галузі мислення, так і доброго самопочуття; покращувати підручники та навчальні посібники; займатися підготовкою вчителів і вихователів і частіше контролювати роботу і життя навчальних закладів. Міністр П. Ванновський вважав, що в гімназіях недостатньо

добре в професійно-психологічному плані готують учнів до переходу у військові училища [87, с. 73 – 75].

Зауважимо, що новопризначений міністр пропонував залучити збідніле дворянство до військової служби, посилити для нього можливості користуватися від держави допомогою в освіті синів, та тим самим зберегти в армії певний становий елемент. П. Ванновський рекомендував називати вихованців, які перебувають на казенному утриманні, «імператорськими пансіонерами». З метою влити у військово-навчальні заклади новий струмінь П. Ванновський запропонував дозволити зараховувати до військових закладів синів буржуазії. Проте ця пропозиція не була підтримана і, як зазначав М. Алпатов, «самодержавство продовжувало витримувати становий принцип у кадетських корпусах» [10, с. 176].

Отже, військові гімназії знов було запропоновано перетворити в кадетські корпуси з метою посилення в них військового виховання молоді. Зауважимо, що ця пропозиція не знайшла підтримки в ліберальних колах тогочасного суспільства. «Мілютинські військові гімназії, – писав І. Симонов, за одностайним переконанням суспільства переважали багато в чому громадянські реальні гімназії зробили велику послугу в справі загальної освіти в Росії, саме тому вся краща частина нашої періодичної преси з рідкою одностайністю стала на захист цих навчальних закладів й лише один голос уніс «дисонанс» у цей стрункий хор, а саме «Московські відомості» [234, с. 78].

Проте, як зазначали автори нарису, присвяченого Головному управлінню військово-навчальних закладів, «практика скоро сама показала, що гімназії недостатньо добре саме в професійно-психологічному плані готують учнів до переходу у військові училища» [10, с. 208]. Так перехід, який розпочинався прийняттям юнаками присяги на вірність службі, був для них важким, колишнім вихованцям військових гімназій «траплялося багато непорозумінь та труднощів, саме в наслідок своєї невідповідності» тощо [123, с. 136 – 137].

Тому Наказом від 22 липня 1882 р. (Наказ по військовому, изд., 1882., № 226) було вирішено залишити кадетські корпуси окремими від військових училищ, знову ввести в них стройові роти, стройові заняття в старших класах,

розширити військовий штат, увести посади офіцерів-вихователів у кожне відділення, тобто знову повернутися до кадетських корпусів [139].

При цьому було вирішено дотримуватися таких положень:

1) зберегти усталений у цих закладах загальноосвітній навчальний курс і загальні основи виховання, надати усьому строю внутрішнього життя такий характер, який би більшою мірою відповідав військово-навчальним закладам;

2) посади вихователів заміщувати тільки офіцерами після їхнього ретельного відбору;

3) скласти групи вихованців за віком, назвавши їх ротами [139].

Перетворення супроводжувалися скасуванням Педагогічних курсів при 2-й Петербурзькій військовій гімназії та Учительській семінарії при військовому відомстві, що, за словами М. Алпатова, мало негативні наслідки для підготовки офіцерських кадрів [2, с. 10].

Як свідчить аналіз історико-педагогічної літератури [96; 122; 141; 144] у 1882 р. уряд приступив до розробки проекту нового Положення про кадетські корпуси, причому прийняті були до уваги всі колишні постанови про військово-навчальні заклади, що були видані з 1830 року. Так, основними джерелами для розробки постанов про кадетські корпуси цього етапу стали чинні з 1866 р. законоположення про ці заклади (колишні військові гімназії) з усіма змінами та додатками, оголошеними в наказах військового відомства того часу; викладені в доповіді Військового Міністра 30 травня 1882 р. головні основи необхідних перетворень у військово-навчальних закладах.

Наголосимо, що особливу увагу в документі було звернуто на те, що «вихованці військових гімназій отримували недостатню підготовку до переходу у військові училища, які були прямо призначеними для ґрунтовної підготовки стройових офіцерів у військах» [96, с. 18]. Тому необхідно було надати «кадетським корпусам таку організацію, яка б цілком задовольняла потреби в підготовці вихованців до вступу у військові училища» [96, с. 18].

У процесі розробки проекту нового закону про кадетські корпуси були ухвалені такі основні положення:

1) на посади вихователів призначати винятково офіцерів, які задовольняють вимогам відповідно до моральних якостей, рівня отриманої освіти й службового досвіду;

2) зберегти поділ вихованців за віком, присвоїти їм найменування рот і призначити в кожному з них ротного командира з числа більш досвідчених наставників;

3) підготувальне стройове навчання кадетів слід покласти на офіцерів-вихователів, під керівництвом ротних командирів;

4) у літній період вивозити кадетів двох старших класів у складі стройової роти в табір, де під керівництвом ротного командира вони зобов'язані займатися переважно військово-підготувальними вправами;

5) для більш кращої військової підготовки посилити фізичні вправи кадетів; уживати заходи для поступового формування у вихованців військової дисципліни й моральних якостей, необхідних майбутньому офіцеру;

б) зберегти в кадетських корпусах загальноосвітній навчальний курс [125, с. 7].

У «Положенні про кадетські корпуси» було також чітко й беззаперечно обґрунтовано мету та визначено склад кадетських корпусів. Так, метою діяльності кадетських корпусів є «надавати малолітнім, які призначені до військової служби в офіцерському званні, і переважно синам заслужених офіцерів, загальну освіту та відповідне їхнє призначенню виховання» [200, с. 10]. Кожний кадетський корпус складається із семи класів. При кожному кадетському корпусі мають бути Комітети: педагогічний та господарський [199, с. 11 – 12].

Як уже зазначалося, у 1886 р. разом із «Положенням» була затверджена «Інструкція з виховної частини для кадетських корпусів» (перевидана в 1905 р.) [114]. У в 1881 р. головний керівник військово-навчальних закладів М. Ісаков доручив М. Лалаєву скласти проект «Інструкції з виховної частини для військових гімназій та прогімназій». Зауважимо, що М. Лалаєв надавав великого значення цьому дорученню. Він стверджував, що воно (доручення – О.Є.) дало йому змогу застосувати власні переконаннями, знайомством з літературою, досвід, який

накопичувався упродовж довготривалої роботи у військово-навчальному відомстві для виконання свого обов'язку перед вітчизною» [112, с. 45]. Згідно з положенням «Інструкції» від офіцерів-вихователів вимагалось виховувати в кадетах такі чесноти як-от: «світлий та бадьорий стан душі; терпіння й самовладання, стійке перенесення негараздів; стримування самолюбивих прагнень; щире ставлення до ближнього; справедливе почуття вдячності за турботу про їхнє благо, за діяльну участь, допомогу та послуги; здатність до вірної самооцінки, вільної від самозарозумілості; звичка до суворої критики його якостей з боку інших; уміння без упередження поважати переваги іншого; його знання та досвід; точна ретельність, звичка до порядку, бережливості; увага до пристойності; привітність та ввічливість» [114, с. 12].

Проведений науковий пошук засвідчив, що в «Інструкції з виховної частини для кадетських корпусів» генерал, військовий педагог і письменник М. Лалаєв кожне положення обґрунтовує науковими даними з педагогіки, психології та гігієни. Наприклад, загальну мету фізичного виховання, автор документа визначає як «правильний розвиток й удосконалення тілесного організму вихованців, збереження їхнього здоров'я, необхідне пристосування тіла до зовнішніх впливів, зміцнення кісток, м'язів і нервів». Фізичне виховання дітей і юнаків, на думку військового теоретика й педагога, має йти поруч із «духовним розвитком, узаємно доповнюючи та допомагаючи одне іншому; при цьому вся система прийнятих закладом гігієнічних заходів, базуючи на даних, перевірених науковим досвідом, повинна гармонувати з вимогами того службового та життєвого поприща, до якого готуються випускники військово-навчальних закладів» [114, с. 19].

Установлено, що 24 грудня 1881 р. М. Лалаєв надіслав на ім'я графа Д. Мілютіна, колишнього військового міністра, листа, у якому висловив пропозицію дати резолюцію на складену ним «Інструкцію». 8 січня 1882 р. Д. Мілютін у листі, що було надрукованому у «Педагогічному збірнику» за 1912 р., високо оцінив документ, зазначивши, що «Інструкція» складена чудово, залишається тільки побажати, щоб усі вказівки документа виконувалися якомога точніше, – зауважував він, – є вельми складно» [89, с. 11–12].

Водночас зазначимо, що складений М. Лалаєвим документ дослідниками радянського часу було оцінено упереджено, з позиції марксистської ідеології, як такий, що застерігав вихователів і вихованців від захоплення «шкідливими течіями», та вимагав від педагогічного складу захищати своїх учнів від небезпечних думок [10, с. 89].

На основі аналізу науково-педагогічної літератури [74; 93] було встановлено, що на третьому етапі, за наказом Військового відомства № 116 було відкрито Одеський кадетський корпус (1899 – 1917 р.). Одним із ініціаторів його відкриття був командувач військами Одеського округу граф О. Мусін-Пушкін, який вважав за необхідне «аби Україна (Малоросія) мала спеціальний навчальний заклад для малолітніх дітей військовослужбовців» [100]. Проект заснування кадетського корпусу на півдні було представлено військовому міністру та імператору, і, за висловом часопису «Руський інвалід» від 14 серпня 1898 р.: «Його величності схвально було зупинити свій вибір на Одесі» [270, с. 2]. Розпорядженням імператора Миколи II, оголошеному в наказі по Військовому відомству №116 за 1899 р., 16 квітня 1899 року було засновано Одеський кадетський корпус. Тоді ж було затверджено й положення, що визначало основні засади діяльності закладу. У положенні зокрема зазначалося, що кадетський корпус був розрахований на 500 казеннокоштных інтернів; на утримання повного штату корпусу було виділено 94,162 руб. 57 коп. [82, с. 5]

Наприкінці травня 1899 р. в Одесу прибув генерал-майор М. Дерюгін, якого було призначено директором корпусу. Зауважимо, що до цього генерал-майор був директором Оренбурзького кадетського корпусу. 26 серпня 1899 р. відбулися перші іспити, після яких у перший клас закладу було зараховано 68 юнаків. 1 вересня, після урочистого молебну, розпочався перший навчальний рік. Зауважимо, що наприкінці осені 1900 р. корпус уперше відвідав великий князь Костянтин Костянтинович, який у березні того ж року був призначений головним начальником військово-навчальних закладів [116].

У процесі дослідження виявлено, що навчальний процес Одеського корпусу було організовано на високому рівні. Так, до навчальної програми закладу

ввійшли: Закон Божий, російська мова і словесність, французька та німецька мови, математика, історія природи, фізика, космографія, географія, історія, законодавство, чистописання, креслення, а також: танці, спів, гімнастика, фехтування, ліплення, малювання, фотографія, палітурна майстерність, англійська мова, практичні заняття з фізики, гальванопластика. При корпусі були організовані струнний, духовий і балалаєчний оркестри, а також театр. Вихованці корпусу мали змогу займатися теслярними й малярськими роботами [127, с. 254].

Як свідчить аналіз історико-педагогічних джерел [131, 146, 162], 12 грудня 1899 р. постановою Військової ради було засновано Сумський кадетський корпус (відкрито 18 січня 1900 р.). Своїм виникненням Сумський кадетський корпус багато в чому зобов'язаний добродійній діяльності відомого цукрозаводчика І. Харитоненка. У своєму заповіті він писав: «...за життя покійного імператора виникла в мені думка влаштувати в Сумах кадетський корпус, покійний імператор схвалив цю думку, однак граф Лоріс Меліков відхилив її, не бажаючи залучити мене у великі витрати. Думка ця, яка відбувається з любові до моєї Батьківщини, ніколи не залишала мене й у цей час. Бажаю на моїй дачі, Ліфіцкая стінка, влаштувати це підприємство, з чим слід клопотати, запропонувавши дачу й на будівництво капітал у п'ятсот рублів» [131, с. 3-5]. Виконуючи останню волю батька, його син Павло Іванович направив клопотання Миколі II, яке й було задоволено 14 серпня 1899 року: «... прийняти від П. Харитоненка, що він жертвує свій капітал 500 тис. карбованців і означену ділянку землі для будівництва нового корпусу на 500 кадетів» [131, с. 12].

Установлено, що комплектацію закладу вихованцями передбачалося здійснювати поступово, упродовж семи років, приймаючи щороку по 70 кадетів. До корпусу мали право вступати юнаки у віці 8-10 років. Загальним терміном навчання сім років. За умовами заповіту П. Харитоненка, у Сумському кадетському корпусі 75 вакансій було віддано для «своєкоштных інтернів» (50 – для дітей купців і почесних громадян, 25 – для дітей дворян Харківської губернії) [131, с. 12].

У ході дослідження виявлено, що першим директором корпусу було призначено генерал-лейтенанта Л. Кублицького-Піотуха, полковника 1-го кадетського корпусу Санкт-Петербурга. Сильний адміністратор і педагог, як писав про нього М. Лалаєв, він завершив будівництво, підібрав педагогічний і виховний склад корпусу. Сумський кадетський корпус був єдиним з усіх корпусів, який мав у своєму розпорядженні такий великий наділ землі: 50 десятин, охоплюючи розкішний парк і прямий вихід до річки Псьол. Однак у 1905 р. Л. Кублицький-Піотух був переведений на посаду директора Володимирського Київського кадетського корпусу, а на його місце було призначено генерал-лейтенанта О. Саранчова, про якого його сучасники відгукувалися як про «видатного військового педагога й вихователя, глибоко релігійного, високоосвіченого й морального. Він вимагав того ж від усього складу корпусу ...», – зауважував М. Лалаєв [145, с. 123].

У відкритті корпусу взяли участь командувач Київським військовим округом генерал-ад'ютант М. Драгомиров та представники знаті м. Сум. За часів навчання в кадетському корпусі майбутні військові отримували ґрунтовну освіту й виховання, більшість із них пов'язували своє подальше життя з військовою справою. Зазначимо, що держава підтримувала кожного кадета, надаючи стипендію, а після закінчення закладу – нараховуючи одноразову пенсію, сума якої була значною, що дозволяло колишнім вихованцям упевнено дивитися в майбутнє.

Як свідчить аналіз історико-педагогічних джерел [44; 76; 82], у 1911 році особливою комісією було прийнято рішення про реформування морських військово-навчальних закладів. Планувалася організація кадетського корпусу для прийому п'ятисот хлопчиків у віці від 12 до 13 років. Будівництво Морського кадетського корпусу передбачалося в Севастополі. Постійна наявність там бойового флоту робила його особливо сприятливим для успішного виховання морських офіцерів. За графіком робіт головну будівлю передбачалося здати в експлуатацію до осені 1916 року, але Перша Світова війна відсунула терміни будівництва. 1 жовтня 1916 р. в Севастополі було відкрито Морський Його

Імператорської Високості Спадкоємця Цесаревича кадетський корпус, який проіснував лише кілька місяців і влітку 1917 р. за розпорядженням Тимчасового уряду його було закрито [15, с. 12].

Важливу роль у розробці політики удосконалення підготовки вихованців у кадетських корпусах відіграв й Педагогічний музей. З метою активізації діяльності Педагогічного музею при ньому були відкриті педагогічні курси з підготовки вихователів і викладачів для кадетських корпусів, а також лабораторія експериментальної педагогічної психології (1900 р.). Зазначимо, що педагогічні курси стали єдиним навчальним закладом дореволюційної Росії початку ХХ століття, у якому проводилася цілеспрямована підготовка офіцерських кадрів (військових вихователів і викладачів) для військово-навчальних закладів (додаток В; Г). Установлено, що до складу педагогічних курсів належали: однорічні виховні курси, що готували офіцерів-вихователів для кадетських корпусів; дворічні вчительські курси, що готували офіцерів-викладачів для військово-навчальних закладів. У перші роки існування цих курсів читали лекції відомі вітчизняні педагоги: К. Сент-Ілер, І. Рашевський, Л. Модзалевський, М. Весель, Д. Семьонов та інші. У аудиторії Педагогічного музею військово-навчальних закладів генерал-лейтенантом, випускником Полтавського кадетського корпусу О. Бутовським для командирів полків, начальників військових навчальних закладів, директорів кадетських корпусів була прочитана публічна лекція «Що таке фізична освіта?», опублікована потім у журналі «Русский спорт» (1911, № 11, с. 6 – 11).

Проведений науковий пошук свідчить, що курси допомагали підготовці викладацького складу корпусів. Про це свідчать, зокрема відгуки директорів кадетських корпусів, а також і самих випускників. Так, директор Полтавського кадетського корпусу О. Потоцький писав, що: «...стежачи за роботою курсантів, я знаходжу, що курси справляються зі своїм завданням успішно, спокійна свідома службова діяльність вихователів, які пройшли курси, служить найкращим доказом» [187, с. 44]. Зауважимо, що за десять років існування курсів їх закінчили 271 офіцер-вихователь і 78 викладачів [74, с. 78].

Однак ці курси готували педагогічні кадри з числа цивільних осіб і в обмеженій кількості, що не повною мірою відповідало зростаючим вимогам до рівня навчання і виховання у військово-навчальних закладах. Згідно з чим, офіцери-вихователі – випускники Педагогічних курсів, в Одеському і Сумському кадетських корпусах організували власні лабораторії для проведення педагогічних експериментів і для вивчення педагогіки й психології особами, які належали до складу педагогічного персоналу й цікавились цією галуззю наукового знання [192, с. 98].

Особливо значущим, з огляду на тогочасний стан освіти, у кадетських корпусах було відновлення «Педагогічного відділу» (1907 р.) при Педагогічному музеї, у якому вирішувалися питання педагогічної освіти. Зокрема, в обов'язки відділу входило: систематизація та поповнення посібників, визначення місця, часу та методики використання кожного предмета й спостереження за всіма вітчизняними та зарубіжними новинками наочного навчання. При відділі функціонував батьківський гурток, який опікувався питаннями сімейного виховання. Діяльність цього гуртка послугувала підставою для видання на початку ХХ ст. «Енциклопедії сімейного виховання» [129], що вийшла друком під редакцією П. Каптерева, у якій велика увага приділялася дитячій літературі, питанням гігієни дитини тощо. Частина доповідей із цих питань була опублікована в журналах або окремими виданнями музею. П. Каптерев психологічно обґрунтував особливості процесу навчання і виховання в кадетських корпусах, що давало змогу педагогам набувати знань із наукових основ педагогічної діяльності, а це дозволяло їм будувати взаємини з вихованцями в процесі навчально-виховної роботи на якісно новому рівні [129, с. 10].

Слід звернути увагу на те, що особливістю розвитку проблеми підготовки слухачів у кадетських корпусах упродовж кадрів III етапу є розробка й видання цілої низки навчальних посібників, програм і інструкцій, як-от: «Загальна програма та інструкція для викладання навчальних предметів у юнкерських училищах»; «Керівні вказівки»; «Окремі програми з усіх предметів»; «Перелік навчальних керівництв та посібників»; «Приймальна програма для вступу до 1-го

класу кадетського корпусу»; «Приймальні правила та програми для вступу до юнкерських училищ» [141].

Особливий інтерес, як свідчить проведене дослідження, представляють статті, що були надруковані в період 1882 – 1914 рр. у журналі «Педагогічний збірник». Серед них статті, у яких було порушено:

1. загальні питання виховання та навчання: П. Галенковський «Вчинок та покарання в кадетському житті», С. «Декілька слів про наші кадетські корпуси», В. Греков «До питання про виховання в кадетських корпусах», К. Благовещенський «Молодші класи кадетських корпусов» тощо;

2. проблеми:

а) естетичного виховання: А. Русов «Практика естетичного виховання у Школах Франції», К. Лепілов «Про розвиток естетичного виховання в учнів», із щоденника редакції «Естетичне виховання і релігія» [201] тощо;

б) фізичного виховання: К. Дометті «Нотатки про фізичні вправи в кадетських корпусах», О. Кіндратенко «Людські рухи», О. Бутовський «Вихованні органів почуття» [201, с. 15] тощо;

в) моральне виховання: Н. Дебольський «Думки та нотатки про моральне виховання», О. Острогорський «Про справедливість у шкільному житті», М. Демков «Про моральне виховання», І. Іванов «Досвід позакласних бесід з кадетами про питання морального характеру», С. Фісенков «До питання про моральне виховання у кадетських корпусах» [201, с. 30-35] тощо;

3. підготовка вчителів для військово-навчальних закладів: Н. Дебольський «Про підготовку батьків та вихователів до виховання дітей», В. Шидловський «Декілька питань та думок із цього приводу стосовно постановки навчальної справи в кадетських корпусах», Т. Ратміров «Нотатки про викладання граматики та про ведення письмових вправ у молодших середніх класах» [201] тощо.

Характерною особливістю публікацій, що друкувалися в «Педагогічному збірнику», є інтерес дописувачів до дидактичних проблем, а саме: змісту й методів навчання, удосконалення методичного забезпечення навчально-виховного процесу; доступності викладання й практичного використання набутих знань. Зазначеним

проблемам науковій розвідки присвятили такі науковці, як К. Житомирський «Критика шкільної граматики»; В. Латишева (викладання математики); А. Шуф «Метод викладання і вивчення історії (конспект курсу, що читався у вчительській семінарії військового відомства) та інші [58, с. 281 – 309].

Зауважимо, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на сторінках журналу серйозно обговорювалася й проблема фізичного розвитку підростаючого покоління. Прагнення Головного управління військово-навчальних закладів створити в державі струнку й дієву систему підготовки фізичних кадрів порушувалося не тільки офіційними колами, провідними вітчизняними педагогами, ученими. Так, у численних наукових дослідженнях («Основи природної гімнастики», «Про ігри і фізичне виховання в школах», «Посібник із фізичної освіти дітей шкільного віку», «Про викладання природничих наук у середніх учбових закладах», «Про педагогічну літературу останнього часу», «Сімейне виховання дітей і його значення» тощо) й безпосередній практичній діяльності у Головному управлінні військово-навчальних закладів П. Лесгафт суттєву увагу приділяв питанням удосконалення підготовки офіцерів і лікарів-викладачів гімнастики й фехтування; фізичному вихованню майбутніх офіцерів; оздоровленню молоді й медичному контролю над їхнім фізичним розвитком [210; 130].

У роботі «Керівництво з фізичної освіти дітей» [71] просвітянин розглянув фізичне виховання як складову всебічного розвитку учнівської молоді; наголосив на можливості гармонійного розвитку усіх органів людського організму, врахування анатомо-фізіологічних основ, послідовності фізичних вправ; дитячих ігор, що формують характер і розвивають розумові і фізичні здібності, естетичне оформлення фізичних вправ тощо. Усе це дозволяє стверджувати, що фізичне виховання П. Лесгафт розумів широко – як фізичну освіту і культуру [71, с. 337].

У межах досліджуваного нами ІІІ етапу виходять і перші методичні рекомендації з навчальної роботи, а також з повсякденної діяльності вихованців кадетських корпусів. Це роботи: Л. Бійці, А. Лемана, В. Кульчинського, О. Бутовського. Аналіз історико-педагогічних джерел свідчить, що на підставі

даних, вироблених спеціальною комісією Педагогічного музею, полковником О. Бутовським було розроблено «Проект інструкції для навчання співу та музики в кадетських корпусах» [116] (1883 р.), у якому знайшли реалізацію його ґрунтовні знання з теорії музики та естетичні смаки й ідеали. У працях «Тілесні вправи і позакласні заняття в кадетських корпусах» [33], «Вправи і заняття, що мають відношення до фізичного виховання в кадетських корпусах» [32] О. Бутовського, а також «Фізичний розвиток вихованців військово-навчальних закладів» [141] І. Старкова ґрунтовно схарактеризовано стан фізичного виховання у військово-навчальних закладах та надано рекомендації щодо його поліпшення.

У таких роботах як «Тілесні вправи у Франції» [33], «Шведська педагогічна гімнастика» [34], «Виховання і тілесні вправи в англійських школах» [32] О. Бутовський використовував порівняльно-історичний метод, за допомогою якого було виявлено найбільш раціональні засоби і методи фізичного виховання. Так, звертаючись до минулого, наводячи приклади з історії, вчений пропонує шляхи вирішення у першу чергу сучасних йому проблем фізичного виховання, спорту. О. Бутовський на сторінках досліджень порушував і проблему вимог до виховання. «Педагог, на його думку, повинен розуміти ціль навчання, місце кожної вправи у системі загальної фізичної освіти, до того ж вміти вести її так, щоб ціль досягалася з найменшими труднощами для учня і з найбільшою вигодою для його фізичного розвитку» [34, с. 16; 33 с. 34-69].

Зазначимо, що О. Бутовський займався розробкою наукових основ фізичного виховання, під яким він розумів «розвиток тих загальних здібностей рухового апарату, які необхідні людині, до якої б діяльності вона себе не призначала, які людина інстинктивно вправляє з дитинства, що включають і вправи які, безумовно, необхідні для здорової життєдіяльності її організму». «... Ці вправи, – писав учений, – істотно відрізняються від професійних видів фізичної діяльності, бо їхня кінцева мета – розвиток самої людини, а не зовнішній результат роботи» [34, с. 34-69].

«Навчати тілесним вправам, – як зазначав О. Бутовський, – може тільки людина, яка сама вміє їх робити і сама випробувала на собі всі значення

повторення роботи як з боку засвоєння навичок, так і з боку загального його психофізіологічного впливу» [34, с. 38]. О. Бутовський зауважував, що учитель повинен мати абсолютно чітке уявлення про кожну вправу, про її освітнє значення. Для того він повинен мати деякі спеціальні відомості у способах та прийомах навчання: він повинен уміти класифікувати навчальний матеріал, з одного боку, – відповідно до видів роботи, а з іншого, – ступенем його як протягом усього курсу, так і на кожному уроці у такій послідовності, у такому взаємному поєднанні різних видів роботи, щоб вихованець поступово переходив від більш легкого до більш складного, разом з тим, поступово втягуючись у роботу» [33, с. 34-50].

Необхідно наголосити, що як військові теоретики, так офіцери-вихователі, що займались безпосередньо підготовкою військових кадрів у межах досліджуваного нами з етапу, надавали особливого значення патріотичному вихованню молоді, вважаючи, що у цьому питанні «не може бути окремих думок, не може бути сумнівів, жодної туманності і невизначеності» [60, с. 6]. У педагогічних, філософських, художніх творах видатних вітчизняних педагогів, просвітителів – В. Вахтерова, М. Драгоманова, Є. Левецької, Л. Толстого та інших, широко обговорювалися ідеї морально-патріотичного виховання молоді. Так, Л. Толстой зазначав, «що для християнина любов до Батьківщини стоїть перешкодою для любові до ближнього. І як у стародавньому світі любов до сім'ї повинна бути принесена в жертву любові до Батьківщини, так в християнському світі любов до вітчизни повинна поступитися любові до ближнього» [45].

Розвиток військово-педагогічної думки третього етапу, що вплинув на трансформацію змін у підготовці військових кадрів в Україні пов'язаний також з ім'ям відомого українця, начальника штабу Київського військового округу, військового педагога та науковця, генерал-ад'ютанта М. Драгомирова. Зазначимо, що просвітянин виділяв три напрями військового виховання: виховання розуму й волі, моральне й фізичне виховання. М. Драгомиров пріоритет віддавав моральному вихованню, яке, на його думку, виступає центром усієї виховної роботи і є стрижнем у формуванні морального фактора. «Над усе, – писав М. Драгомиров, – стоїть готовність солдата вмирати, тобто самовідданість: воно

освячує покірність, воно зле іго перетворює на благо, якнайважчий тягар робить легким, воно дає силу перетерпіти до кінця, принести Вітчизні в жертву вищу любов» [76, с. 96].

М. Драгомиров слушно зауважує, що для солдата велике значення має рідна мова, рідна пісня як чинник морального піднесення духу й підтриманню боєздатності військ. Як тонкий психолог, він заохочував у частинах спів народних пісень, зокрема українських, бо сам їх полюбляв. Такі заходи нейтралізували панування в казармах нікчемних і безглузких пісеньок непристойного змісту. Однак, як зазначає дослідник А. Матвієнко, запровадження виконання українських пісень у підготовці майбутніх військових кадрів давалося генерал-ад'ютанту нелегко. Так, один із його сучасників писав, що до М. Драгомирова українські пісні у військах узагалі суворо заборонялися, тому скасування заборони було великою заслугою генерала перед Батьківщиною. Полюбляючи рідні пісні й запровадивши їхній спів у війську, М. Драгомиров слухав їх із насолодою. Нерідко його можна було побачити в товаристві українського кобзаря, який співав і грав на бандурі, якимось старовинну українську думу з часів Сагайдачного, Дорошенка, Хмельницького, Мазепи [156, с. 239].

Завдяки підтримці генерал-губернатора активно розвивалося й українське театральне мистецтво, зокрема театр корифеїв. Так, М. Садовський згадував: «Це був, можу сказати, таємний Никодим Українства. За його влади ми зітхнули вільніше. Коли мені траплялося звертатися до нього в якійсь театральній справі, він завжди дуже радо мене зустрічав, уважно вислуховував усе й навіть говорив зі мною на офіційному прийомі по-українському. Це вже одно свідчить про його прихильність до всього українського» [156; с. 130 – 131]. Слід зауважити, що драма «Богдан Хмельницький» М. Садовського, яка розглядалася 12 років – з 1886 по 1898 рр. і лише М. Драгомиров зумів її захистити. Генерал увесь час на своїй посаді допомагав оминати цензуру, сприяв появі вистав М. Старицького «За двома зайцями» і «Крути та не перекручуй», І. Карпенка-Карого «Безталанна», М. Кропивницького «По ревізії», «Дай серцеві волю, заведе в неволю», І. Котляревського «Наталка-Полтавка» та інші [140, с. 130–131].

Цікавим, з огляду на проблему дослідження, є аналіз роману Л. Толстого «Війна і мир», зроблений генералом М. Драгомировим. Як військовий фахівець, М. Драгомиров зі військового погляду проаналізував роман психологічно, зазначена праця є цікавою ще й тим, що в ній дописувач пропонує свою доктрину філософських поглядів та узагальнених висновків про війну й армію, про патріотизм, про роль особистості командира в управлінні військами.

Вже на початку аналіз твору М. Драгомиров стверджував, що «Роман Л. Толстого цікавий і як в описах воєнних сцен та військового побуту, так і в прагненні зробити певні висновки щодо теорії військової справи. Перші сцени неперевершені, й на глибоке наше переконання можуть бути одним з найкорисніших додатків до будь-якого курсу теорії військового мистецтва; другі, тобто висновки, не витримують критики через свою односторонність, хоча вони цікаві, як перехідний щабель у розвитку авторських поглядів на військову справу» [156, с. 239].

Надто неприйнятним у романі для М. Драгомирова були авторські хибні оцінки значення для війська бойових прапорів, цих, за висловом Л. Толстого, «...кляптів матерії на палицях» [156]. М. Драгомиров зазначав: «Прапор справді виступає таким символом: у порядній частині все може померти у військовому житті, одне лишається незмінним і вічним, наскільки може бути вічним людське творіння: дух і прапор – її зматеріалізовані представники. Частина, яка в бою зберегла прапор, зберегла свою честь недоторканною, незважаючи на найважче, іноді згубне становище; частина, що втратила прапор, – те саме, що знеславлена людина, яка не відплатила за свою ганьбу. Узявши це до уваги, кожен згодиться, що клопоть матерії, який об'єднує довкола себе тисячі людей і збереження якого коштувало життям сотням, а то й тисячам належних до складу полку протягом його сторічного існування, – що такий клопоть матерії є святиня, – не якісь умовні військові святощі, а святиня у прямому розумінні слова, і що з усіх трофеїв цей найбільше важливий» [156, с. 240]. Зазначимо, що це не була художня критика, а полемічна спроба об'єктивно й неупереджено поцінувати роман «Війна і мир» Л. Толстого, його тлумачення викладених подій із військового погляду. До цього

генерала спонукало й те, що, на його думку, деякі сторінки роману давали підстави думати про неможливий і небажаний вплив філософських поглядів Л. Толстого на морально-психологічне, патріотичне виховання в армії солдатів і офіцерів.

Наголосимо, що заслугою М. Драгомирова є створення цілісної військово-педагогічної школи у вітчизняній армії. Генерал створив навчально-виховну систему, урахувуючи зміни, що відбулися у тогочасному військовому мистецтві європейських країн (модернізована стратегія і тактика, що викладалася в іноземних військово-навчальних закладах, поява нових видів зброї). За спогадами студентів військової академії, зокрема Є. Андрієвського, він був людиною з глибоким розумом, із загостреним почуттям честі й справедливості. Слухачам академії військовий читав лекції та проводив практичні заняття, залучаючи свій бойовий досвід, а також передові ідеї зарубіжних військових.

Військово-педагогічні погляди досвідченого військовика справили значний вплив на підготовку вихованців кадетських корпусів. Велике значення в цьому процесі мала розробка М. Драгомировим методики оволодіння солдатами гімнастикою, прийомами штикового бою, стрільби, військового строю. Крім того, формування позитивного для успіху навчально-виховних цілей клімату допомагало культивування нових взаємовідносин між офіцерами й «нижчими чинами», що в свою чергу, сприяло більшій самовіддачі бійців як у мирний, так і в бойовий час. М. Драгомиров, розуміючи суттєву роль людського чинника і важчаючи його майже найголовнішим у військовій справі, орієнтував офіцерів на усвідомлення цього факту [118, с. 300].

Питання патріотичного виховання підростаючого покоління стали предметом вивчення педагога й громадського діяча М. Драгоманова. У творах «Про педагогічне значення малоросійської мови», «Книга для читання в школах Київського навчального округу» він настійно вимагав уводити в підручники матеріал, який «зміцнюватиме в дітях природні прагнення до свободи й братерства», відстоюючи принцип народності у вихованні як найважливіший у формуванні морально-етичних якостей особистості [118, с. 300].

Формування патріотичних якостей особистості уявлялося одним з основних виховних завдань. Зауважимо, що патріотичні якості особистості є результатом активного морально-етичного розвитку людини, наслідком її цілісного й усебічного виховання.

Одним із пріоритетних завдань підготовки військових кадрів в кадетських корпусах України, як і Росії загалом, було патріотичне виховання. Як зазначав В. Герштенцвейг у праці «Про патріотичне виховання в кадетських корпусах» «Вдячність мільйонів бійців, рядових і видатних, прославлених і невідомих, які працювали й загинули в ім'я держави; здійснивши скільки славних перемог, при одній згадці, про які приховане почуття народу вибухає яскравим полум'ям ентузіазму й цілком природної народної гордості; одержавши ж поразку, нагадування, про яку змушує щеміти серце, проте не доводить нас до відчаю, збуджуючи до нової, чесної й енергійної праці на благо Армії й нашої Великої Вітчизни» [60, с. 6].

Слід звернути увагу, що одним із засобів реалізації завдань патріотичного виховання молоді, на думку офіцера-вихователя В. Герштенцвейга, повинна стати «Патріотична хрестоматія», що була укладена спеціальною комісією, до складу якої ввійшли представники з усіх навчальних відомств [40, с. 6].

Цікаво, що, аргументуючи значущість «Хрестоматії», В. Герштенцвейг звертається до досвіду інших зарубіжних країн, наводячи приклади з різних літературних та навчальних джерел, що застосовуються іноземцями. Так, у Німеччині – «Vaterländisches Lesebuch» та «Vaterländisches Gedichtbuch» для всіх шкіл (народних, середніх і вищих); у Японії – «Патріотична хрестоматія» і книга «Хороший японець», обов'язкові для шкіл усіх типів; в Англії – за розділам книги Баден-Пауля «Юний льотчик» [40, с. 7]. В. Герштенцвейг переконував, що від правильно складеної «Програми патріотичного виховання» залежить успіх Батьківщини як у внутрішньому, так і зовнішньому її житті, причому і «на ґрунті мирного наукового, художнього й економічного змагання народів і, якщо буде суджено, на полі брані» [60, с. 7].

У праці «О патриотическом воспитании в кадетских корпусах» [40] В. Герштенцвейг виклав основні положення патріотичного виховання в цих закладах. Так, у першому положенні, яке автор визначив як «широку загальнодержавну, загальногромадянську справу, що захоплює собою всю сферу майбутньої діяльності вихованців кадетського корпусу зі вступом їх у життя». Виховання у вітчизняному навчальному закладі, строго узгоджене з загальним початком державного устрою, повинно поступово підготувати юнаків до майбутньої їх служби Царю та Вітчизні – за допомогою повідомлень кожному вихованцю тих правильних понять і прагнень, які є міцною основою почуття вірнопідданського обов'язку, свідомої покори владі й закону і всіх особистих, сімейних і суспільних чеснот» [60, с. 8].

У другому, «більш вузьке, спеціальне, проте якому в кадетських корпусах надається найголовніше значення, оскільки дуже серйозна й відповідальна робота військово-навчального закладу саме в цьому плані. Вітчизняний військовий навчальний заклад повинен бути надійним і гідним джерелом поповнення рядів нашої історично славної армії, воїни якої, згідно із заповітом великого засновника, покликані «виконувати за державу, Царю вручену, за рід свій, за Вітчизну, за православну нашу віру й церкву» [60, с. 10].

Важливо, що В. Герштенцвейг зупинився детально на характеристиці ідеалу офіцера, – якого він розумів чесним, самовідданим серйозним, культурним працівником у рядах армії й на поприщі державної та суспільної служби, який убачав перед собою ідеал армії як великої всенародної школи моральної та фізичної гігієни, честі, мужності, дисципліни, основних першоджерел військового мистецтва й абсолютного патріотизму, проходячи через яку народ стає розумнішим, сильнішим та кращим, ніж був [60, с. 9].

Великого значення в розвитку патріотичних почуттів вихованців В. Герштенцвейг надавав загальній атмосфері в кадетських корпусах. Він наголошував, що портрети відомих письменників, художників, композиторів та науковців; картини видатних вітчизняних баталістів, відобразивши найбільш яскраві й значущі епізоди війни, окремі битви й бої та окремі подвиги вітчизняних

полководців – усе це формує у вихованців патріотичний світогляд. Автор зазначає, що військові реліквії, які існують у кожному кадетському корпусі, пробуджують світлі поняття й переживання, насамперед – *прапор, цей священний символ Вітчизни* та праці, мирної і бойової, вигляд якого викликає емоції. Потім ряд предметів, що належали великим полководцям або прославленим вихованцям корпусу в їхній бойовій та мирній обстановці за життя та після смерті [60, с. 10].

Мармурові дошки, ці безмовні вісники скорботної чи радісної слави, що увінчали чесне, самовіддане й трудове життя колишніх вихованців корпусу. Корпусні музеї, де зібрано найдорожче для корпусу, найхарактерніше для його діяльності як результат роботи перейнятого гарячою патріотичною ідеєю самовідданого педагогічного персоналу [60, с. 11].

Аналіз історико-педагогічних джерел свідчить, що в останній період існування кадетських корпусів (1903 – 1917 рр.) стан навчальної та виховної роботи в них різко погіршився. У статті «Кілька слів про наші кадетські корпуси» зазначено: «Усюди чуються вказівки на слабкість розумового розвитку кадетів, на відсутність в них інтересу до знань та книги, на недолік самостійності мислення та ініціативи в поведінці, на відсутність принципів морального виховання, на грубість звичаїв інтернату й товариства, на розвиток зовнішньої виправки на шкоду моральній дисципліні, навіть на непридатність кадетів до вимог військової дисципліни» [114, с. 30].

Слід зазначити, що і в цей період були педагоги, які шукали більш досконалих прийомів і методів навчання. У низці кадетських корпусів йшла напружена робота з поліпшення уроку, упровадженню в його процес сучасних дидактичних вимог, сучасних навчальних посібників. Діяльність кращих вихователів в організації екскурсій із дітьми, практичних занять ремеслом, читання книг, розмов і виховання дисципліни заслуговує на увагу й сьогодні. Однак чітко простежується загальна тенденція зниження рівня навчально-виховної роботи кадетських корпусів.

Останнім офіційним документом щодо діяльності кадетських корпусів став «Наказ по військово-навчальних закладах» 1916 р., де наданий остаточний список кандидатів на керівні посади в кадетських корпусах.

Перша світова війна та Лютнева революція 1917 року в Росії внесли суттєві зміни в життя кадетських корпусів. За 1917-1920 рр. в Україні намагалися утверджуватися різні державні режими – демократичний (Тимчасовий уряд і Центральна рада), авторитарний (Гетьманат на чолі з П. Скоропадським), отаманський (Директорія), монархічний (військова диктатура генерала А. Денікіна), класово диктаторський (Ради). Вони якісно відрізнялися один від одного, у тому числі і в питаннях управління системою підготовки військових фахівців.

Тимчасовий уряд, який прийшов до влади, намагався впливати на військові навчальні заклади, щоб демократизувати їх, надати їхній діяльності нової політичної спрямованості. Свідченням того є доповідь військового та морського міністра О. Керенського, яка була зачитана при візитації Одеського кадетського корпусу. Міністр запевняв в тому, що підґрунтям діяльності кадетських корпусів повинні стати демократичні ідеї – свободи, рівності і братерства. Невдовзі уряд О. Керенського передав кадетські корпуси до міністерства народної освіти і вони стали гімназіями. Як згадував П. Скоропадський, після цього становище в них різко погіршилось, діти стали справжніми хуліганами: неміті, розпатлані, бозна в що зодягнені, вони вешталися вулицями, чіпляючись до перехожих – то ж ні про яку науку вже не йшлося [277, с. 7].

За Гетьманату на території України кадетські корпуси (Полтавський, Київський, Одеський, Сумський) були відновлені під назвою «військових бурс». Протягом недовгого часу, переборюючи величезні труднощі, в них вдалося налагодити заняття для тих кадетів, що зібралися. Багато з них прибували в корпуси прямо з діючих частин Добровольчої й інших Білих Армій [90, С. 12].

У 1919 р. Сумський корпус перестав своє існування, Київський та Одеський корпус з великими труднощами було евакуйовано до Королівства Сербів,

Хорватів і Словенців (пізніша назва – Югославія), а Петровський-Полтавський до Криму.

Таким чином, проведений аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що проблема підготовки військових кадрів у кадетських корпусах, що розташовувалися на українській території у другій половині XIX – на початку XX століття пройшла складний шлях розвитку, що засвідчують виділені в ході дослідження три етапи: I етап (1840 р. – перша половина 50-х рр. XIX ст.) – етап започаткування процесу підготовки вихованців новостворених на українських землях кадетських корпусів до військової служби в умовах завершення процесу формування в державі системи централізованого управління військовою освітою; II етап (др. пол. 50-х рр. XIX ст. – кін. 70-х рр. XIX ст.) – етап реформування кадетських корпусів, зміщення акцентів у підготовці майбутніх офіцерів на загальноосвітній (військові гімназії), професійний військовий (військові училища) напрями; III етап (1881 р. – 1917 р.) – етап зворотної реорганізація військових гімназій у кадетські корпуси, поновлення та посилення військового напрямку у підготовці вихованців до військової служби.

Висновки до розділу 2

1. У розділі доведено, що в історії вітчизняної педагогічної думки питання становлення та розвитку проблеми підготовки майбутніх військових кадрів має давнє коріння й сягає ще прадавніх часів. Система обрядів і ритуалів (*постриг, ініціації тощо*); народні ігри; полювання, стрільба з лука, фехтування, володіння списом, арканом, їзда верхи; військові хитрощі, а також військові мотиви народних пісень, колядок та щедрівок, які віддзеркалювали славні історичні походи київських князів (Ігоря, Святослава, Володимира Великого на Корсунь, Володимира Ярославовича), ставлення родини до військового обов'язку стали основою військового духу (*відчайдушність, відвага, мужність та ін.*) й військової підготовки слов'ян, які були високо оцінені стародавніми істориками

(Прокопій, Корнелій Тацит та ін.). Розвиткові національних традицій підготовки молоді до військової справи сприяли й пам'ятки літератури, що уклалися відомими державними й церковними діячами періоду Київської Русі.

З'ясовано, що вагому роль у розвитку досліджуваного явища відіграла Запорізька Січ (XVI – XVIII ст.), що стала справжньою школою підготовки захисників своєї Вітчизни, основу військової підготовки й вироблення емоційно-вольової стійкості козацької молоді за тих часів складали: військова дисципліна; релігія; культ фізичного розвитку особистості; свята, під час яких майбутні воїни змагалися на силу, спритність, винахідливість; майстерне оволодіння всіма видами зброї (вогнепальною, холодною); гопак, гойдок, спас; козацьке характерництво тощо. Важливу роль у розвитку досліджуваного явища відіграла й Києво-Могилянська академія, із лав якої «жадоба слави і воїнських подвигів, ... освічене усвідомлення своїх обов'язків перед вітчизною, ... можливість заслужити почесну назву бравого козака – все це разом взяте тягло молодь із мирної обителі освіти на бранне поле» (В. Аскоченський).

Підпорядкування частини українських земель Російській імперії за часів правління Катерини II спричинило занепад української освіти в цілому та військової зокрема. Намагаючись наслідувати іноземне виховання, українська аристократія, козацька старшина почала віддавати своїх дітей до нових шкіл, переважно приватних пансіонів та училищ, а також до спеціальних військових навчальних закладів (Першого Петербурзького сухопутного шляхетського кадетського корпусу (1732 р.), Морського шляхетського кадетського корпусу (1752 р.), Пажеського корпусу (1802 р.) тощо).

2. Хронологічно-педагогічний та логіко-історичний аналіз наукових джерел дозволив виокремити й обґрунтувати етапи розвитку проблеми підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби в обраних хронологічних межах на основі таких критеріїв: зміни в суспільно-політичній та економічній сферах держави; прийняття нормативних документів, що регламентували процедуру відкриття й організацію освітнього процесу в закладах військової освіти в цілому й кадетських корпусах, що функціонували в українських землях; динаміка поглядів військової еліти

й науково-педагогічної громадськості на мету, завдання, напрями підготовки майбутніх військових.

I етап (1840 р. – перша половина 50-х рр. XIX ст.) – етап започаткування процесу підготовки вихованців новостворених на українських землях кадетських корпусів до військової служби в умовах завершення процесу формування в державі системи централізованого управління військовою освітою. Характерними ознаками цього етапу стали: посилення впливу Росії на європейську політику; тенденція до збереження абсолютизму; постійне перебування військово-навчальних закладів «під безпосереднім наглядом коронованої особи», що зумовлювалося усвідомленням важливої ролі «правильного» виховання дворян, у яких вбачали опору престолу; заснування при Головному начальнику Штабу управління військовими навчальними закладами Навчального комітету (1844 р.); призначення великого князя Михайла Павловича (1843 р.), а згодом Я. Ростовцева (1848 р.) Головним начальником військових навчальних закладів, за ініціативи та активної участі яких було розроблено й прийнято «Повчання для освіти вихованців військово-навчальних закладів» (1848 р.).

Зазначимо, що безпосередню участь у підготовці «Повчання» взяли відомі військові діячі (О. Дядін, М. Медем та ін.), колишні наставники-наглядачі з наукових предметів при Штабі військово-навчальних закладів (В. Раєвський, М. Рождественський та ін.), а також були враховані пропозиції науковців того часу – М. Остроградського (при визначенні обсягу та змісту математики й механіки), В. Плетньова (з російської словесності), Ф. Постельса (з природничої історії), М. Устрялова (з історії) тощо.

Досліджуваний етап позначився й відкриттям «на втіху Государя, на благо армії і на користь краю» на українських землях перших кадетських корпусів – Петровського Полтавського (1840 р.) й Київського Володимирського (1852 р.). Провідна роль у їх створенні належала не тільки правлячим колам – імператору, генералам-губернаторам (М. Рєпнін, Д. Бібіков), а й тогочасному дворянству – Харківської, Полтавської, Київської, Подільської, Херсонської, Таврійської та інших губерній.

II етап (др. пол. 50-х рр. XIX ст. – кін. 70-х рр. XIX ст.) – етап реформування кадетських корпусів, зміщення акцентів у підготовці майбутніх офіцерів на загальноосвітній (військові гімназії), спеціальний військовий (військові училища) напрями. У переліку чинників, що вплинули на перебіг досліджуваного явища у межах другого етапу, слід назвати: поразку російської армії у Кримській війні (1853-1856 рр.); вступ на престол Олександра II (1855 р.), з яким пов'язували надії на оновлення держави, скасування століттями складеного державного порядку; утворення Спеціального Комітету (1862 р.); Головного управління військово-навчальних закладів (ГУВНЗ) (1863 р.); зарахування Відомства військово-навчальних закладів до складу Військового міністерства (1863 р.); призначення на посаду військового міністра генерал-ад'ютант Д. Мілютіна (1861 р.), який засудив загальне призначення кадетських корпусів, їх благодійний характер; відсутність справжнього практичного приготування до виконання офіцерських обов'язків, незнання кадетами реального армійського життя. Військові заклади, на переконання міністра, могли існувати лише з однією метою: «доставляти наукову, спеціальну освіту тим молодим людям, які відчувають у собі покликання до військової служби» («Записка з питання про перетворення військово-навчальних закладів»).

Особливістю розвитку досліджуваного явища на цьому етапі стала активна участь у внесенні змін до організації підготовки вихованців до служби не тільки військових (Д. Мілютін, М. Лалаєв, М. Медем та ін.), але й прогресивної педагогічної громадськості (М. Вессель, М. Пирогов, К. Ушинський та ін.). Їхні виступи на сторінках часописів («Військовий збірник», «Педагогічний збірник», «Історичний вісник» тощо), в яких критикувався існуючий стан підготовки майбутніх офіцерів (обмеженість вимог щодо їхніх професійних якостей та умінь, «бездарність або цілковита неосвіченість, проявлені на маневрах» (А. Циммерман); переслідування, насмішки з боку багатьох керівників над офіцерами, які займалися наукою (Є. Баранов); надання переваги лише поставі, рушничним прийомам і маршируванню тощо) *сприяли* акцентуванню уваги на підвищенні рівня інтелектуального розвитку кадетів; посиленні виховного

компоненту у їхній підготовці; ролі і значення у цьому процесі офіцерів-вихователів тощо.

Названі чинники призвели до реформування закладів військової освіти, згідно з якими:

– кадетські корпуси було розподілено на **військові гімназії** (створювалися на базі ліквідованих загальноосвітніх класів кадетських корпусів (мали підготовчий і 6 основних класів)) та **військові училища** (відкривалися на базі перетворених спеціальних класів кадетських корпусів, комплектувалися переважно юнаками, які закінчили військові гімназії). Так, у 1865 р. Полтавський кадетський корпус було перетворено у Петровську Полтавську військову гімназію, а Київський – у Володимирську Київську військову гімназію;

– розмежовано загальноосвітній та спеціальний військовий напрями підготовки. Провідне місце в підготовці вихованців **військових гімназій** посів *загальноосвітній напрям*, завдання якого вбачалося в тому, щоб «дати молодим особам, призначеним до військової служби, загальну освіту й виховання»; підготувати до вступу в військові училища («Положення про військові гімназії», 1866 р.). Натомість було суттєво скорочено *спеціальний військовий* (вилучено «виснажливу стройову підготовку»); передбачено лише елементарну підготовку до строю (шикування, повороти на місці, ходьба в солдатському строю, прийоми з рушницею, окремі гімнастичні вправи). Це призвело до послаблення військово-професійної підготовки й, згодом, було визнано суттєвим **недоліком** розвитку досліджуваного явища на цьому етапі;

– у **військових училищах** значне місце було відведено військовим дисциплінам, польовим тактичним іграм, розбору навчальних завдань на місцевості тощо, що сприяло ґрунтовній теоретичній та практичній військовій підготовці (Педагогічний комітет ГУВНЗ, 1869 р.).

Доведено, що на підготовку вихованців військових закладів до військової служби на другому етапі певним чином вплинули створені при ГУВНЗ Особливий Педагогічний комітет і Педагогічний музей; видання часопису «Педагогічний Збірник» (1864 р.), що стали своєрідним центром, який об'єднував навколо себе

фахівців і педагогів-ентузіастів, які працювали у військово-навчальних закладах. На сторінках журналу обговорювалися актуальні проблеми навчання й виховання майбутніх військових; питання успішності вихованців, технічне забезпечення навчально-виховного процесу; містилися описи зразкових уроків, психолого-педагогічні характеристики вихованців, висвітлювався педагогічний досвід зарубіжних країн тощо.

III етап (1881 р. – 1917 р.) – етап зворотної реорганізація військових гімназій у кадетські корпуси, поновлення та посилення військового напрямку у підготовці вихованців до військової служби. Зміни, що відбулися на цьому етапі, пов'язані зі вступом на престол Олександра III (1881 – 1894 р.), провідними напрямами політики якого стали зміцнення самодержавства, повернення дворянському стану колишнього статусу першого прошарку (Маніфест, 1881 р.); кадрові перестановки у військовому відомстві (призначення військовим міністром генерала-ад'ютанта П. Ванновського); розробка й прийняття низки документів («Про перетворення військово-навчальних закладів» (1882 р.), «Положення про кадетські корпуси» (1886 р.), «Наказ по військово-навчальним закладам» (1916 р.) тощо), що в черговий раз демонстрували пріоритетність проблеми підготовки офіцерів у внутрішній політиці держави, «символізували закінчення ери військових гімназій», навчання в яких було визнано занадто ліберальним, недосконалим, таким що не відповідає вимогам військової служби.

У переліку змін, що відбулися у розвитку досліджуваного явища на цьому етапі, слід назвати зворотною реорганізацію кадетських корпусів. Так, у 1882 р. Київській та Полтавській військовим гімназіям було повернуто статус кадетського корпусу.

Важлива роль у підвищенні якості підготовки вихованців до військової служби відводилася удосконаленню навчально-методичного забезпечення корпусів; покращенню укладу життя закладу, особливо щодо правильного чергування розумової та фізичної праці й необхідних у юному віці розваг; підготовці вчителів і офіцерів-вихователів. На цьому етапі було підготовлено і перші методичні рекомендації з навчальної роботи, а також з повсякденної

діяльності вихованців кадетських корпусів (О. Бутовський, В. Кульчинський, А. Леман та ін.).

Посиленню загальної та військової підготовки вихованців кадетських корпусів на третьому етапі також сприяли:

– творча спадщина військових (В. Герштенцвейг, М. Драгомиров, О. Бутовський та ін.), педагогів, науковців (В. Вахтеров, Л. Толстой, П. Лесгафт та ін.), у працях яких широко обговорювалися проблеми: морально-патріотичного виховання молоді, їхнього фізичного вдосконалення; ідеалу офіцера – «чесний, самовідданий серйозний, культурний працівник у рядах армії й на поприщі державної та суспільної служби, який бачив перед собою ідеал армії як великої всенародної школи моральної та фізичної гігієни, честі мужності, дисципліни, ...військового мистецтва й абсолютного патріотизму»; обґрунтовувалася значущість військових реліквій (прапор, предмети, що належали великим полководцям або прославленим вихованцям корпусу, мармурові дошки), які пробуджують світлі поняття й переживання тощо;

– педагогічні курси, що були відкриті при педагогічному музеї (єдиний навчальний заклад дореволюційної Росії початку ХХ ст., в якому проводилася цілеспрямована підготовка офіцерських кадрів (військових вихователів і викладачів) для військово-навчальних закладів), а також лабораторія експериментальної педагогічної психології (1900 р.).

Упродовж третього етапу на українських землях було засновано: *Одеський* кадетський корпус (1899 р.), важливу роль у відкритті якого відіграв командувач військами Одеського округу граф О. Мусін-Пушкін; *Сумський* кадетський корпус (1900 р.), суттєву допомогу надав І. Харитоненко; *Морський Його Імператорської Високості Спадкоємця Цесаревича* кадетський корпус у Севастополі (1916 р.) – проіснував лише кілька місяців, а влітку 1917 р. за розпорядженням Тимчасового уряду був закритий.

Матеріали 2 розділу знайшли відображення у таких працях автора [83; 85; 86; 87; 90; 91].

РОЗДІЛ 3. ДОСВІД ПІДГОТОВКИ ВИХОВАНЦІВ КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ УКРАЇНИ ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

3.1. Напрями та зміст підготовки вихованців кадетських корпусів досліджуваного періоду

Аналіз архівних документів, статутів, офіційних постанов та розпоряджень («Повчання для освіти вихованців військово-навчальних закладів» (1848 р.) [221], «Положення про військові гімназії» (1866 р.) [199], «Загальна програма й інструкція для викладання навчальних предметів у військових гімназіях» (1882 р.) [114], «Положення про кадетські корпуси» (1886 р.), «Інструкція з виховної роботи» (1886 р.; 1908 р.) [199]; «Настанова для позакласних занять» (1890 р.) [175] тощо), які визначали й регламентували основні положення підготовки майбутніх військовослужбовців у кадетських корпусах, що діяли на теренах України у другій половині XIX – на початку XX ст., дозволяє стверджувати, що *основними напрямками* в підготовці вихованців кадетських корпусів до військової служби стали: *загальноосвітній та спеціальний військовий*.

Зауважимо, що в основу системи підготовки вихованців кадетських корпусів, що розташовувалися на українських землях у другій половині XIX – на початку XX століття були покладені цінності дворянського стану. Головні із них: віра в Бога, служіння Царю та Вітчизні. Поряд із цим наголошувалося на таких цінностях, як патріотизм, працьовитість, обов'язок, мужність, честь, гідність тощо.

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що важливою складовою у формуванні особистості майбутніх військовослужбовців у кадетських корпусах, що функціонували на українських землях досліджуваного періоду, став *загальноосвітній напрям* завданням якого було: «поступово розвивати розумові здібності вихованців і повідомляти їм ґрунтовні знання істини

вірування та загальнонавчальних предметів, необхідних як для їхньої подальшої спеціальної освіти, так і для майбутньої службової діяльності» [88, с. 40].

Розумове виховання узгоджувалося зі змістом навчальних програм. Так, у 1846 р. Головним управлінням військово-навчальних закладів було наголошено про необхідність перегляду та зміни чинних навчальних програм для кадетських корпусів. Як уже зазначалося у §2.1, за керівництвом Я. Ростовцева був виданий документ «Повчання для військово-навчальних закладів» [221], у якому чітко вказувався загальний обсяг кожного предмета, що вивчався, методи та рекомендована література з кожного з предметів. Згідно положень документа у кадетських корпусах, що розташовувалися на українських землях у досліджуваній період, кадети вчилися 6 років (4 класи загальні і 2 класи спеціальні – артилерійські та інженерні).

Упродовж усього терміну перебування у закладі вони повинні були опанувати предмети, що наведені нами у таблиці «Розподіл щотижневих уроків з предметів, що викладалися у кадетських корпусах» (табл. 3.1.1.) (додаток А, Д).

Таблиця 3.1.1.

«Розподіл щотижневих уроків з предметів, що викладалися у кадетських корпусах»

Предмети навчання	Класи							І клас, усього за навч. рік
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	60
Російська мова/ Словесність	3	4	5	4	4	4	4	90
Французька мова	4	5	4	4	4	3	2	120
Німецький мова	4	5	6	6	4	3	2	120
Математика	3	4	5	6	7	6	6	90
Природнича історія	2	-	2	2	2	2	-	60
Фізика	-				2	4	3	-
Космографія	-	-	-	-	-	-	2	-
Географія	2	2	2	2			2	60
Історія	-	-	2	3	3	4	3	60
Чистописання	1	2	-	-	-	-	-	30
Малювання	1	2	2	3	2	2	2	30

Позакласний час								
Стройове навчання	2	2	2	2	2	2	2	
Гімнастика	1.30	1.30	1.3	1.3	1.30	1.30	1.30	
Фехтування	3 кожним кадетом на тиждень 10 хв.					2	2	20
Танцювання	1	1	1	1	1	1	1	30
Плавання	У табірний час							
Уроки співу та музики	3	3	2	2	2	2	2	90

Необхідно звернути увагу, що перелік і обсяг викладання навчальних предметів у кадетських корпусах, що функціонували на терені сучасної України, були достатніми для того, щоб випускники могли продовжити військову освіту або службу в армії.

Аналіз даних наведених у таблиці 3.1.1 свідчить, що першою дисципліною, що вивчалася як у кадетських корпусах, так і у військових гімназіях, був Закон Божий. Метою викладання Закону Божого визначалося виховання кадетів в істинах Православної віри і правилах християнської моралі. Упродовж періоду, що досліджується кадети вивчали: священну історію старого (I клас) та нового (II клас) заповіту, вчення про Богослужіння (III клас), докладний православний катехізис (IV і V класи), історію вселенської та російської церкви (VI і VII класи). Зауважимо, що саме на вивчення закону Божого покладалися великі надії щодо «вкорінення у вихованців самовідданості та жертвенності Царю і Батьківщині» [221, с. 23-30]. Військова служба розглядалася державою й церквою як священний обов'язок кожного. На всіх уроках законовчителі керували вихованцями у вивченні молитов, ознайомлювали їх з подіями священної історії, заповідями Господніми й церковного Богослужіння; повчальні настанови стосовно вихованців вони безпосередньо пов'язували з їх навколишнім життям, поєднуючи зміст бесід як із загальним розвитком дітей та юнаків, так і з релігійними почуттями.

З'ясовано, що релігійне виховання відіграло велике значення у військовій підготовці. Кадети обов'язково відвідували церковні служби: у неділю і у святкові дні – на літургії, напередодні цих днів – на всеношній; щодня у певний час

читалися ранкові та вечірні молитви. Також командування корпусів вживало всіх заходів до того, щоб християнські обов'язки виконувалися вихованцями завжди з належною увагою, для чого вихователі були присутні при богослужінні разом з кадетами [221, 247 с. 318].

Аналіз архівних документів свідчить [72; 103], що у Київському кадетському корпусі Закон Божий читали досвідчені викладачі-богослови. Так, у 1888 році його викладали в корпусі кандидати богословських наук Санкт-Петербурзької духовної академії статські радники П. Любимов, М. Прокоп'єв, пастор Дерптського університету та інші [292, арк. 18]. Науково цінним є дані й про Сумський кадетський корпус, колишні вихованці якого залишили позитивні відгуки про викладачів Закону Божого. Так, вони стверджували, що заняття проходили цікаво та з користю – «кожне слово западало в душу не тільки в момент розмови, але й усі напучення залишалися у пам'яті, виправляючи людину» [131, с. 19].

Відповідно до положень нормативних документів [115; 199; 121; 200], важливе місце у програмі підготовки майбутніх військовослужбовців посідала російська мова. У 1886 р. до навчальної програми окремо була введена словесність. Викладання цього предмета, як зазначалося у документах [224; 119], мало загальноосвітні цілі, а саме: «збагачення думками і знаннями, розвиток морального почуття, естетичного смаку і живого інтересу до вітчизняної літератури, крім того, розуміння законів словесних творів і знання найважливіших явищ в історії словесності; уміння викладати думки усно і письмово, вірно граматично та логічно, висловлюватися літературною мовою» [221, с. 31]. Зазначена навчальна дисципліна поділялася на теоретичний курс та практичні заняття. До теоретичного курсу входили: граматики, теорія та історія словесності. У трьох молодших класах вивчалася елементарна граматики, у IV – російська етимологія, у V – загальна теорія словесності, VI – теорія прози і поезії, а у VII – історія російської словесності» [221, с. 32]. Практичні заняття передбачали читання літературних творів, а також написання художніх творів. Наголосимо, що у переліку творів, які штудіювали кадети, були: «Російська правда», літописи

Нестора, «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім». Зазначимо, що вихованці кадетських корпусів вивчали також історію книгодрукування, принципи складання словників тощо. Кадети вивчали твори і біографії М. Хилкова, В. Татіщева, Кантеміра, С. Полоцького, Д. Ростовського, Ф. Прокоповича, М. Ломоносова, О. Сумарокова, Г. Державіна, В. Капніста, В. Жуковського, К. Батюшкова, І. Крилова, О. Пушкіна, Є. Баратинського, А. Дельвіга, М. Гоголя та інших. За спогадами М. Домонтовича кадети, що навчалися у Полтавському кадетському корпусі, читали твори й українських військових генералів, істориків, етнографів, поетів, які не входили у програму викладання. Це були такі праці, як-от: Малоросія Кониського, Маркевича, Бантиш-Каменського, «Запорізька старина» Срезневського і Скальковського, народні пісні Метлинського, твори Михайловського-Данилевського, Дениса Давидова та інших [70, с. 452]. Зауважимо, що прищеплення любові до читання, вивчення літератури у кадетських корпусах представляло собою спеціально організований педагогічний процес. Про вплив та користь читання писав і випускник Петровсько-Полтавського корпусу генерал М. Домонтович: «Користь від нашого читання була загальна і приватна, віддалена і найближча. Розвиваючи у нас художнє чуття, допитливість розуму і, взагалі, розширюючи кругозір, читання давало нам і зокрема такі відомості, з якими ми зустрічались у курсах спеціальних класах» [70, с. 452].

Про якість освіти говорять спогади вихованців та викладачів кадетських корпусів, що функціонували на українських землях. Наприклад, головними вимогами викладачів російської мови у Сумському кадетському корпусі була досконала підготовка домашнього завдання, особливо з граматики. Кадети повинні були знати все «на зубок». Бували випадки, коли весь клас у журнал отримував загальний «кіл, жирно проведений твердою рукою зверху донизу викладачем». Однак учні у більшості писали грамотно [131, с. 36]. У старших класах того ж Сумського корпусу словесність викладали майстерно, цікаво, розкриваючи твори вітчизняних класиків, та знайомили із змістом твору, що захоплювало кадетів, які не помічали дзвінка з уроку [131, с. 36].

Як свідчить аналіз історико-педагогічних джерел [70; 187], у Полтавському кадетському корпусі російська мова та словесність була поставлена на «особливий контроль». Як вже зазначалося у параграфі § 2.2., викладачі російської мови та словесності Бодянський, Корженевський, Грибоедов за обраними ними методами, з «прагненням викоринити малоросійську вимову» змушували вихованців розповідати байки у вигляді розмови, тим самим «розвивали засіб вірної вимови» [187, с. 78].

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що викладання словесності в Одеському кадетському корпусі було також високого рівня. Як зауважував інспектор О. Пригоровський у процесі навчання майбутні військові вивчали твори В. Жуковського «Птичка», О. Толстого «Благовіст» тощо. Скласти уявлення щодо того, як проходили заняття зі словесності, допоможуть матеріали, які були надруковані у часописі «Педагогічний збірник» за 1906 р. Наприклад, викладач писав на дошці «Благовіст» О. Толстого, змушував повторювати кадетів написаний рядок хором, потім стирав написане і давав завдання писати учням на пам'ять. Так були надиктовані усі вісім рядків. Після цього сусіди по парті перевіряли зошити один одного [176, с. 38].

Установлено, що викладання іноземних мов, французької та німецької, у кадетських корпусах передбачало формування у вихованців «необхідної навички розмовної мови та розуміння легкої прози двома мовами» [115, с. 80]. В «Інструкції», що була видана в 1883 р., чітко зазначалося, що викладання має вестися у такий спосіб, який «найбільш сприяє розумовому розвитку взагалі, відповідно до віку і сил учнів кожного класу» [114, с. 25]. Перший рік занять як із французької (у I клас), так і німецької (у II класі) мови починався з навчання читанню та письму [114, с. 80]. Зауважимо, що іноземні мови у перших п'яти класах мали вивчатися за методом Ертеля, що являв собою у ті часи нову систему викладання іноземних мов. Учні замість колишнього «сухого» вивчення граматики займалися розмовною практикою та письмовими вправами. У VI – VII класах кадети вивчали короткий порівняльний курс синтаксису, виконували практичні вправи на переклад, літературні зразки на іноземній мові та короткий

курс французької і німецької літератури. Зазначимо, що фонетика знаходилась на другому місці, оскільки головним завданням щодо вивчення іноземних мов було сформуванню у кадетів вміння перекладати іноземну мову російською не менше 100 сторінок тексту історичного змісту (з хрестоматій чи творів французьких авторів у шкільних виданнях); навички писати під диктовку [114, с. 19]. Більшість викладачів, що навчали іноземним мовам, були чужоземцями, які зовсім не володіли російською мовою, рідко мали вищу освіту, більшість з них набували право на викладання склавши лише іспит в університетах країни [187, с. 48].

Наприклад, нами знайдені відгуки інспектора Головного управління військово-навчальних закладів О. Пригоровського, що проводив перевірку у 1907 р. Одеського кадетського корпусу. Він зазначав, що вимова у кадетів на уроці французької мови погана, не було граматичної і лексичної роботи. Щодо німецької мови О. Пригоровський доповідав, що учні II відділення взялися за навчання старанно, викладач майже весь час говорив німецькою і тільки у крайньому випадку вдавався до російської мови [50, с. 39].

Привертають увагу і заняття, що проводили вчителі іноземних мов Петровсько-Полтавського кадетського корпусу в 1840-х рр. [180, с. 30]. Як під час класних занять, так й у відділенні, зазвичай, у вечорі. До роти у вільний час приходили вчителі французької мови Соссе и Таксис, кадети розділялися на декілька груп, ставали біля своїх репетиторів-товаришів (більш сильних у французькій мові) і відповідали на пропоновані ними питання [187, с. 456]. Викладачі Соссе і Таксис обходили ці групи, вступали з кадетами у діалог і на наступний день задавали декілька нових фраз, які тут же писали на дошці крейдою. У ці півгодини ніхто не мав права розмовляти російською, під страхом отримати марку і залишитися без останнього блюда перед вечерею [187, с. 456]. Історик І. Павловський згадував, що французьку мову кадети знали досить добре.

У 50-х рр. XIX ст., за спогадами генерала О. Бутовського, який навчався в ті часи у корпусі, якість засвоєння іноземних мов дещо знизилась «... ніхто з учнів навіть в останньому класі не вмів прочитати правильно жодної французької фрази. Не краще йшли справи й з німецької мови», – писав він [36, с. 27].

Як свідчить аналіз архівних матеріалів, що знаходяться у ДАК [294; 290], велика увага у кадетських корпусах у досліджуваний період приділялася вивченню математики. Навчальний курс математики складався із таких предметів: арифметика, початкова алгебра, аналітична геометрія, тригонометрія. Зазначимо, що за часів генерала-майора М. Попруженка, який з 1897 р. був директором Київського корпусу, кадетам 7-го класу, які мали з математики не менше 8 балів, що вважалося високою оцінкою, після вечірніх занять сам директор викладав основи вищої математики. Як ґрунтовно було поставлено навчання у корпусі свідчить той факт, що через невисокий бал, з яким деякі вихованці прибували у воєнні училища, вони потрапляли у кінець списку успішності, але вже до Різдва були у першій десятці, а на старшому курсі майже всі кадети-кияни отримували портупейські чи фельдфебельські нашивки. Маючи високий середній бал при випуску з військового училища, кадети Київського корпусу мали можливість обирати кращі вакансії, з вдячністю згадуючи свій заклад, що так добре підготував їх і навчив працювати [113; 48, с. 3]. Один із викладачів математики у листі про стан навчальної роботи у Сумському корпусі писав: «У корпусі я викладаю у трьох відділеннях 5-го класу і маю 18 тижневих уроків. Педагогічний склад разом із вихователями складає понад 50 осіб. Викладати тут важче, ніж у гімназіях, тому що програма з математики велика і доводиться знайомитися з методиками. Кадети – народ смирний у цьому корпусі. Є фундаментальна бібліотека» [48, с. 3; 57]. Про високі успіхи з математики полтавських кадетів свідчать і дані, зібрані істориком І. Павловським.

Аналіз програм навчального курсу (див. додаток А, Б) кадетських корпусів (Петровського, Київського, Одеського і Сумського) свідчить, що до переліку предметів, які вивчали вихованці, належало вивчення природничої історії. Ця дисципліна вивчалася упродовж чотирьох класів. Так, кадети опановували знання з зоології та ботаніки, набували початкові відомості з неорганічної хімії, стисло вивчали короткий нарис про будову і функції людського тепла. Викладання зоології та ботаніки у кадетських корпусах мало на меті ознайомлення вихованців з типами тваринного і рослинного царств [115, с. 152]. Наприклад, вихованці

Сумського корпусу ходили весною з викладачем О. Горським знайомитися з флорою кадетського парку. У Одеському кадетському корпусі у III відділенні вивчали «хлібні рослини». Навесні 1908 р. закладом планувалося зробити при корпусі невеликі сади, де б кадети змогли висаджувати деякі види квітів та рослин, які були необхідні їм для уроків [186, с. 39].

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що важливу роль у підготовці вихованців у кадетських корпусах досліджуваного періоду займала фізика. Установлено, що курс фізики проходив у трьох старших класах кадетських корпусів. У п'ятому класі, після з'ясування загальних положень, необхідних для всього подальшого курсу, вивчалися розділи фізики (магнетизм, електрика, гальванізм), які не потребують більших відомостей з математики, ніж ті, що були засвоєні учнями у чотирьох молодших класах. Наприклад, для навчальних та практичних занять у Одеському кадетському корпусі було три спеціальних кабінети фізики, механіки, хімії і кабінет для занять біологією, зоологією, мінералогією та анатомією. Наголосимо, що фізичний кабінет з величезною кількістю найновіших приладів для оптики та акустики завжди викликав значний інтерес у кадетів. Прилади та демонстраційні машини для вивчення фізики та механіки добре ілюстрували важкі теми та дозволяли проводити цікаві досліди. У Сумському корпусі кабінет фізики також був добре оснащений для здійснення дослідів та пояснення законів предмета. Зауважимо, що лекції які читав викладач фізики І. Мансветова проходили досить цікаво й захоплено [131, с. 27].

У результаті опрацювання історико-педагогічних джерел [2; 119; 145; 164] виявлено, що хімія вивчалася тільки у 1-му спеціальному класі (1840 р.), однак після реформування кадетських корпусів у військові гімназії була прибрана зовсім із навчального плану. В окремий предмет була ведена наказом по військовому відомству № 408 від 29 липня 1907 р. Так, у наказі вказувалося, що «викладання хімії переслідує загальноосвітню мету. ... Разом із тим навчання повинно підготувати для розуміння цілого ряду хімічних явищ, ... які стосуються загально технічної та спеціальної військової справи» [119, с. 3]. Викладачам хімії в

кадетських корпусах ставилося в обов'язок у процесі викладання проводити демонстрацію різних дослідів. За наказом Головного управління військово-навчальних закладів на постановку хімічного експерименту було звернуто серйозну увагу. У 1909 р. було видано спеціальний навчальний посібник з хімії для кадетських корпусів – підручник «Короткий курс хімії (за програмою кадетських корпусів)», підготовлений В. Іпатьєвим і О. Сапожниковим [119, с. 3].

З'ясовано, що курс космографії складався з двох розділів: математичної і фізичної географії. Вивчення першого розділу мало супроводжуватися вирішенням завдань за допомогою земного та небесного глобусів, причому, суттєву корисним посібником повинен був слугувати указаний у інструкціях збірник Мануйлова. При проходженні курсу фізичної географії вчителя зобов'язували вимагати від кадетів твердого знання загального курсу географії (знання рік, озер, морів, океанів тощо). Слід зазначити, що у Одеському кадетському корпусі особлива увага приділялася космографії. Корпусна обсерваторія закладу була забезпечена другим по силі телескопом у Одесі. Викладач космографії підполковник Чистосердов по черзі водив відділення 7 класу до обсерваторії, де вихованці спостерігати усі фази світил через телескоп та отримувати від викладача пояснення. На даху будинку був обладнаний метеорологічний майданчик з усіма необхідними приладами. Цим майданчиком завідував спеціально призначений кадет 7-го класу, який і вів запис усіх метеорологічних даних під наглядом підполковника Чистосердова [186, с. 37].

Як свідчить аналіз даних, наведених у таблиці 3.1.1, кадетами також вивчалася географія, що включала знання основних географічних понять і огляд всіх частин світу з найбільш докладним описом Європи, а також країн, що перебували у політичному та економічному зв'язку з державою; а також докладне вивчення географії Російської імперії. У I класі ознайолювалися з оглядом глобуса стосовно розміщення суші та моря на поверхні земної кулі; а також з коротким фізичним та етнографічним оглядом Росії. У II класі вивчалися Австралія, Америка, Африка і Азія; у III класі – Європа, у IV класі – Російська імперія, а в VII – йшло ґрунтовне повторення з доповненням географії Російської

імперії та повторення західно-європейських держав [51, с. 190]. Позитивні оцінки знаходимо про викладання географії у Полтавському кадетському корпусі. Так, кадети на уроках креслили географічні карти, після чого відповідали на всі поставлені питання згідно аркушу «з повною ґрунтовністю, виразністю і цілковитою відповіддю». За спогадами вихованців уроки викладачів Є. Андреянова і О. Туржанського «були днями приємного відпочинку» [36, с. 49].

Аналіз даних, наведених у таблиці 3.1.1, свідчить, що вивчення історії починалося з III-го класу при незначній кількості годин на вивчення цього предмету. Однак зміст програми викладання був значним, і охоплював два розділи: російську і загальну історію. Спочатку кадети вивчали вітчизняну історію з IX ст. і до царювання Петра I, після чого переходили до вивчення загальної (давня історія, історія середніх віків, нова історія до XIX ст.). Наостанок, кадети знову починали вивчати вітчизняну історію XVIII і першої половини XX ст., а також загальну історію з початку XIX століття [221, с. 41].

Виявлено, що на першому етапі одним із вчителів історії у Петровсько-Полтавському кадетському корпусі був відомий український історик В. Антонович, який пропрацював у закладі декілька років. Генерал М. Анненков, який інспектував заклад у 1842 р., писав: «З предмету історія викладання йде досить успішно, однак, примітно, що вчитель Антонович мало звертає увагу на спосіб викладу матеріалу; він говорить, хоча і до ладу, але дуже скоро. Виклад свій він повинен пристосовувати більш до простої розповіді і тим більше бути доступним до понять вихованців» [187, с. 45]. Цікавим є те, що В. Антонович з іншим викладачем історії Г. Шаверновським дискутували в присутності професора, ректора Харківського університету Гулака-Артемівського з приводу бажання викладати історію у старших класах корпусу. Так, за спогадами кадета першого випуску, генерала М. Богданова, перемога досталась В. Антоновичу [187, с. 45].

У журналі «Педагогічний збірник» за 1907 р. був надрукований звіт про якість навчально-виховного процесу у кадетських корпусах України. Так, у звіті вказувалось, що вихованці Сумського кадетського корпусу IV відділення

(причому не з числа кращих), із захопленням вивчають предмет (тема римська історія), однак при повторенні не можуть користуватися картою. «Викладання уроку вчителем складає добре враження, він мало перебивав учнівські відповіді, а коли це було необхідно, приєднував до своїх слів дуже цінні зауваження», – доповідав інспектуючий корпус О. Пригоровський. Також у звіті наголошувалось, що викладання історії у Полтавському корпусі у колишні роки не відрізнялося особливим успіхом у цьому предметі. «Однак, відповіді, що надавали кадети зараз, – як говорилося у звіті, – були гарними; видно було ґрунтовне проходження курсу» [82, с. 28].

Як свідчить аналіз таблиці 3.1.1, чистописання вивчали тільки у перших двох класах. Однак у інструкції щодо викладання навчальних предметів для кадетських корпусів наголошувалося, що вміння писати швидко, чітко та вірно необхідно для успішного проходження навчального курсу у такій же мірі, як вміння швидко і вірно читати; тому, як указувалося в інструкції на навчання письму у кадетських корпусах повинно бути звернено особливу увагу, як і на вміння читати [221, с. 37].

Курс малювання, як один із загальноосвітніх предметів, проходив через всі класи навчання, мав на меті: а) вправління ока у правильному розгляді предметів; б) вправління руки в умінні зображувати їх, тобто вірно відтворювати їх уявний вигляд; в) вправління пам'яті в здібності утримувати враження від побаченого [221, с. 57].

У ході наукового пошуку виявлено, що предмет законодавство вивчався тільки у I і II спеціальних класах. Однак, при реформуванні кадетських корпусів у військові гімназії дисципліну було вилучено. У 1889/90 навчальному році було повернено у зміст підготовки у старших класах кадетських корпусів. Головною метою цього предмета вважалося: «Своєчасне повідомлення тим юнакам, які закінчують тут загальну освіту, правильних та чітких понять про ті стосунки, у яких кожна людина неминуче знаходиться в сім'ї, суспільстві й державі, а також про те, що влада й закон становлять собою суттєві елементи будь-якого організованого співжиття; разом із тим, елементарна частина законодавства, пояснюючи кадетам

основні юридичні поняття, слугуватиме підготовчим курсом для успішного вивчення у військових училищах подальших частин цього предмету» [221, с.48; 51].

Архівні матеріали, що зберігаються у ДАК України [290; 294] свідчать, що значна увага у підготовці вихованців у кадетських корпусах України надавалась організації контролю за їхньою успішністю. Так, з 1889 року іспити були залишені лише у випускному сьомому класі, у всіх інших класах вони замінювалися письмовими контрольними роботами. У першому класі контрольні роботи проводилися з російської та французької мов, а також з арифметики, у другому і третьому класах – з тих же предметів і німецької мови, у четвертому – з усіх мов і алгебри, у п'ятому – з усіх мов і з геометрії, у шостому класі – з усіх мов і тригонометрії. Письмові контрольні роботи проводилися у формі диктантів, творів, переказів, розв'язанням задач і прикладів. Іспити у випускному класі влаштовувалися відповідно до укладених білетів у присутності комісії під головуванням директора кадетського корпусу. Оцінка знань як на іспитах, так і на звичайних уроках, проводилася за 12-бальною системою.

Особливу увагу Головне управління військово-учбовими закладами звертало на підвищення якості уроків у кадетських корпусах. Було визнано за доцільне організовувати і проводити заняття таким чином, щоб кадети засвоювали навчальний матеріал у класі, а під час самопідготовки лише повторювали його. Викладачам рекомендувалося більше використовувати наукові посібники, будувати своє пояснення, особливо в молодших класах, у формі цікавої розповіді, прагнучи зацікавити учнів, викликати у них інтерес і допитливість, задавати їм під час пояснення запитання [252; 215].

Аналіз історико-педагогічних джерел свідчить, що суттєву роль у підготовці вихованців кадетських корпусів до військової служби відігравав *спеціальний військовий напрям*, основне завдання якого вбачалося у формуванні відданості батьківщині, уміння й бажання її захищати. Зміст військової підготовки складали: *теоретичні* (класні) заняття, на яких вивчали артилерію, фортифікацію, тактику, військовий статут, топографію, військову історію тощо (1-й 2-й спеціальний

класи); *практичні* (позакласні) – стройове навчання та військово-підготовчі заняття (які детально розглянуто у підрозділі 3.2.).

Установлено, що курс артилерії поділявся на два класи (I-й та II-й спеціальний). Курс першого року навчання включав у себе загальний огляд різних видів ручної зброї та снарядів. Зазначимо, що після завершення теоретичного курсу, вихованці, також отримували і практичні навички у артилерійській стрільбі з усіх видів і калібрів зброя. Після загального огляду суті всієї артилерії, вихованці, у II-му спеціальному класі, приступали до детального вивчення матеріальної, технічної та тактичної частини дисципліни [221, с. 38-39]

До переліку військово-теоретичних занять у кадетських корпусах, що функціонували на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст., також входила і фортифікація (військово-інженерна наука про зміцнення місцевості для ведення бою), завданням якої було надати відомості, які можуть бути необхідними для стройового і саперного офіцера під час бою. Цей курс поділявся на польову і довготривалу фортифікацію. При вивченні польової фортифікації, викладачам наголошувалося про необхідність узгодження напрямку викладання з сучасним станом тактики. Вихованці вивчали будову переплав, лагодження шляхів, усунення природних і штучних перешкод тощо. У довготривалій фортифікації кадетам розповідали про атаку і оборону фортець, пояснювали про підготовку матеріалу, розрахунок робочих [221, с. 58].

Виявлено, що вивчення військового уставу у кадетських корпусах повинно було по-перше «затвердити у вихованцях у повному обсязі знання рекрутської школи, служби у гарнізоні, знання ротного, батального та лінійного офіцерів», по-друге бути фундаментом до вивчення початкової тактики [221, с. 59]. Опановування військового уставу проводилось не тільки у класі, а й строю, в якому кожне необхідне правило пояснювалось офіцерами при їх виконанні.

Курс тактики поділено було теж на два спеціальні класи. У перший рік вихованці оволодівали початковою тактикою, повторенням та детальним поясненням Військового уставу, на другому році – студіювали взаємозв'язок усіх

трьох видів військ, з застосуванням місцевості і до різних випадків, які зустрічалися у військових діях [221, с. 61].

До військової підготовки вихованців Полтавського, Київського, Одеського та Сумського кадетських корпусів входила також і військова історія. Яка включала у себе ознайомлення з історичними оглядами походів війни 1812-1814 рр., що мала на меті «збуджувати благоговіння і піднімати почуття патріотизму» у вихованців [221, с. 67].

Топографія у навчальному курсі військово-навчальних закладів повинна була обмежуватися «вивченням зйомки планів і застосування надзвичайно цікавих топографічних інструментів» [221, с. 83]. Як предмет освіти спеціального військового навчання, вивчення топографічної зйомки повинно було приносити пряму практичну користь у застосування її до багатьох випадків військової служби: привчає помічати зміни у місцевості та сприяти орієнтуванню.

Слід також наголосити на тому, що велике значення у підготовці вихованців кадетських корпусів відігравав строгий уставний порядок. У першу чергу це утворювало характер майбутніх військовослужбовців, до того ж за допомогою методів, прийомів і засобів формувався тип людини, який вмів підкорюватися, бути зібраним, організованим, витриманим, дисциплінованим.

Попри певні розбіжності у розкладі корпусного життя, спільним для всіх кадетських корпусів, що розташовувалися на українських землях, було обов'язкове дотримання установлених норм, що сприяло дисциплінованості вихованців, влаштовувало їхнє колективне й індивідуальне життя як зовні, так і внутрішньо; виточувало у вихованців передусім таку рису характеру як зібраність.

Як свідчить аналіз архівних матеріалів, зокрема наказів по корпусу [103; 100], у Київському корпусі режим праці та відпочинку був таким: 5 $\frac{3}{4}$ год. – оповіщення; 6 год. – підйом; 6 $\frac{3}{4}$ год. – огляд і молитва; 7 год. – сніданок; 7 $\frac{1}{2}$ – 8 $\frac{1}{2}$ год. – підготовка уроків; 8 $\frac{3}{4}$ – 12 год. – два уроки по 1 $\frac{1}{2}$ години; 12 год. – другий сніданок; 12–13 $\frac{1}{2}$ год. – фізичні заняття; 14 год. – обід; 14 $\frac{1}{2}$ – 16 год. – відпочинок і повторювання уроків; 16–19 год. – два уроки по 1 $\frac{1}{2}$ години; 19–19 $\frac{1}{2}$

год. – відпочинок і прогулянка; 19 ½ – 20 ¾ год. – підготовка уроків; 21 год. – вечір, потім кадети роти шикувалися у залі, де проголошувався розклад на наступну добу, потім перекличка та молитва; 22 год. – оповіщення; 22 ½ год. – сон [15, с. 6-7]. Принципових розходжень у розпорядках дня різних кадетських корпусів не було, хоч деяка різниця була. Наприклад, у Петровському кадетському корпусі був такий розпорядок дня: підйом в 6 год. ранку; з 8-11 год. – лекції, після чого йшли заняття гімнастикою, фронтовими вченнями та іншими фізичними вправами; від 15 до 18 год. – знову лекції; а час від 19 ½ до 20 год., відводився на готування уроків. Перший директор генерал-майор В. Святловський, увів до розпорядку дня щоденну, у будь яку погоду, прогулянку з метою привчання кадетів, як морально, так і фізично, до сурових армійських буднів [180, с. 29].

Розпорядок дня в Одеському кадетському корпусі був наступним: підйом – о 6 год., між 8 і 15 год. – уроки з загальноосвітніх предметів, між із 11 год. 10 хв. до 12 год. 10 хв. – сніданок і прогулянка, 15 ¾ год. – обід, час від 18 до 20 год. – було відведено на підготовку уроків, завершався день вечірнім чаєм [185; 186, с. 105]. Сумський кадетський корпус представив більш детальний розпорядок дня: о 6 год. підйом, потім молитва; о 7 год. – ранковий чай, після завершення якого під обов'язковим контролем вихователів йде повторювання заданих уроків, після чого – корисна прогулянка, далі – три уроки з 10 хвилями перервами між ними, потім – сніданок, за ним – перерва й більш тривала прогулянка, опісля два або три уроки за розкладом, о 15 год. – обід, після якого знову вільний час і прогулянка, між 18 до 20 год. – вечірні заняття, на яких були присутніми вихователі, о 20 год. 10 хв. – займали вечір й молитва, а далі розпорядок дня поділявся згідно віку кадетів: молодші шли спати, старшим дозволялося займатися своїми справами до 21 год., кадетам 6 і 7 класів – до 22 год. [131, с. 28].

Особливо цікавими видаються спогади кадета Сумського корпусу Д. де Вітта, який згадував про сувору дисципліну у корпусі. «За командою «струнко», – писав Д. де Вітт, – все завмирало і за будь-яке порушення слідувало покарання» [131, с. 77]. У спогадах кадета особливо яскраво проступають

моменти життя у стінах закладу: коли кадетів привчали до порядку та чистоти, як черговий офіцер перевіряв у кожного черевики, мідні пряжки, гудзики, щоб все було доведено до блиску. Але найбільш вражаючим для вихованців 4-ої роти був огляд полковником Шаховським, який особисто перевіряв у кадетів чистоту рук, вух та шиї й жорстко карав неохайних [131, с. 78].

Як свідчить аналіз архівних документів [298; 299], у кадетських корпусах, що функціонували на теренах сучасної України, суворо пильнували за дотриманням статутних правил та норми поведінки; ретельно фіксували будь-які недотримання установленого порядку. Для цього велись виховні журнали, де кожен офіцер-вихователь фіксував порушення дисципліни.

Слід звернути увагу, що військова дисципліна у кадетських корпусах полягала у строгому і точному дотриманні військовослужбовцями всіх правил, встановлених військовими законами. Дисципліна зобов'язувала: строго дотримуватися чиношанування; точно і беззаперечно виконувати накази начальства; сумлінно виконувати всі обов'язки служби; зберігати у ввіреній команді порядок и мати постійно суворий нагляд за підлеглими і не залишати їх проступків і упущень без належного стягнення [91, с. 8].

Зауважимо, що у наказах директорів закладів, що знаходяться у ЦДІАК України, зустрічаються пояснення про необхідність дисципліни, віддання честі, дотримання форми в одязі, охайності, повчання бути ввічливими, дотримуватися пристойності, з повагою ставитися до старших та інше) [298, арк. 4; 82, 129]. Так, «Інструкцією з виховною роботи» наводився перелік провин, за які кадети карались в обов'язковому порядку: будь-яке порушення благочестя під час молитви; нехтування релігійними обов'язками; будь-які сварки чи бійки; недотримання пієтету у стосунках із старшими; переслідування товаришів; незадоволення прислугою; наявність таємних вад; схиляння інших до поганих вчинків; привласнення чужих речей; схильність до обману і брехні; свавільство; неакуратність до речей, особливо їх псування або втрата; відвертий цинізм; паління цигарок; непослух; загальне порушення порядку; неохайність; ледарство;

недотримання уваги в класі; недисциплінованість у класі; недоречна й надмірна поступливість; недостатня ввічливість [50, с. 13].

Для прикладу наводимо, які порушення дисципліни було зафіксовано в 2-му відділенні 5-ї роти Київського кадетського корпусу з 15 серпня по 1 жовтня 1888 р. (див. *табл. 3.1.2*) [298, арк. 4]

Таблиця 3.1.2.

«Порушення дисципліни у Київському Володимирському кадетському корпусі в 1888 р.».

№	Категорії порушень	Кадети	Порушення
1.	Непристойна поведінка	2	2
2.	Привласнення чужої речі	3	3
3.	Кривда і обман	2	2
4.	Недотримання добрих відносин між вихованців	7	14
5.	Порушення дисципліни – ненавмисно	15	38
6.	Ледарювання та ухиляння від класних занять	6	14
7.	Розваги, пустощі	10	22
8.	Разом	27	95

Щодо винуватців мали вживатися такі виховні заходи, що були офіційно встановлені: фізичні покарання; зменшення балів за поведінку; арешт на добу і більше; зняття погонів; арешт менше, ніж на добу; відокремлення від товаришів; скорочення часу відпустки; позбавлення відпустки; позбавлення відпочинку; стояння на штрафу; обов'язкові заняття; обмеження в їжі; догана і повчання; духовне напучення; стягнення плати за псування і втрату речей [298, арк. 51].

Як свідчить звіт Київського Володимирського кадетського корпусу за 1861-1862 навчальний рік, керівництво застосувало щодо винних передбачені правилами покарання (див. *табл. 3.1.3*).

Таблиця 3.1.3.

«Види покарання, що застосовувалися у Київському Володимирському кадетському корпусі за 1861-1862 навчальний рік»

	Види покарання	Вихованці	Покарано	
1.	Догана вихователя, директора або іншої службової особи	16	24	
2.	Стояння «на штрафу»	13	44	
3.	Позбавлення	страви, чи без булки	9	17
		другої страви чи сніданку	2	3
4.	Залишення без права на рекреацію	5	5	
5.	Виняткові стягнення (пересування на лівий фланг у відділенні)	2	2	
6.	Разом	27	95	

Варто зауважити, що у Володимирському Київському кадетському корпусі тілесні покарання були швидше винятком, ніж традиційною практикою. Прикладом, у 1854 р. у цьому кадетському корпусі не було застосовано жодних покарань, у порівнянні з ним у Михайлівському Воронежському кадетському корпусі в цьому ж році було застосовано 168 покарань за рік, серед них – 138 покарань за ледарство, про що свідчить загальна відомість щодо кількості тілесних покарань за навчальний рік у військово-навчальних закладах [299, арк. 16-17]. Так само про рідкість тілесних покарань у цьому кадетському корпусі свідчить подія, що сталася у жовтні 1901 р. у 7-му класі закладу. Кадети вчинили масовий бешкет після відбою, з галасували, кричали, ламаючи табурети, які опинились на їхньому шляху, потім втекли в казарму, де вихователь довго не міг їх заспокоїти. Випадок було розглянуто на засіданні педагогічного комітету корпусу, де з'ясовувалась участь кожного, кадетів було розподілено на категорії за ступенем вини у скоєному. Згідно чого вихованці, які заохочували до безчинства увійшли до 1-ї категорії. До них було застосовано стягнення у вигляді зниження балів за поведінку, відсторонення від занять, виключення чи переведення до іншого кадетського корпусу. Деяким було знижено бали за поведінку, з іншими проведено виховні бесіди. Про всі негативні випадки доповідались Головному начальнику військово-навчальних закладів [299, арк. 9-12].

У Сумському кадетському корпусі також за рідкісним винятком застосовували покарання, які зводилися: у молодших учнів – до позбавлення

солодкої страви, для старших – до карцеру та скасування відпустки, а найсуворішим – зривання погонів та обід за окремим столом [131, с. 54].

Варто зазначити, що у Полтавському кадетському корпусі за керівництвом полковника О. Струміло, а потім його спадкоємця Є. Врангеля почастишали випадки застосування саме тілесних покарань до учнів. Нами знайдено також негативні відгуки про інспектора класів Полтавського кадетського корпусу генерал-майора Ф. Ницкевича (1840-1855 рр.). Так, у спогадах про корпус зазначалося, що кадети його боялися, фраза «іди сюди», що звучала густим, низьким голосом, справляла таке ж враження, як і вираз його начальника (О. Струміло) «особливо стягнути» і мала таке ж фатальне значення – «висікти». Він цілком гармоніював зі своїм керівником і тілесне покарання вважав основою педагогіки [187, с. 64-41].

Установлено, що метод привчання у кадетських корпусах досліджуваного періоду передбачав також систему заохочень за успіхи в навчанні й зразкову поведінку. Серед них найбільш поширеними були: винесення похвали або подяки у присутності товаришів; надсилання батькам гарних відгуків; надання відпустки у святкові дні для поїздки до дому, до театру, чи для прогулянки; дозвіл на самостійне перебування у місті; звільнення від караулів у святкові дні; переставлення перших місць у класі за відмінні успіхи; винесення подяки у наказі по корпусу або Головному штабу; переведення з мушкетерської роти в гренадерську; додавання балів за гарну поведінку; призначення єфрейторами, унтер-офіцерами і фельдфебелями (з 1885 р.); нагородження кадетів, успішно закінчивши курс наук, похвальними грамотами й подарунками із занесенням їх прізвищ до особливої книги. Однією з нагород вважалось переведення Володимирського Київського кадетського корпусу до Пажеського корпусу в Санкт-Петербург. Також тут практикувалось запровадження звань віце-фельдфебеля й віце-унтер-офіцера для найкращих кадетів сьомого класу. Вказані звання відзначались і зовні: ознакою віце-унтер-офіцера був галун на краю погонів, а віце-фельдфебель, окрім того, мав поздовжню смужку вузькою золотою галуна посеред погонів [301, арк. 2, 2 зв., арк. 6].

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що вагому роль у підготовці майбутнього військовослужбовця у кадетських корпусах, що функціонували на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., відіграла атмосфера закладу, яка була спрямована на формування у вихованців любові та відповідальності за Батьківщину. У стінах закладів містилися реліквії, символічні та реальні, які збуджували у кадетів світлі почуття і переживання; висіли копії з картин видатних вітчизняних художників, архітектурних та скульптурних історичних пам'яток; картини мирного сільського, міського та столичного життя зі знайомими ландшафтами дореволюційної Росії [10; 15; 103].

Установлено, що значне місце у морально-патріотичному вихованні відігравали мармурові дошки – «вісники скорботної й радісної слави» [60, с. 7]. Цікаво, що під час відвідування Полтавського корпусу «Височайшими особами» і керівниками Головного управління військово-навчальних закладів, відмінники повинні були стояти під червоними дошками, а ледачі – під чорними. Крім того, в урочистих залах кадетських корпусів на стінах були розміщені білі мармурові дошки з іменами видатних випускників кадетського корпусу, Георгіївських кавалерів. У храмах корпусів на чорних мармурових дошках були зафіксовані імена тих випускників, які своє життя поклали в боях за Батьківщину [180, с. 75].

Крім заходів, що організовувалися у стінах закладу і були направлені на розвиток морально-патріотичних почуттів, також, у вільний від занять час, вихованці відвідували історичні пам'ятки рідного та інших міст, музеї і братські могили, віддаючи шану пам'яті загиблих героїв. Так, у дозвіллевий час вихованці Київського кадетського корпусу відвідали Києво-Печерську Лавру, Софіївський собор, Михайлівський монастир [295].

У кадетських корпусах вирішенню завдань військового напрямку сприяли також усталені офіційні традиції закладів, пов'язані з ушануванням річниць навчальних закладів, пам'яті кадетів, нагороджених орденом Святого Георгія за героїзм і відвагу, товаришів, полеглих на полі бою тощо. Надзвичайно святково відсвяткували день заснування навчального закладу. Наприклад, у Петровсько-Полтавському кадетському корпусі це свято припадало на 6 грудня. У цей день у

корпусній церкві відбулося богослужіння в присутності 45 поважних гостей, колишніх вихованців корпусу – генералів, штаб і обер-офіцерів, цивільних чиновників. Серед усіх вітань, котрі були проголошені, привертає увагу отриманий із Петрограду від випускника георгіївського кавалера О. Потоцького: «Усі думки, у сей день, спрямовані сюди, «на рідную Україну»; мимоволі, вервечкою пробігають усі образи, забутих, у чварах повсякденного життя, осіб і .... горда сльоза, як і в нас, тремтить, можливо, і на їхніх віях ... Ті сльози дорогі Полтавському кадетові; то є велика, братська сила, могутність і любов серед Петрівців ... Так дай же, Боже, щоб сталева спайка сім'ї Петрівців трималася вічно, на страх ворогам Царевим, на щастя Батьківщини й Славу Царя! Дай, Боже, щоб кожен рік, у заповітний цей день, золоті ланки спайки все міцніли б і міцніли, і дружною великою родиною зустрічали б свято ми і, подумки, від Ворскли до Неви й від Неви до Ворскли, по всій Русі, ми, братські, один одному, обнялися б» [223, с. 20].

Цікавим є також звернення та напуття випускника корпусу, письменника, генерала І. Надарова, до кадетів зі словами: «Панове, я вступив сюди, у цей рідний для мене й для вас корпус, таким же маленьким кадетом, як ось цей кадет. Став офіцером і ніколи не мав ніякої протекції. Як бачите, я дослужився й до великих чинів, і отримав багато відзнак і все це без протекції, а лише завдяки тому, чому навчив мене наш рідний корпус. Саме бути точним, бути твердим душею й не вимагати над собою палиці. Якщо щось наказували виконати, то робив старанно, не хвилюючись про те, чи спостерігає хто за мною чи ні. Слідуйте цьому й ви, коли вийдете на службу, будьте міцні духом і ніколи підводьте інших. Тоді ви будете справжніми синами Царя й Батьківщини. І якщо вам доведеться зазнати мук за Царя й Батьківщину, то всі муки переносьте міцно, мужньо і як старший син гоголівського Тараса Бульби, Остап, згадайте вашу матір, корпус, і скажіть: «Чи чуєш, мамо?»» [223, с. 31].

Слід звернути увагу, що суттєвий вплив на підготовку майбутнього військовослужбовця в другій половині XIX – на початку XX ст. відігравали як корпусні традиції, так і офіційні (історія закладу, урочисті побудови, корпусні та

храмові свята тощо), так і так звані кадетські. Останні, за даними дослідників, були «серйозними й вимогливими, складним, неписаним кодексом внутрішнього життя й стосунків між кадетами» [52, с. 288-289], їхнє ставлення до керівництва, викладачів та офіцерів закладу. Зауважимо, що на укладання кадетських традицій впливала система нестатутних відносин, що склалася за період існування військово-навчальних закладів у межах досліджуваного нами періоду [225; 247].

У процесі аналізу історико-педагогічної літератури [52; 65; 130] виявлено, що визначення суті кадетських традицій подавав П. Волошин-Петриченко, колишній вихованець Петровсько-Полтавського корпусу, у журналі «Кадетська перекличка» писав: «Традиції – це ряд сталих звичаїв, що не узаконені наказами зверху, а створені самими учнями і йдуть іноді навіть урозріз із розпорядженнями й побутом школи, запропонованим офіційним регламентом» [52, с. 289].

Зазначимо, що за визначенням сучасних дослідників В. Крилова й В. Семичова, під традиціями вихованців кадетських корпусів можна розуміти «такі найбільш суттєві риси їх військового, соціального і морального обличчя, які визначалися, передаючись від одного покоління кадетів до іншого, особливостями їх виховання і поведінки» [132; 65 с. 149]. Сучасники кадетських корпусів, наголошували, що такі традиції розвивалися паралельно етапам «еволюції і розвитку культури и зміни звичаїв у Росії, і як у дзеркалі, відображали їх [52, с. 282].

Варто зазначити, що вихованець Петровсько-Полтавського кадетського корпусу П. Волошин-Петриченко розділив укладені в корпусі кадетські традиції на декілька категорій, як-от:

а) традиції, які йшли корінням у побут і звичаї Російської армії, наприклад: «знати витяги з суворівської «Науки перемагати», багато кадетів знали її цілком і напам'ять»; «щорічно здійснювати паломництво на могили вітчизняних воїнів, що загинули в Полтавській битві («шведські» могили) з прапором і оркестром» тощо.

б) традиції, що мали на меті прищепити дисципліну, військову вправність, виправку, бравий воєнний вигляд, свого роду зухвалість, сміливість та інші військові якості. Сюди слід віднести й правила поведінки як в стінах, так і поза

ними – «Ставитися до старших кадетів із повагою і пошаною»; «Бути спортивним, добрим гімнастом, лижником, постаратися навчитися на канікулах їздити верхи»; «опікувати і протегувати маленьких кадетів, що болісно переживають відрив від рідної сім'ї»; «ніколи не доносити на своїх товаришів»; «усім кадетам Полтавцям, незалежно від чинів і віку, говорити «ти»; «вважати рідними братами всіх кадетів інших корпусів»;

в) традиції, що мали жартівливий і гумористичний зміст» [52, с. 289].

Такі традиції, за словами П. Волошин-Петриченка, мали жартівливий характер й «своєрідну мораль»: щорічні жартівливі паради напередодні церковного свята, згодом параду перед інститутом шляхетних дівчат, іноді супроводжувалися й імітацією церковного Богослужіння. «Імітації ці, звичайно, не високого ґатунку й можуть розглядатися лише, як віддушина в монотонному житті, клапаном, через який виливалася дитяча зайва жвавість; жартівливі прізвиська: Майоров, Полковників, Генералів випуску, у моєму віці не мали ніякого іншого значення, як жартівливого, але в останні роки стали носієм і головним обрисом усіх традицій корпусу» [52, с. 291].

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що неуставні відносини, які вливали й укорінювалися в кадетські, були негативним аспектом життя кадетських корпусів. У межах дії таких стосунків кадети поділялися на «звірів», «сугубців» (молодший курс) та «корнетів», «дядьків» (старший курс). Широкого поширення набуло й таке явище як «цук» (дедовщина). Зауважимо, що сучасний науковець О. Гребенкін, таке явище ототожнює з кадетськими традиціями. Проте в сучасній довідково-пошуковій літературі значиться, що «цук» у дореволюційній армії визначається як система нестатутних відносин, що склалася в кадетських корпусах і військових училищах, яка полягла в знуцаннях, насильстві, образах та інших формах приниження над новобранцем, його старшими товаришами [65, 36].

Установлено, що ставлення до «цуку» було різним. Так, колишній вихованець Петровсько-Полтавського корпусу М. Караченцев під «цуком» розумів «...необхідність, що дозволяє удосконалювати виправку та витривалість

кадета у всіх її видах» [130, с. 284]. На думку сучасного дослідника О. Михайлова, «нерівноправне становище кадетів різного віку, деяке пригнічення старших молодшими не впливали на згуртованість кадетського колективу». Самі кадети в більшості випадків, як зауважував дослідник, зводили «цук» у ранг традиції і вважали його невід'ємною частиною корпусного життя, що ускладнювало боротьбу з ним [165, с. 71]. Викладацький склад кадетських корпусів, дивився на «цук» крізь пальці, а іноді навіть знаходив у ньому позитивний елемент, уважаючи, що він сприяє розвитку в майбутнього офіцера командирських якостей [165, с. 71].

Аналіз історико-педагогічних джерел свідчить [52; 123; 247], що в усіх українських кадетських корпусах у другій половині XIX – на початку XX ст. хранителем корпусних традицій уважався старший, 7-й клас, якому це право урочисто передавалося попереднім випуском. Так, за кадетськими традиціями вони (кадети – Є.О.) мали «Генерала випуску», «Полковників» і «Корнетський» комітет, що обиралися серед учнів 7-го класу. Тон традицій і їхнє коректне чи хамське застосування залежало від «Генерала» цього випуску. Необхідно звернути увагу, що «головуючих» обирав попередній «Генерал» випуску і його «Корнетський комітет», які розуміли, що не можна довіряти подібну «відповідальність якомусь телепневі» [130, с. 283]. Тому протягом року вони придивлялися до кандидатів і їхнє призначення було безапеляційно. У свою чергу, новоспечений «Генерал» дотримувався тих самих принципів, що і його попередники [130, с. 283].

Ці особи були незаперечними авторитетами для кадетів, а влада «генерала» сильніша, ніж влада директора корпусу. Випускна рада ухвалювала спільні рішення з найбільш важливих питань внутрішнього життя, вона чуйно реагувала на кожен безчесний вчинок кадета, накладала на нього стягнення з арсеналу власних коштів, але не менш чуйно відгукувалася на допущену до кадетів несправедливість і влаштовувала організовані виступи проти їхніх винуватців (так звані «бенефіси»). Предметом особливої уваги ради була честь корпусу й охорона

його репутації, бо погані вчинки заплямовують корпус, тому покарання було узгоджене й надзвичайно суворе [130, с. 283-284].

Зазвичай, там, де зізнавався цук (ППКК та ВККК), відбувалася щорічна посвята в кадети. Напередодні церемонії збирався «Корнетський комітет» і визначав, кого з кадетів, поки що «звіра», не заплямував кадетську честь доносами й підлабужництвом та іншими гріхами, можна перевести в кадети. «Генерал випуску» зачитував відповідний наказ, після якого проводилася «рубка хвостів»: знову виробленим відсікали «хвіст» рапірою, що символічно означало перехід у людський стан [12, с. 78].

Про звичаї в кадетському середовищі, зокрема традицію посвячення в кадети, згадував й колишній вихованець Київського корпусу О. Котляров. Військовий згадував, що коли він уперше надів погони, то за ритуалом дістав «хрещення», тобто болючі штурхани від старшого кадета, який, б'ючи, примовляв: «Тепер ти кадет!» [113, с. 171].

Як свідчать дані з історії Полтавського кадетського корпусу, за укладеною традицією, «Генерал» повинен був влаштувати один, так званий «нічний парад» перед будівлею Полтавського інституту шляхетних дівчат [130, с. 284]. Нічний парад готували семикласники. Підготовка такого «параду» вимагала багато сил й певної вправності. Так, потрібно було достати форму, яку певний час ховали від офіцерів-вихователів; знайти фотографа, який би зафіксував подію, що в ті часи було важкою справою. Крім того, «сугубці» (молодший курс) повинні були знати, хто з «кадетського керівництва» у яке училище сподівається вступити після закінчення навчання [130, с. 285]. За найменшу помилку сугубцю доводилося крутитися, присідати на місці, віджиматися, що було важче, ніж стрибати на місці навприсядки навколо цукавшого. Наприклад, сучасник А. Караченцев згадував: «Я не раз задавав сугубцам теми для творів, указавши кількість сторінок не менше чотирьох, і давав термін до семи днів, залежно від часу навчального року, щоб не шкодити заняттям» [130, с. 285].

У процесі наукового пошуку виявлено, що у переліку традицій, які існували в кадетських корпусах за даними сучасників (Л. Картовцов, О. Бутовський,

І. Павловський, М. Караченцев, П. Волошин-Петриченко) згадувались також такі, як-от: «закали», «старі кадети». Під «старими кадетами» на кадетському жаргоні йменувалися другорічники або вихованці старших класів, що «відрізнялися тихими успіхами, але гучною поведінкою», знущалися над фізично слабкими товаришами й відкрито кидали виклик як начальству, так і всьому укладу корпусних життя [65, с. 46].

Наприклад, О. Бутовський, згадуючи роки навчання в Петровсько-Полтавському кадетському корпусі, писав: «Були в нас у класі дуже хороші хлопці, здатні, добродушні, жваві, але були й цікаві об'єкти, свого роду пережиток жорстокої моралі, що панували в перші роки нашого курсу. Вони, мабуть, не сподівалися й не хотіли йти далі цього I загального класу, вони дійсно й вийшли з нього в кінці року, але за цей рік вони показали нам такі жарти, про які ми раніше не мали поняття і які потім надовго припинилися в корпусі [36, с. 28]. Так, військовий згадував кадета, який отримавши літографовані запаски, що видавалися тоді безліч із різних предметів, склав їх охайно й розрізав, приніс у клас дратву й шило і, користуючись то змінами, то порожніми уроками, а то добротою деяких учителів, зшив із них відмінний щільний чемоданчик, який закривався кришкою. Цей чемоданчик він ніс із собою в роту після ранкових уроків, а повертаючись у клас після обіду, приносив у ньому порядні шматки чорного хліба, іноді пиріг, а траплялося, що й котлетку, сосиску або шматок смаженого м'яса. Усе це обережно, але апетитно сприймалося на вечірніх уроках. «Бувало, коли викликає його вчитель, що траплялося, утім, нечасто, йому треба було спочатку дожувати й проковтнути те, знаходилося в роті й потім сказати, що не підготувався сьогодні до уроку [36, с. 28]. Я дивився на нього з подивом; кадети пояснювали мені, що це справжній «старий кадет», яких тепер небагато, і що я ще цього зрозуміти не можу», – писав О. Бутовський. Кадети не поважали його й боялися тільки кулака [36, с. 28].

У контексті аналізу досліджуваного явища привертають увагу й спогади про «закала», які яскраво описані кадетом Л. Картовцовим. Так, у Петровсько-Полтавському корпусі під впливом «закалів», вихованці соромилися показувати

вміння «керування дамою в легких танцях». На уроках танців вони бешкетували й нерідко після танцювального класу потрапляли до карцеру, або «до барабанщика» під час обіду. Іноді на урок танців директор приводив із собою дружину й дочку. Присутність дам змушувало кадетів бути стриманішими. Тут уже танцюристи, під стороннім впливом, виявляли свою спритність і танцювали із захопленням, і навіть «закали» намагалися потрапляти в такт, щоб не бути висміяними [130, с. 397].

Аналіз науково-педагогічних джерел [36; 130; 131] свідчить, що яскравою кадетською традицією, що мала місце в підготовці майбутніх військових кадрів у кадетських корпусах, що розташовувалися на терені сучасної України в другій половині XIX – на початку XX ст., було, так зване, «товариство». Головні риси якого: взаємодопомога, заборона на скарги, виховання тісної дружби між вихованцями корпусу. У спогадах колишніх кадетів таке явище завжди мало яскраве забарвлення й на нього зверталася особлива увага. Так, кадет Є. Кравченко писав: «Кожен готовий був у вогонь і у воду за свого товариша, і ця риса характеру не обмежувалася корпусними стінами, переносилася згодом і на службу» [130, с. 397].

Про важливість «товариства» як кадетської традиції в житті кадетів свідчить і ставлення до слова «товариш», яке за спогадами Є. Кравченка, було «священне» (Додаток Г). Кадет сумського кадетського корпусу В. Вержховецький згадував, що всі вихованці настільки були пройняті духом товариства, що стояли завжди горою один за одного, і видати кого-небудь, навіть за найшкідливішу витівку, властиву дитячому вікові, вважалася ними ганьбою, а тому ніхто з кадетів і не наважувався на це, бо боявся зганьбити себе в очах однолітків і втратити їхню прихильність і дружбу [131, с. 33-34]. Що б не трапилося, кадет не мав права видавати свого товариша, навіть під страхом найсуворішого покарання: «Сумській корпус був молодий, у ньому не було правил старих корпусів, доноси й підлабузництво жорстоко каралися самими кадетами, аж до «темної», коли «винного» накривали шинеллю й били» [131, с. 16].

Проведений науковий пошук засвідчив, що частина кадетських традицій не мала глибокої змістовності й носила скоріше пустотливий характер. Серед них «Звіріада» як зразок літописної книги, у якій випуск за випуском записувалися головні події в житті корпусу, пісні, жартівливі спостереження за вихователями, викладачами та самими собою. Зазначимо, що «Звіріада» або «Літописна книга» з'явилася в першій половині XIX ст. та була своєрідним протестом проти суворих умов життя в закладі та жорсткої системи покарань. Під звірами розумілося корпусне начальство й виховний персонал. Згодом умови введення цієї книги змінилися, вона набула майже офіційного статусу й стала священною кадетською реліквією.

У «Звіріаді», куди кожен випуск повинен помістити від руки написані близько 100 чотиривіршів, що описують прикроси та радощі кадетів, їхні глузування над навчальним і виховним персоналом, можна знайти дані для кривої, у якій еволюції й дати представлені координатами. Ця крива характерна, бо показує, як грубість і кулак поступаються місцем чемності, увічливості та поваги до особистості кадета, але не персоналу [130, с. 282]

Виявлено, що в усіх кадетських корпусах при випуску із закладу, після офіційної частини, вихованці співали «Звіріаду». В Одеському кадетському корпусі тільки третій випуск у 1908 р. започаткував існування «Звіріади», яка передавалася вихованцями випускного класу попередньому – шостому з заповітом зберігати вічно.

Таким чином, проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що підготовка вихованців кадетських корпусів до військової служби здійснювалась за двома напрямками: загальноосвітнім та спеціальним військовим. Загальноосвітній напрям був представлений широким спектром навчальних дисциплін, сприяв всебічному розвитку кадетів. Спеціальний військовий напрям завданням якого було формування у вихованців військової майстерності й військового духу як сукупності усіх військових якостей, які притаманні справжньому воїну: мужність, хоробрість, самовідданість, віра у свої сили, у начальників і в колектив. Зміст військової підготовки складали: теоретичні (класні) заняття, на яких вивчали артилерію,

фортифікацію, тактику, військовий статут, топографію, військову історію; практичні (позакласні) – стройове навчання та військово-підготовчі заняття. Велике значення у підготовці кадетів відігравали строгий уставний порядок, традиції та нестатутні відносини, які утворювали характер майбутніх військовослужбовців, виховували особистість з характерним вітчизняному офіцерському корпусу духом військових традицій, взаємодопомоги, корпоративності й вірності принципам товариства.

3.2. Роль позакласних занять та дозвілєвої діяльності у підготовці кадетів до військової служби

Аналіз історико-педагогічних джерел [175; 180; 199; 197; 221] дозволяє стверджувати, що суттєве місце в процесі підготовки майбутніх військових кадрів у кадетських корпусах України в другій половині XIX – на початку XX століття посідали позакласні заняття й дозвілєва діяльність.

З'ясовано, що позакласні заняття входили до навчального плану підготовки майбутніх військовослужбовців у кадетських корпусах. Вони поділялися на обов'язкові: стройове навчання та військово-підготовчі заняття, фізичні вправи (гімнастика й рухливі ігри, фехтування, плавання, танці, музика) та необов'язкові, які передбачали заняття із співів і ручної праці [175, с. 6].

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що важливе місце у *спеціальному військовому напрямі* займали, передусім, стройове навчання та військово-підготовчі заняття, які проводились у позакласний час. Серед основних завдань було: «внести у виховання кадетів основні начала військових вимог, укорінивши в кожному з них дух воїнської дисципліни, безумовну покірність і старанність; поріднити вихованців із цими вимогами такою мірою, щоб майбутню офіцерську службу у військах вони усвідомлено й доброзичливо сприймали, як пряме й почесне призначення; надати кадетам достатню попередню підготовку для продовження стройового навчання у військових училищах» [175, с. 12].

Важливо зазначити, що підготовка, як зазначалося в «Повчання для

введення позакласних занять у кадетських корпусах», кадета в «дусі військових вимог» не повинна вести до прояву «різкості чи грубості зовнішніх форм». Навпаки, привчаючи до точного й неухильного виконання установлених правил, військові вправи мали сприяти виробленню «красивої, молодецької зовнішності» [175, с. 12].

Виявлено, що згідно з положеннями «Повчання для ведення позакласних занять у кадетських корпусах» для вихованців молодших рот були передбачені такі стройові вправи: стійка і виправка; правила віддання честі; зустріч керівників у строю; повороти на місці; осаджування й примикання; рух із місця кроком; повороти при русі; рух бігом; привчання до ходіння й бігу в ногу під барабан [175].

За даними офіцера-вихователя Н. Завадського, «...на фронтіві заняття відводилося досить багато часу ...» [99, с. 10]. Тому вихованці швидко набували вишколи, про що свідчать, наприклад, результати перевірки діяльності Володимирського Київського корпусу Миколою I в перший рік його заснування. Так, оглядаючи 1-шу і 2-гу роти, імператор був істотно задоволений муштрованим вишколом кадетів «схвалюючи їх і директора корпусу полковника Адольфа Васильовича фон Вольського» [100, с. 14]. Високу оцінку ретельно поставленій муштрованій підготовці в Київському кадетському корпусі дав також один із найбільших військових теоретиків другої половини XIX ст., київський, подільський і волинський генерал-губернатор, автор військових підручників, зокрема курсу тактики, генерал М. Драгомиров. Наголосимо, що генерал передусім звернув увагу на те, що вихованців навчили в строю думати, а не бути автоматами [57, с. 217; 54, с. 8].

Як свідчить аналіз історико-педагогічних джерел [8; 39; 46; 82], суттєве місце в позакласних заняттях майбутніх військовослужбовців у кадетських корпусах посіло *фізичне виховання*, метою якого було «збереження та зміцнення здоров'я, розвиток й удосконалення тілесних сил вихованців задля здатності до перенесення турбот військового життя» [175, с. 29]. Сприяти досягненню поставлених завдань мали: гімнастика, рухливі ігри, фехтування, плавання та

заняття танцями.

Серед фізичних занять основне місце займали гімнастика й рухливі ігри. Це обумовлювалося, з одного боку, великою кількістю вправ, що входили до них, з другого, – фізіологічним та гігієнічним значенням цих вправ. Зауважимо, що уроки гімнастики, які тривали 50 хв. (у молодших класах три, у старших – два рази на тиждень) проводилися між уроками з навчальних предметів, за можливістю на свіжому повітрі. Для цього в кожному корпусі, крім гімнастичних залів, були споруджені спеціальні спортивні майданчики. Так, в Одеському корпусі функціонував великий гімнастичний зал, спортивне містечко на плацу; у ротах були встановлені бруси, гімнастичні драбини. Розташування корпусу неподалік від моря давало змогу займатися греблею та парусним спортом. Холодна пора (до-5 С) не вважалася перешкодою для вправ на повітрі [175, с. 9]. Заняття з гімнастики починалися вправами без снарядів й закінчувалися бігом та ходьбою. У гімнастичному залі час уроку для старших і середніх класів розподілялися приблизно так: 10 – 15 хв. – вправи без снарядів; наступні 20 – 25 хвилин вправи на гімнастичних снарядах; останні 10 – 15 хв. – біг і ходьба. Рухи з палицями (10 хвилин) виконувалися або на кожному уроці, після вправи і до вправи на снарядах, або через два або три уроки, замість вправ без снарядів. У молодших класах вправи на нерухомих снарядах та біг були меншої тривалості, а час, що залишився заповнювалося рухливими іграми [175, с. 17; 8, с. 15]. Одеські кадети полюбили гімнастику та із задоволенням займалися нею у вільний від занять час [48, с. 39].

Як свідчить аналіз історико-педагогічних джерел [33; 36; 180], велика увага у змісті підготовки майбутніх військовослужбовців у кадетських корпусах приділялася рухливим іграм. Вихованцям кадетських корпусів, що розташовувалися на українських землях, передусім прищеплювали любов до ігор. Із цією метою в молодших, а на розсуд викладачів, і в старших класах, частина занять із гімнастики присвячувалася спортивним іграм: різним видам боротьби, перетягуванню канату, грі з малим і великим м'ячем, стрільбі з лука тощо. Узимку на заняттях, що проводилися на свіжому повітрі, вихованців навчили

катанню на ковзанах, ходьбі на лижах, ліпленню снігових баб, катанню з гір і будівництву сніжних укріплень тощо [106; с. 17; 8, с. 15].

У процесі наукового пошуку виявлено, що фехтуванню, яке входило до переліку фізичних вправ, навчали офіцери-викладачі, які закінчили спеціальну гімнастично-фехтувальну школу. Зазначимо, що програмний курс фехтування, який викладався кадетам тільки першої роти, був обмежений загальними прийомами нападу, захисту і випадів, а також опануванню майстерністю володіти шпагою. Бажаючі могли займатися фехтуванням у вільний від занять час. Викладачі часто влаштовували поєдинки з кадетами. Зазвичай перемагаючи своїх учнів, наставники завжди хвалили їх, тим самим створювали атмосферу найбільшого інтересу до фехтування, розвиваючи у своїх учнів прагнення самовдосконалення [8, с. 15]. Наприклад, у Петровсько-Полтавському корпусі фехтування в VII класі проводив викладач, який віртуозно робив рухи рапірою, а також був фізично підготовлений [63, с. 32].

З'ясовано, що в 1890 р. до переліку позакласних занять відповідно з положеннями «Повчання» було введено плавання, на значущість якого в підготовці майбутнього військовослужбовця зверталася особлива увага. У кадетських корпусах плаванням займалися лише вихованці старших рот за певною системою, складеною під керівництвом викладача Петровсько-Полтавського кадетського корпусу генерала О. Бутовського. Крім того, вихованці не тільки мали змогу купатися в купальнях, а також плавали на дерев'яних човнах (кожна рота мала свій човен) [36, с. 158]. Результати підготовки кадетів із плавання були різними, що пов'язано з кліматичними умовами, з наявністю та зручністю водних басейнів тощо. Так, при Київському Володимирському корпусі було створено великий басейн при бані, у якому вихованці могли брати уроки плавання й у зимовий час [82, с. 8 – 9].

Особливістю позакласних занять із фізичного виховання майбутніх військових кадрів у кадетських корпусах було введення курсу танцювання, який опановували впродовж усього періоду навчання. Наголосимо, що завдання цього курсу не обмежувалася навчанням салонним танцем. У двох перших класах воно

наближалось швидше до того відділу гімнастики, який називався «вправами без снарядів», але з упровадженням у заняття танцювальних рухів [180, с.8].

До програми молодших класів залучалися тільки характерні танці: полонез, менует, російський танець. У всіх наступних класах ці елементарні вправи зазначених танців обов'язково повторювалися [180, с.7].

У середніх класах, за даними історико-педагогічних джерел [180, с. 13], вивчалися нові танці: полька, вальс, мазурка. Зауважимо, що, крім програмних танців, кадети повинні були засвоїти вправи, які «виховують» та розвивають тіло фізично. До таких належали рухи класичного танцю (балету): вправи біля станка (batman tendu, rond de jembes par ter); стрибки (assemble, sauté); вправи на розвиток рухливості рук та гнучкості корпусу (jete, por-de-bra) та інші. Вивчаючи танцювальні па, викладачі слідкували за музичністю, розвитком свободи рухів, особливістю манери виконання, правильності та витонченості постави. Тільки у двох старших класах викладали танці в салонному характері [180, с. 13].

Вирішенню завдань фізичного виховання в позанавчальний час також сприяли й сили природи, до яких командування кадетських корпусів ставилось вельми серйозно, вважаючи їх основними джерелами загартовування організму.

Одним із суттєвих засобів збереження здоров'я вважалось регулярне обливання тіла. Із цією метою кожен кадет, перебуваючи в достатньо теплому приміщенні, мав щоденно вранці товстим рушником або губкою, змоченими у воді від 15° до 18° С°, обтирати все тіло. Після цього кадетів виводили на прогулянку. У літній час кількість купань збільшувалась, залежно від місцевих умов та стану погоди [15, с. 16].

Установлено, що приділяли увагу в підготовці майбутніх військових у кадетських корпусах прогулянкам на зимових квартирах, особливо в таборах. На прогулянку в обов'язковому порядку виводились усі кадети щоденно, крім особливо непогожих днів, переважно вранці й перед обідом, але не після фізичної підготовки. У теплий і світлий час також практикувались вечірні прогулянки. Велику увагу на прогулянках приділяли іграм, привчанням до перенесення холоду й непогоди тощо [82; 180].

Загартовуванню організму сприяло й підтримання певної температури: у житлових приміщеннях, класах та столових температура була 13-15 С°, у спальних приміщеннях – 11-13 С°, а в гімнастичних залах, коридорах, сходах не менше 10 С°. Разом із тим, повітря в кімнаті повинно було мати певний, і, за можливістю, постійний ступінь вологості [1, с. 12].

Отже, проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що стройова підготовка та фізичне виховання (гімнастика, рухливі ігри, фехтування, плавання та танцювання) сприяли формуванню військового духу як сукупності усіх військових якостей, які притаманні справжньому воїну: мужність і хоробрість до забуття небезпеки; войовничість; дисциплінованість (підпорядкованість, старанність, свідомість свого боргу перед престолом, церквою і батьківщиною); самовідданість (самопожертва); віра у свої сили, у начальників і в колектив; самостійність, винахідливість і рішучість; бадьорість і витривалість. Усі ці вищезазначені якості особистості майбутнього військовослужбовця починалися формуватися з перших років перебування в кадетських корпусах» [108; с. 3 – 4].

Як свідчить аналіз архівних документів, циркулярів головного управління військово-навчальних закладів, звітів кадетських корпусів тощо [180; 199; 211], суттєву увагу при організації та проведенні позакласних занять і в дозвіллі приділялася формуванню в майбутніх військових *естетичних почуттів*, смаків і переконань. Із цією метою широко практикувалися в кадетських корпусах, що розташовувалися на українських землях у межах досліджуваного періоду, заняття музикою і хоровим співом. Метою занять, як зазначалося в «Інструкції», був «розвиток у вихованців музичного слуху та бажання займатися музикою, а також формування в них, відповідно до здібностей кожного, деякої навички її використання для власного задоволення» [115, с. 9]. Зауважимо, що хоровим співом займалися всі, музикою ж тільки ті, хто мав здібності до гри на музичних інструментах. Кадети вивчали теорію музики, що містила поняття про нотну грамоту, інтервали, грами, ритми тощо. Заняття підкріплювалися практичними уроками, на яких вивчалися мотиви й народні пісні на два голоси, співалися світські твори й духовна музика. Зауважимо, що вихованців, які завинили чи

зробили якийсь проступок, виключали із хору, а також із оркестру.

Слід звернути увагу, що до переліку пісень (народних), які були затверджені Головним управлінням військово-навчальних закладів, залучалася велика кількість українських народних пісень, дум тощо. Так, до «Настанови для ведення позакласних занять у кадетських корпусах» залучалися такі українські пісні, як-от: «За горами, за долами», «Гуде вітер вельми в полі», «Ой, на горі та й жєнці жнуть», «Грєчаники», «Як посїяв мужик», «Та орав мужик край дороги», «Сонце низенько», «У сусїда хата бїла», «Звелїла менї мати», «Гай під горою», «Поїхав козак на чужину» та інші [116, с. 15-131] (Додаток Б).

У Володимирському Київському корпусі викладали спїви, гру на фортепіано, струнно-смичкових інструментах. Велику увагу придїляли й хоровому спїву, а також грї в симфонїчному оркестрї. Викладачем музики й диригентом у корпусї деякий час працював перший директор Київського музичного училища Роберт Пфєніг. За його керївництвом проводили суспїльні виступи з виконанням оркестрових п'єс, хорових і сольних. Зауважимо, що в київських газетах публїкувалися звїти про концертну дїяльність учасникїв кадетських музичних гуртків. У 1854 р., під час Кримської вїйни, проходив коштовний концерт на користь поранених у вїйні. Серед творїв, що виконував хор була і музичнї п'єса Р. Пфєніга [45, с. 66].

У процесї наукового пошуку встановлено, що заняття з *ручної праці* в кадетських корпусах повиннї були сприяти розвитку у вихованцїв спритностї рук і вїрностї погляду, а також розвивати такї якостї як-от: акуратнїсть, кориснї практичнї навички та точнїсть, формування інтересу до роботи тощо. Основною видом праці була робота по дереву. Курс ручної праці складався із виконання серїї дерев'яних, а потїм металевих виробїв за моделями, якї були розташованї в зростаючїй послїдовностї труднощїв їхнього виконання. Цїкавим є список рекомендованих моделей, якї робили кадети власними руками, а саме: лїнїйка, трикутник, пїдставка для ялинки, основа для грабелїв тощо. Наприклад, у Київському кадетському корпусї клас ручної праці був обставлений 20-ю верстатами. Учнї виробляли шкатулки, великї дерев'янї шаховї фїгури, полицї,

столи, а також спорудили своїми зусиллями кіот для ікон [65, с. 28].

У Петровсько-Полтавському кадетському корпусі кадети займалися столярними, токарними й слюсарними ремеслами (переважно учні старших двох класів і завжди під керівництвом викладачів). Деякий час існували заняття з гончарства та палітурної справи. У перші роки бажаючих займатися було багато, у 1872 р. – 216 кадетів, але в 1876 р. зменшилося до 50. Це було пов'язано з неможливістю з боку закладу знаходити необхідні для цих занять кошти [187, с. 155].

Як свідчить аналіз архівних документів та мемуарної спадщини [2; 114; 116], значне місце в житті кадетів займала дозвіллева діяльність. З одного боку, це було необхідне для учнів психологічне розвантаження, яке давало змогу відволіктися від суворої корпусної дисципліни, поспілкуватися з товаришами в неформальній обстановці, приділити час улюбленим заняттям, що виходили за межі обов'язкового навчального процесу. З іншого боку, організоване дозвілля було гармонійним доповненням основних положень виховної системи, воно було покликане сприяти зміцненню корпусних традицій і вихованню юнаків, активізуючи їх фізичний, моральний, естетичний розвиток. Таким чином, ми можемо говорити про форми дозвілля, що склалися внаслідок організації відпочинку кадетів керівництвом корпусу і його самоорганізації. Іноді тріпалися проміжні форми дозвілля, при яких ініціатива належала одній стороні, а організацією займалася інша.

Аналіз наукових джерел [2; 70; 131; 122] дозволяє нам виділити такі форми дозвілля в кадетських корпусах України другої половини XIX - початку XX століття:

- кадетські табори;
- корпусні музеї;
- кадетське читання;
- літературно-музичні вечори й корпусні свята.

У процесі наукового пошуку встановлено, що однією з форм дозвіллевої діяльності в кадетських корпусах були літні табори, які були введені під час

канікул вихованців із 1852 року згідно з наказом Головного начальника військово-навчальних закладів [82, с. 157]. Зауважимо, що вони були обов'язковими тільки для кадетів старшої роти. Крім того, літні табори відігравали значну роль у системі військово-професійної підготовки кадетів. Так, вихованці старших класів перебували там після іспитів упродовж шести тижнів.

Архівні матеріали свідчать [290], що заняття в Київському таборі поділялися на теоретичні та практичні. Теоретичні заняття полягали в ознайомленні з даними, які були обов'язковими для кожного рядового, відомості про польову службу та гарнізонну, в опануванні топографічного креслення. Для підготовки кадетів до повторних іспитів запрошували репетиторів. До практичних відносились такі заняття: військові прогулянки, стрільба дробинами, гарнізонна й польова служби, стройовий вишкіл, визначення відстані без застосування приладів, гімнастика і фехтування, плавання, польова топографічна робота. Увесь побут у таборі був улаштований на зразок побуту військових таборів. Вихованці проходили вартову службу, самі будували укріплення стріляли з карабінів «сколлер» [290, арк. 3].

Крім військових знань та навичок, що отримували кадети, приділялася також увага як відпочинку, так і фізичному, трудовому та розумовому вихованню. Так, у Полтавському корпусі в дозвіллевий час учням пропонувалося займатися читанням, письмом, написанням творів; перекладами з іноземних мов. Окрім того, для майбутніх військовослужбовців проводилися екскурсії. Вихованці під наглядом офіцерів-вихователів також займалися квітникарством, збирали гербарії, робили опудала з тварин тощо. Важливий акцент у виховній роботі в літніх таборах було зроблено й на трудовому вихованні [36; 180, с. 67].

З'ясовано, що порядок занять у таборах завжди визначався перед їх початком. При цьому обов'язково дотримувались таких принципів: 1) заняття повинні були проходити за строгою методикою, що властива класичним заняттям; 2) вони є обов'язковими, але не більше від того, скільки притаманно корисному використанню дозвільного часу. Обов'язкові заняття повинні були проводитися не більше 2-х годин. Розроблену програму – «Приблизне розподілення занять у

табірний час», зазвичай затверджувало Головне управління військово-навчальних закладів [202, с. 112].

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що велика заслуга в розробленні програми літніх таборів належала генералу, педагогу, одному із засновників Міжнародного олімпійського комітету О. Бутовському. У майбутньому досвід організації літніх табірних зборів полтавських кадетів, свідком і безпосереднім учасником яких був О. Бутовський, було трансформовано на всеросійський ґрунт під час організації «тимчасових літніх курсів» для офіцерів-вихователів Кадетських корпусів 1890 року [36, с. 78].

Таким чином, розпорядок дня кадетів у літньому таборі був насиченим і цікавим: перебування на свіжому повітрі, змагання та різноманітні фізичні вправи, загартування, екскурсії – усе це повинно було підготувати вихованців корпусу й майбутніх офіцерів до служби в армії.

Особливе місце в дозвіллевій діяльності вихованців кадетських корпусів та розвитку в них почуття прекрасного відводилося музеям, користуватися якими, за словами В. Герштенцвейга, «слід застосовувати дуже обережно й методично грамотно» [60, с. 11]. Зазначимо, що в досліджуваний нами період музей представляв собою зібрання рукописних книг, створених кадетами, наочних посібників, та рідкісних творів мистецтва, якимсь чином пов'язаних з історією корпусу. Кадети молодших класів допускалися в музеї на короткий час. Рекомендувалось уникати оглядових прогулянок у всіх залах; після розповіді про будь-яку історичну подію або біографію відомої людини необхідно було підвести малолітніх кадетів до тієї картини чи статуї, про яку йшла мова. Кадетів же старших класів дозволялося проводити по всіх залах та знайомити їх з усіма експозиціями [109, с. 248].

Науковий пошук дозволив серед чинників морально-естетичного виховання й підготовки майбутнього військовослужбовця визначити роль позакласного читання рекомендованої літератури. Традиційно ці читання проводились у груповій та індивідуальній формах. Організація групових читань покладалась на офіцера-вихователя і проводилась у вільний від занять час. Зазвичай, групові

читання супроводжувались поясненнями та повчальними бесідами. Методичне забезпечення позакласного читання покладалось на фундаментальні й ротні бібліотеки, які були створені в кадетських корпусах. Прикладом такої бібліотеки може бути бібліотека Одеського кадетського корпусу, яка могла забезпечити вихованців усіма творами світової літератури. Можливості цієї фундаментальної бібліотеки демонструють такі цифри: у період з 1899 по 1906 роки до неї було надіслано 3675 книг, в той же час до ротних бібліотек – 2104 книги. Головне управління військово-навчальних закладів наголошувало про необхідність контролю за літературою, яка читалася кадетами. Однак спогади вихованців Петровсько-Полтавського корпусу свідчать, що читання сторонніх книг не тільки не заборонялися, а навіть заохочувалося [123, с. 398; 70, с. 452] Кадети читали художню літературу українських авторів: М. Гоголь «Мертві душі» й «Повне зібрання творів», Г. Квітка-Основ'яненко «Маруся», Т. Шевченко «Кобзар» [180, с. 18, 30, 68].

Цікавими є спогади офіцера-вихователя Петровсько-Полтавського кадетського корпусу, полковника О. Ромашкевича [223, с. 30], який звертав увагу читача на той вплив, який мали твори М. Гоголя «для особистого, внутрішнього життя кожного з нас, для нашого особистого духовного зростання й удосконалення, для зміцнення в нас почуття любові до добра, правди і краси, для нашого християнського розвитку». О. Ромашкевич зазначав, що за допомогою літератури, зокрема творів М. Гоголя, вихованці засвоювали нові переконання, формували погляди на життя, змінювали напрям думок і почуттів. «Таке ж значення для нашого внутрішнього життя мають твори М. Гоголя. Коли ви читаєте, то не менше насолоджуєтесь його дотепністю, не лише смієтесь над кумедними особами й розмовами, але й переживаєте багато серйозних і піднесених почуттів, ви вчитеся думати й відчувати по-християнськи» [223, с. 34] Офіцер-вихователь зауважував, що велике місце в естетичному вихованні займає формування у вихованців художнього смаку, пов'язаного зі сприйняттям і переживанням прекрасного.

Великого значення в розвитку естетичного виховання О. Ромашкевич надав

саме опису рідної природи, який представляв М. Гоголь у своїх творах. «Коли М. Гоголь відображає перед вами красу природи, змальовує дивовижну українську ніч, величний Дніпро, безмежні степи чи старий занедбаний сад – ви мимохіть починаєте жити одним життям з природою і в ній відчувати дихання вищої, творчої сили, ви пізнаєте Бога. Коли М. Гоголь вводить вас у коло людського життя, з дивовижною яскравістю таланту розкриває перед вами людські характери й почуття, то чисті, піднесені, сміливі, ніжні, зворушливі; то дріб'язкові, низькі, грубі, боягузливі, вульгарні, він викликає в нашій душі новий ряд переживань, ріднить вас із людьми, збуджує у вас співчуття до характерів добрих і прекрасних, огидливість – до вульгарних і низьких. Вас зворушує ніжне почуття материнської любові до молодих синів, що не знаходить належного визнання, виражає мужня рішучість власними руками принести в жертву Вітчизні гарячо-любимого сина, захоплює до сліз мученицька смерть за Вітчизну другого сина» [223, с. 34].

Рекомендована література з позакласного читання узгоджувалась із віком кадетів. Наприклад, для молодшого віку рекомендувалась вітчизняна класика та література пригодницького характеру, для кадетів старших класів – твори на військову тематику. З метою активізації занять із виразного читання за ініціативою й за кошт Головного управління військово-навчальних закладів перші настановчі заняття в кадетських корпусах з виразного читання проводили драматичні артисти, потім їх продовжував один з офіцерів-вихователів. Наприклад, в Одеському кадетському корпусі настановчі заняття проводив артист імператорських театрів Ю. Озаровський, який навчав їх прийомам виразного читання, умінню триматися на сцені, прослуховував індивідуально кожного кадета, кожному давав конкретні поради. Ці заняття настільки зацікавили кадетів, що й після від'їзду актора багато кадетів охоче відвідували заняття з виразного читання, а також брали участь у постановці аматорських спектаклів [185, с. 110 – 112].

Зазначимо, що проблемам позакласного читання і пошукам шляхів їхнього вирішення були присвячені статті, що друкувалися на сторінках «Педагогічного

збірника». Питання про позакласне читання обговорювався й на грудневому з'їзді в 1903 р., його ініціаторами були викладачі російської мови військово-навчальних закладів. Зауважимо, що це питання й у подальшому неодноразово було предметом обговорення на різноманітних з'їздах, що проходили на початку ХХ століття. Так, на з'їзді викладачів російської мови середніх навчальних закладів навесні 1904 р. питання про позакласне читання було предметом живого обміну; результатом стало складання учасниками своєрідного плану (схеми) організації та читання літератури. Спроба розібратися в питаннях позакласного та обов'язкового читання була зроблена також у 1907 – 1908 р. навчальному році особливою комісією, що була створена при Одеському кадетському корпусі [185, с. 376; 186, с. 123].

Питанню позакласних читань велику увагу приділив і перший з'їзд офіцерів-вихователів кадетських корпусів. Так, на четвертому засіданні було заслухано й детально обговорено доповідь полковника Золотова за темою: «Позакласне читання та основи його організації». У доповіді було поставлено акценти на таких проблемах: вибір книг для читання; правильна організація читання; прищеплення кадетам звички «читати й вичитувати»; виокремлення для читання однієї години на тиждень; контроль прочитаного кадетами поза класом» [252, с. 201 – 202].

Аналіз архівних матеріалів ЦДІАК [296] України дозволив розкрити значення літературно-вокальних вечорів в організації дозвілля в кадетських корпусах, які розташовувалися на українських землях. Описується відзначення дня корпусного свята 10 грудня 1915 року, коли 60 кадетів Київського кадетського корпусу відвідали лазарет для поранених на війні солдат, виступивши перед ними з концертом, де кадетський духовий оркестр виконав музичні п'єси, а кадати зачитали гуморески [296, арк. 53].

У 1907 р. літературно-вокальні вечори були проведені й у стінах Сумського кадетського корпусу. Викладачами та кадетами було підготовлено концерт із двох відділень: у першому – «Скупий лицар» О. Пушкіна; у другому – музичні твори, серед яких виступ хору, який заспівав «Билину про Добриню Микитовича»

[131, с. 28]. Широкого розповсюдження в кадетських корпусах набули розважальні вечори. Попередньо програма вечорів обговорювалась на засіданнях педагогічних комітетів. Розважальні вечори, зазвичай, включали в себе декламацію поетичних творів, хоровий спів під акомпанемент, виконання на різних інструментах музичних п'єс, танці, спектаклі. У розважальних вечорах Сумського кадетського корпусу безпосередню участь брали учнівський церковний хор, а також – духовий, струнний та симфонічний оркестр.

Як показав аналіз історико-педагогічних джерел [123; 2; 150], однією з форм дозвіллевої діяльності в кадетських корпусах, розташованих на українській території, були драматичні гуртки. Традиційно їхній репертуар включав твори М. Гоголя, музичні п'єси, присвячені історії України, наприклад, «Запорожець за Дунаєм», «Наталка-Полтавка», «Аскольдова могила» та інші [123, с. 397; 247, с. 304].

У Київському кадетському корпусі ставились п'єси «Цар Едіп», «Макбет», сцени з опери «Життя за царя». У Сумському кадетському корпусі ставили «Аскольдову могилу», «Недоросль», «Ревізора» та інші п'єси. Любов сумських кадетів до свого театру була така велика, що сцена для домашніх спектаклів у корпусі була постійною, тобто не розбиралася після вистав [2, с. 39].

Установлено, що в стінах Полтавського кадетського корпусу проводилися танцювальні вечори, на яких були присутні корпусні дами зі своїми дітьми. Спогади полковника Б. Каховського зберегли описання одного з таких вечорів: «..танцювали кадрили, вальс, польку, мазурку. Останню вихованці дуже любляють і танцюють охоче та непогано» [180, с. 161]. Крім того, збереглися відомості про те, що, з відома директора, до Полтавського корпусу протягом зими, були запрошені батьки, родичі й знайомі вихованців. 6 грудня, у день відкриття закладу відбулось урочисте святкування, у цей день завжди був танцювальний вечір. На цих заходах завжди був присутній викладач танців, який слідкував за вихованцями. Вечорам намагалися надати більш сімейного характеру, запрошуючи всіх присутніх танцювати й проводити час із вихованцями [180, с. 161].

Аналіз історико-педагогічних джерел [2; 10; 15] свідчить, що з 1903 р. викладачами військово-навчальних закладів порушується питання щодо користі й необхідності видання учнівських журналів. З цього часу з'являється безліч кадетських учнівських збірок, не тільки читання, а й підготовка яких стала для багатьох вихованців змістовним дозвіллям. У кадетських корпусах, що розташовувалися на українських землях, випускалися такі учнівські збірки: «Літературно-науковий збірник» (1905 – 1908 р.), «Кадетський журнал» (1912 р.) (Київський корпус), «Кадет» (1906-1908 рр.) (Сумський корпус) [2, с. 36-37].

Отже, проведений науковий пошук дозволяє зробити наступні висновки, що позакласні заняття й дозвілєва діяльність стали гармонійним доповненням системи підготовки майбутніх військових у кадетських корпусах, що розташовувалися на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.; сприяли формуванню військових умінь, вихованню трудової культури, морально-естетичних якостей, а також зміцненню здоров'я.

3.3. Вплив особистих якостей та професійної підготовки керівників, офіцерського і педагогічного складу на підготовку майбутніх військовослужбовців у другій половині XIX – на початку XX століття

Здійснений науковий пошук дозволяє зробити висновок, що особливу роль у вихованні майбутнього військовослужбовця відігравали особистості якості й професійна підготовка керівництва, офіцерського та викладацького складу кадетських корпусів, що розташовувалися на території сучасної України в другій половині XIX століття – на початку XX століття.

Аналіз офіційних постанов [205; 208; 209], мемуарної спадщини [103; 180; 228] свідчить про те, що велику роль в організації навчально-виховного процесу та побуту кадетів упродовж періоду, що досліджується, відігравали передусім директори кадетських корпусів. Про це свідчать матеріали досліджень як минулих років, так і сучасності. Так, автор нарису «Владимирський Київський кадетський

корпус (1851–1901). Исторический очерк» полковник Н. Завадський писав: «Саме діяльність директорів закладу впливала на напрям навчально-виховної роботи викладацького складу, тим самим упорядковуючи стосунки офіцерів-вихователів та вчителів із кадетами» [103, с. 13]. Підтвердження цьому виявляємо і в праці сучасного дослідника Ю. Кожухова «Проблеми організацій виховної роботи в дореволюційній школі інтернатного типу», який зазначає ту обставину, що в разі призначення на посаду керівника жорстокого «солдафона», як наслідок мало місце посилення муштри, розгул тілесних покарань, відсутність будь-якого поняття про гуманність педагогіки й про виховання іншими засобами, рекомендованими офіційними інструкціями й розпорядженнями [137, с. 59].

Зазначимо, що в практиці діяльності кадетських корпусів, що діяли на теренах сучасної України на початку досліджуваного нами періоду, посаду директора часто отримували особи, які ніколи не працювали в школі, для яких «нова діяльність була terra incognita» [187, с. 183]. Призначалися вони із стройових частин, де перебували на посадах начальників дивізій і таке інше. У переліку таких керівників І. Павловський називав Є. Врангеля та О. Струміло, які очолювали Полтавський кадетський корпус упродовж 1843-1856 років і були «мало обізнані» із справою виховання. Наприклад, М. Струміло, якого кадети називали «Опудало», був людиною «важкою, неделікатною і вкрай самозакоханою» [187, с. 109]. Вважаючи, що лише суворими покараннями можливо підтримувати лад і порядок у корпусі, директор корпусу надавав перевагу тілесним покаранням, як у край необхідним, без яких не уявлялося можливим будь-яке виховання. Саме за часів управління О. Струміло в корпусі було узвичаєно щодня надавати директору списки кадетів, які отримали 0 балів і 12 балів. Прізвища учнів фіксувалися в наказі по корпусу. Тим, хто отримував 12 балів, оголошувалася подяка, а іншим – сувора догана із додатком «особливо покарати». Згідно роз'яснення І. Павловського, під цією фразою розумілось «висікти», що ретельно виконували ротні командири [187, с. 183]. Правда слід зауважити, що ці заходи не схвалювались Головним начальником військово-навчальних закладів Я. Ростовцевим, який неодноразово намагався «охолодити»

устремління директора до різок секретними наказами [187, с. 183].

У 1849-1856 роках, як виявлено під час дослідження, директором Петровсько-Полтавського корпусу було призначено генерал-майора Є. Врангеля, який брав участь у бойових діях на Кавказі в 1828 році й мав більше за 30 років військового стажу. За даними І. Павловського, Є. Врангель залишивши по собі загалом добру пам'ять, проте «не був чужий духові часу», вважав за можливе «лише страхом покарання підтримувати лад у закладі» [187, с. 51-52]. Один із вихованців Полтавського корпусу згадував, що, незважаючи на «педагогічні методи», які впроваджував Є. Врангель, його боялися, проте поважали. Правда, саме генерал-майору Є. Врангелю належала ініціатива щодо скасування права ротних командирів самовільно вирішувати питання тілесного покарання кадетів, що означало крок уперед. Але й за його керівництва в переліку розпоряджень по корпусу трапляється чимало наказів, які вимагали покарання різками [70, с. 51 – 52].

Виявлено, що після генерал-майора Є. Врангеля в межах виділеного нами I етапу директором Петровсько-Полтавського корпусу було призначено Н. Юр'єва, який проходив службу на Кавказі в корпусі жандармів. Генерал Н. Юр'єв, за спогадами сучасників, самолюбива, різка та запальна людина. За часів свого керівництва корпусом, продемонстрував «антипедагогічні здібності» щодо його управління. Людина із «сімома п'ятницями на тижні», як згадував І. Зайцев, міг зранку віддати один наказ, а ввечері – протилежний. Вважаючи себе за «енциклопедиста усіх знань», як писав І. Зайцев, Н. Юр'єв, намагався показати кожному викладачу, що він краще за нього знає навчальну дисципліну, і задля цього, замість інспектора, на якого покладалися обов'язки, спостерігати за навчальною частиною, особисто щодня ходив по класах у супроводі «почту», до якого входили батальйонний командир, помічник-інспектор, ротний капітан і черговий офіцер [101, с. 110]. «Увесь цей почет входив до класу; черговий із кадетів, за встановленим порядком, рапортував, учитель кланявся і лекція тривала», – згадував учитель. – Однак через хвилин 5-6 директор починав переривати вчителя, робив свої зауваження; педагог спочатку мовчав, потім

викладав свої роз'яснення, директор заперечував, – зав'язувалася суперечка. У суперечці керівник попередньо вже був роздратований. Так щоденно проходили лекції в Петровсько-Полтавському кадетському корпусі за часів керівництва генерала Н. Юр'єва» [101, с. 110]. Наведений приклад показує, що, окрім безпосереднього втручання та відволікання від навчального процесу, директор своїми недоречними зауваженнями принижував в очах вихованців авторитет учителів. Наприклад, викладач Котельников читав лекцію про ящірок, директор раптом перериває його й запитує:

- Чи є в корпусі збори двоголових ящірок?
- Які це, ваше величносте, двоголові ящірки? Вибачте, я ніколи не чув про таких.
- Як же, у нас, на Кавказі, заперечував директор, – водяться двоголові ящірки. Я сам на власні очі бачив.

І тільки Юр'єв вийшов за двері – увесь клас вибухнув реготом.

А ось іще випадок у класі вчителя малювання І.К. Зайцева. Входить директор із почтом і запитує в кадетів:

- Що ви тут робите?
- Малюємо.
- Що ж ви малюєте?
- Геометричні тіла.
- Ну, і з чого ти починаєш? – звернувся він до вихованця.
- Із підстави, – відповідає кадет. – Я проводжу основну лінію, потім прямовисні, перпендикулярно підставі, і відмірюю висоту. Потім...

- Я тебе не про те запитую, я запитую, що ти передусім робиш?

Кадет розгубився й замовчав. Директор звертається до іншого із таким же запитанням, та ж історія; потім – до вчителя, і каже:

- Вони нічого не розуміють, ви їм не пояснюєте, так навчати не можна.

Учитель відповів: «Вихованці відповідають правильно, згідно з програмою та настановами, за методом Сапожнікова; а ваше запитання, вибачте, я теж не розумію».

- Ви?... Ви мене не розумієте? Що це таке? – загорлав генерал. – Що це? Як ви сміли? Та я вас під арешт візьму! Що за вчитель? Який він учитель! Покажіть мені зараз, що там за настанови Сапожнікова!

Інспектор Дудишкін приніс настанови. Перегортаючи їх, ходячи туди-сюди коридором, він розпитував Дидишкіна про учителя І. Зайцева, хто він такий, чи давно в корпусі? Той йому пояснив, що він із Петербурга, багато років служить, що мав добру репутацію, щорічно отримує за успіхи вихованців похвальні відзиви від головного доглядача й навіть від начальника військово-навчальних закладів Я. Ростовцева. Тоді Юр'єв кинув настанови на підлогу і сказав:

- Чортзна-що тут за нісенітниця! Можливо, він і добрий учитель, але це зухвальство – сказати при учнях, що він мене не розуміє. Скажіть йому, щоб надалі був обачливішим [101, с. 700].

Зауважимо, що за такі втручання генерала Н. Юр'єва в навчальний процес його вважали «нестерпним». Учителі та кадети намагалися не помічати «особливостей» поведінки директора. Проте випадок, який трапився в корпусі, суттєво загострив нетерпимість до Н. Юр'єва та його витівок. Так, кадетами був складений на директора пасквільний твір під назвою «Акаєїста», який було підкинуто у двох примірниках: один – у кашкет директору, інший – викладачу, поручику Коллерту, який і оприлюднив його у вчительській кімнаті. Зміст твору – надзвичайно гострий і дотепний, у якому перелічувалися всі дурості, вчинені Н. Юр'євим за два роки його керівництва [101, с. 703].

Директор дізнавшись, що «Акаєїста» було публічно прочитано вчителем І. Коллертом у викладацькій, прийшов на лекцію до нього й почав присікуватися, вийшов із рівноваги і вчинив при вихованцях недозволену сцену, коли сказав, що Коллерт ганьбить військовий мундир, і порадив зняти його й надіти фрак, «пристойний костюм для дурня» [101, с. 703]. «Після такої незаслуженої образи я більше не можу тут залишатися», – промовив Коллер і залишив клас. Під час перерви всі вчителі зібралися у викладацькій, де цей випадок розповів Коллерт та підтвердили свідки. Педагогічний склад вирішив, що директор мав був вибачитися. Проте Н. Юр'єв сказав, щоб «вони (вчителі) й не сміли думати про

це» [101, с. 703]. Педагогічний колектив, обурений вчинками та поведінкою директора, порадившись, написав скаргу до начальника військово-навчальних закладів Я. Ростовцева.

У березні 1859 року генерал Н. Юр'єв був усунений від керівництва кадетським корпусом. Виконувати його обов'язки було доручено інспектору Ф. Дубровіну, а також генералу Шлиппенбаху, якого було направлено для інспектування закладу. Наголосимо, що колективна скарга викладачів корпусу викликала невдоволення Миколи І, який назвав її (скаргу – О. Є) «скопом» (гуртовою), що за військовим законом було заборонено [101, с. 704].

Виявлено, що після відставки Н. Юр'єва директором корпусу було призначено генерал-майора С. Тихоцького (1959-1960 роки), який за відомостями дослідників, був онуком одного із ініціаторів створення Харківського університету. Кадети-петрівці у своїх спогадах характеризували генерал-майора як м'яку із ліберальними поглядами людину, яка дуже любить свою землю. С. Тихоцький, як писав учитель малювання І. Зайцев, «був людиною хорошою, товариською, не пихатою, взагалі доброю» [101, с. 704]. Цікавим є той факт, що новопризначений директор, який перевіряв стан навчальної та виховної роботи в корпусі, а також успішність кадетів усіх класів, не тільки подякував усім викладачам й стройовим вихователям за сумлінне виконання своїх обов'язків, а й наказав збудувати театральну сцену, із метою заохотити вихованців за сумлінність і успіхи в науках, а також за хорошу моральну поведінку [247, с. 314]. «Задля заохочення вихованців за старанність та досягнення в науках, а також за добру їхню моральність, він наказав поліцмейстеру корпусу, полковнику Ярошенку, улаштувати в найбільшій залі театральні підмостки, щоб подарувати приємну розвагу під час різдвяних свят. Окрім п'єс, розіграних кадетами, на цій же сцені, давались і публічні театральні вистави аматорами на користь проєктованої Полтавської жіночої гімназії» [247, с. 314].

Аналіз архівних матеріалів, мемуарної спадщини [10; 122; 137] свідчить, що в 50-х роках XIX століття в кадетських корпусах Російської імперії загалом і в Україні, яка входила до її складу, зокрема прокотилася хвиля заворушень.

Причиною яких дослідники М. Алпатов, Ю. Кожухов, М. Карпенко та інші, називають такі: велика кількість покарань, зокрема тілесних; казармена дисципліна, незадоволення своїми керівниками, неналежне харчування тощо. Усе це спричиняло конфлікти чи навіть організований протест проти системи виховання або певної особи, яка очолювала кадетський корпус.

Зауважимо, що офіцер-вихователь Петровсько-Полтавського кадетського корпусу полковник І. Тімченко-Рубан серед причин заворушень називав нетактовні дії директора, наслідком яких виявилось пасивне ставлення до справи з боку чергових офіцерів, через що вихованці почали потроху ледарювати та свавільничати [247, с. 138]. Причиною заворушень у Петровсько-Полтавському кадетському корпусі стало невиконання наказів, які були видані директором задля посилення дисципліни. Співучасник тих подій згадував: «Коли підійшов до вихованців, Тихоцький запитав їх:

– Чого це ви не слухаєтеся й не йдете до класу?

Усі мовчали.

– Ідіть!

Стоять, як вклякнуті.

– Ходіть до класу, кажу вам!

І знову та ж нерухомість.

– Праворуч! – скомандував директор.

Але й команда не допомогла.

Повторив два рази, три рази ту ж команду і бачить, що вихованці вперто не сприймають її, генерал розхвилювався і, коли підійшов до вихованця навпроти нього Циглру, відпустив йому три повновісних ляпаси». Після чого почалася загальна непокора в рядах кадетів: «Як нас б'ють, по обличчю б'ють! Що це таке?...».

Цей випадок закінчився відстороненням директора; п'ять-шість призвідників-кадетів були відправлені в юнкери [247, с. 138].

У переліку посад, що існував у кадетських корпусах та суттєво впливав на організацію підготовки військових кадрів у межах досліджуваного періоду, слід

назвати посаду інспектора класів. Обирався інспектор Головним керівником військово-навчальних закладів із осіб, що отримали вищу освіту і які мали «популярність тривалою і корисною діяльністю в навчально-виховній частині» [180, с. 33]. На інспектора класів покладалася ціла низка обов'язків, як-от: сприяння директору в пошуку гідних викладачів, спрямування процесу навчання в корпусі згідно із вимогами, що затверджувалися Військовим міністром, складання щорічного розкладу теоретичних занять, що затверджувався директором тощо.

Колишній кадет генерал М. Домонтович у своїх спогадах про навчання в Полтавському кадетському корпусі, передусім згадував інспектора генерал-майора Ф. Ніцкевича як людину із «педагогічним хистом і вірним розумінням дорученої йому нелегкої справи» [70, с. 451]. Зазначимо, що інспектор особисто добирав викладачів для старших класів, відвідуючи міста Харків і Київ, у яких було відкрито університети [70, с. 451]. Таким чином, добираючи професійний педагогічний колектив, генерал-майор Ф. Ніцкевич опосередковано впливав на особистість вихованців, на рівень їхньої підготовки.

Установлено, що найближчими помічниками, директорами з виховної частини, у корпусі були ротні командири, під їхнім керівництвом – офіцери-вихователі. Ротні командири стежили за виконанням установлених правил, організовували стройове навчання кадетів, завідували приміщенням, обмундируванням тощо [88, с. 36].

Проте зазначимо, що в деяких випадках саме ротні командири ставали ініціаторами застосування покарань до вихованців кадетських корпусів. Так, за спогадами сучасників, ротні командири стали єдиними ініціаторами покарань кадетів середини ХІХ століття Полтавського кадетського корпусу. Як наслідок, довіра й любов до них вихованців, що були високо піднесені першим директором В. Святловським, були «абсолютно» втрачені і, за словами М. Тімченко-Рубана, «перейшли в крайню нелюбов, затаєну ненависть» [247, с. 109].

Зауважимо, що генерал А. Бутовський згадував, що саме ротні командири несли відповідальність за моральний стан кадетів, вони ж були повними

господарями у своїх ротах. Військовий зазначав, що за «допомогою в наших навчальних закладах ми не могли звертатися до наших ротних; вони, як і ми, були занурені в приготування своїх власних уроків. Таким чином, нам не було щодо цього рішуче ніякої допомоги: справляйся сам зі своєю навчальною справою, як знаєш. Зрозуміло, що «саме ці особливості в організації старих кадетських корпусів абсолютно відрізняли їх від нових корпусів, перетворених із військових гімназій, дивно, що на цю особливість зовсім не звернули уваги колишні кадети, які писали свої спогади» [36, с. 40].

Аналіз опрацьованих історико-педагогічних джерел [36; 180; 70] дозволяє стверджувати, що в межах виділеного нами першого етапу спогади про себе залишив лише ротний командир Петровсько-Полтавського кадетського корпусу П. Пинкорнеллі, про якого М. Домонтович писав: «Був занадто блідою особистістю, щоб своїм авторитетом впливати на нас в ту чи ту сторону в справі морального виховання» [70, с. 461].

У переліку ротних офіцерів Петровсько-Полтавського кадетського корпусу «енергійною діяльністю», як згадував І. Павловський, відрізнявся ротний офіцер, а згодом інспектор класів, В. Дудишкін (1843-1856 роки). Директор Полтавського корпусу Є. Врангель так характеризував його: «Вважаю за приємний обов'язок виявити йому сердечну вдячність за корисні для закладу труди його й особливо за ту прекрасну основу, яку зміг дати вихованцям, увіренім його нагляду; дякую йому щиро й за ті втіхи, які я мав, спостерігаючи постійно у всіх його діях і освічений розум, і теплоту серця, і те шляхетне прагнення користі довірених йому дітей, яке часом примушувало забувати й незадовільний стан свого здоров'я; утішно було мені бачити, до якої міри капітан В. Дудишкін любив, стежив та вивчав кожного із своїх вихованців. Утішно було бачити плоди його родинної участі та піклування – багато хто з них протягом кількох місяців змінилися неспізнанно на їхню користь як у моральному плані, так і в старанності в науках» [187; с. 56].

Установлено, що важливе місце в педагогічному колективі Петровсько-Полтавського кадетського корпусу в 1852 – 1859 роках посідав ротний штаб-

офіцер підполковник Кун. Свою роту, якою він командував, Кун тримав «залізною хваткою» і був «грозою для всіх кадетів». Кадет М. Домонтович, згадуючи його, писав: «Усі хороші й дурні кадети йому були відомі у всіх ротах і він не залишав у спокої ні тих, ні інших» [70, с. 462]. Проте, вивчаючи його портрет, можна з упевненістю сказати, що в роботі з вихованцями про педагогічну культуру мови не йшлося. Допускав глузування із кадетів, забуваючи про чуйні сторони їхнього дитячого самолюбства: «Нечипоре, свинопасе, біглий кантоністе! Забув, як привели тебе сюди у рваних чоботях і в балахоні? Відправимо тебе у твою Перерепівку й будеш ти знову гусей пасти», – так розмовляв із кадетами Кун [70, с. 462]. Ці іноді зовсім недоречні нагадування офіцера Куна сильно обурювали кадетів і змушували забувати його серйозну освіту, прямоту й сміливість. Полковник М. Домонтович згадував: «Куну не вистачало тієї невловимої якості, яка навіть при різкості й запальності вихователя викликає до нього, не скажу любов, тому що цим словом часто зловживають, проте симпатію й довіру дітей» [70, с. 462].

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що належний рівень навчально-виховного процесу в кадетських корпусах, які розташовувалися на території сучасної України, забезпечувався висококваліфікованим педагогічним складом – викладачами й офіцерами-вихователями.

Аналіз документів [36; 70; 123] показує, що в кадетських корпусах на першому, виокремленому нами, етапі талановитих і люблячих свою справу викладачів траплялося набагато більше, «ніж прозорливих й терплячих вихователів» [70, с. 460]. За спогадами сучасників (М. Домонтович, І. Павловський, І. Тимченко-Рубан) класна частина була поставлена «чітко». Наприклад, М. Домонтович писав, що навчальні плани та настанови з предметів часто не змінювалися, а виховна ж частина навпаки нерідко залежала від особистих поглядів і навіть від «капризів найближчих керівників цієї настільки важливої справи» [70, с. 462].

Цікавими є спогади А. Бутовського, який із повагою та вдячністю згадував багатьох колишніх учителів. «Мої колишні учителі не були педагогами. Саме

слово «педагогіка» не було ще на слуху навіть при обговоренні спеціальних шкільних питань. Але люди тогочасної університетської освіти горіли любов'ю до знань, які вони несли вихованцям, і увесь центр ваги своєї роботи зосереджували на прищепленні зацікавлення та поваги до цих занять своїм учням» [36, с. 15].

Аналіз історико-педагогічних джерел [101; 247; 180] свідчить, що вчителями кадетських корпусів, які розташовувалися на теренах сучасної України, у другій половині XIX на початку XX століття, були викладачі вітчизняних та закордонних навчальних закладів. Історик І. Павловський писав, що більшість із вчителів Полтавського корпусу закінчили Київський, Харківський, Петербурзький, Московський університети, а також колеги Варв'є (Бельгія), Арбоа (Франція) тощо. Зауважимо, що практика залучення висококваліфікованих викладачів до викладання у військово-навчальних закладах була характерною для усіх кадетських корпусів, що діяли на теренах сучасної України, підконтрольній Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX століття [180, с. 186].

У своїх спогадах генерал А. Бутовський передусім згадував учителя малювання І. Зайцева, діяльність якого мала значний вплив на формування характеру юнаків. «Серйозна та обдарована людина, – згадував А. Бутовський, – він пояснював правила перспективи й малюнка за підручником Сапожнікова. Я особисто відчуваю, що зобов'язаний йому основам моєї художньої освіти» [36, с. 18].

Серед педагогічного складу Петровсько-Полтавського кадетського корпусу, за даними історичних джерел [70, 101], виділявся й викладач арифметики молодших класів В. Савінов, який широко застосовував наочність із метою формування умінь і навичок розв'язування математичних задач (горіхи, каміння і таке інше) у кадетів молодших класів. Вихованці із вдячністю згадували й людяність учителя, його моральні якості. Так, В. Савінов на канікулах брав вихованців, які не їхали до дому, до себе в сім'ю, намагаючись тим самим пом'якшити «їхню монастирську відчуженість» [70, с. 464].

Із теплим почуттям мемуаристи І. Зайцев, А. Бутовський, Л. Картовцов

згадували і вчителів В. Барсова та Д. Пільчикова. Наприклад, А. Бутовський так характеризував учителя тригонометрії, алгебри й топографії В. Барсова: «Він був людиною із палкою душею й усім серцем відданий своїй справі». «Його обурення проти ледарів було щирим і нікого не ображало, його всі любили, як учителя безумовно справедливого. Із гарними учнями він поведився майже як із товаришами й усіяко заохочував їх до роботи», – писав військовий [36, с. 17]. Учитель Д. Пільчиков, за даними А. Бутовського, «майстерно володів словом і в тоні його голосу була якась тендітність та вдумливість», «усі ми, безсумнівно, були багато зобов'язані йому основами нашої освіти». За спогадами військового, оповідаючи про ту чи ту подію, Д. Пільчиков «використовував будь-яку нагоду звертати увагу кадетів на те, де вони можуть знайти доступні джерела для більш близького знайомства із епохою. За його вказівками кадати читали перші томи Соловйова й такі романи, як «Айвенго», «Квентин Дорвард», «Басурман» та інші. Для тогочасної постановки навчальної справи це було явищем не буденним» [36, с. 17].

З'ясовано, що безпосередніми, найближчими до кадетів у кадетських корпусах були офіцери-вихователі, під наглядом яких вихованці були увесь свій час підготовки у закладі: зі вступу до випуску (сім років). Зауважимо, що саме від їхньої професійної поведінки залежав характер міжособистісних стосунків між офіцерами й кадетами. Так, чимало сучасників згадували, що саме офіцери-вихователі дозволяли собі фізичне покарання й образливу для самолюбства фамільярність [70, с. 451].

Як свідчить аналіз історико-педагогічних [70; 113; 247] джерел, моральний розвиток кадетів був одним із важливих напрямів діяльності офіцера-вихователя протягом усього досліджуваного періоду. Одним із найважливіших методів морального впливу офіцерів-вихователів була релігія (корпусні справляння служби, на яких вони були присутні разом із кадетами, ранкові та вечірні молитви) й тілесні покарання. «Деякі із кадетів огрубіли і, утративши сором відбування покарання, ладні були йти із кожним протестуючим на будь-який задум аби завдати шкоди керівництву», – писав М. Домонтович [70, с. 459].

Проте траплялися серед офіцерів-вихователів особи, які славилися добрим ставленням, товариськими бесідами, уміли наставляти на правильний шлях. Серед офіцерів Петровсько-Полтавського кадетського корпусу такими вважали І. Тімченко-Рубана та поручика П. Янковича, які відрізнялися життєвим та армійським досвідом. Так, бесіди І. Тімченко-Рубана із кадетами постійно проходили в руслі практичного досвіду в частині «скромного господарства тодішнього армійського офіцера» корпусу [247, с. 320]. Поручик П. Янкович знайомив вихованців з іншою стороною практичного життя; м'який, представницької зовнішності, часто відвідував полтавське суспільство, він здавався кадетам найвихованішим поміж інших, далеко не світських вихователів, і в цьому слугував для них зразком. «П. Янкович охоче спілкувався із нами на різні пристойні теми, стежив за нашими уроками танців та іноді сам брав у них участь» [247, с. 324].

Аналіз матеріалів із історії Київського корпусу [10, 196; 235] свідчить, що після Кримської війни, у період піднесення громадського руху, заворушення в кадетських корпусах подеколи почали набирати політичного забарвлення. Так, у 1862 році напруження в Київському кадетському корпусі спричинила агітація, яку серед кадетів вів підполковник А. Красовський. Він розповсюджував складені особисто прокламації й відозви про грабіжницьку суть селянської реформи, закликав солдатів дислокованого в Києві Житомирського полку не стріляти в селян, повсталих у багатьох волостях Київської губернії «не бути катами народу» [5, с. 98].

Отже, аналіз діяльності керівників, офіцерського і педагогічного складу кадетських корпусів на першому етапі (1840 рік – перша половина 50-х років XIX століття) свідчить, що атмосфера в навчальному закладі й загальний характер стосунків багато в чому залежали від особистості директора корпусу, від його ставлення до своїх обов'язків; від рівня обізнаності й застосування безпосередньо принципів педагогічного процесу. У переліку останніх важливу роль відігравав принцип поваги до особистості вихованців – ігнорування якого спричиняло кризу у виховній роботі.

На другому етапі Петровсько-Полтавську гімназію, що утворилася внаслідок реформування корпусу, очолював О. Іскуль фон-Гільденбандт, який мав досвід педагогічної роботи в Новгородському кадетському корпусі. За оцінкою офіцера-вихователя І. Тимченко-Рубана, діяльність генерал-лейтенант О. Іскуля «була досить розумною» [247, с. 333]. На початку своєї діяльності, як відзначав офіцер, директор абсолютно виокремився із загального кола вихователів, тримав себе «непрístupно й гордо, проте із значним тактом» [247, с. 333]. Згодом, переконавшись, що в закладі робота здійснюється добре, тихо и спокійно, О. Іскуль зарекомендував себе як «найшляхетніша людина, із надзвичайно теплою душею». За спогадами І. Тимченко-Рубана вихованці любили його, учителі – поважали. Після усвідомлення стану закладу, О. Іскуль прагнув «викорінити останні залишки антагонізму між представниками стройової й навчальної частин». За його ініціативи було об'єднано ці дві частини на користь виховання кадетів [247, с. 333].

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що на другому етапі – друга половина 50-х років XIX століття – кінець 70-х років XIX століття – новаторами педагогічної думки були й директори Петровсько-Полтавського кадетського корпусу (із 1866 року – гімназії) – Ф. Сіماشко та Київського Володимирського корпусу – П. Юшенів. За спогадами сучасників, відомий математик і педагог Ф. Сіماشко мав «високий рівень знань і добре володів методикою викладання багатьох предметів» [101, с. 575]. Із 1865 року він очолив Полтавську військову гімназію, яка згодом знову була перетворена в кадетський корпус.

Установлено, що життя Ф. Сіماشка проходило переважно в класі та бібліотеці. Упродовж п'ятдесяти років він пройшов усі табелі педагогічної діяльності: викладача, інспектора класів, директора Полтавської військової гімназії й перебував членом комітету із педагогічних питань Головного управління військово-навчальних закладів. Учитель малювання Полтавського корпусу І. Зайцев, згадуючи про Ф. Сіماشка й часи його керівництва корпусом, писав: «Двадцять років цей поважний, посивілий чоловік керував перетвореним

закладом, із істинним гуманно-педагогічним тактом» [101, с. 575]. Зазначено, що за часів керівництва корпусом Ф. Сіماشко принцип поваги до особистості кадета зробив основним. Так, один із інспекторів, який оглядав Полтавську гімназію в 1879 році, писав: «Генерал Сіماشко тримається такої думки, що вплив вихователя на масу обернено пропорційний квадрату числа накладених ним на неї стягнень» [101, с. 575 – 587].

З'ясовано, що директор Полтавського корпусу полковник Ф. Сіماشко старався особисто знайомитися із майбутніми викладачами. Про це розповідав І. Павловський, який згадував, як один із учителів Казанського університету, який мав науковий ступінь, звернувся із проханням працевлаштуватися вихователем. Підставою для негативної відповіді стало те, що директор, через відсутність особистого знайомства із кандидатом, вимушений був відмовити йому в посаді [187, с. 138].

У процесі наукового пошуку виявлено, що в грудні 1871 року директором Київської військової гімназії було призначено генерал-майора П. Юшенова, який, як зазначав Н. Завадський, «був на той час особистістю помітною в педагогічному світі» [103, с. 11]. Людина видатного розуму, універсально освічений, із великим запасом енергії й наполегливості, він присвятив себе цілком турботам про заклад. На першому етапі він поставив навчальну справу, яка досягла незабаром небувалої досі висоти. У спогадах одного із вихованців Київської військової гімназії акцентується, наскільки змінюється атмосфера в закладі порівняно із кадетським корпусом. Так, щодо П. Юшенова колишній вихованець згадував: «Ми не могли не бачити й не відчувати на собі його постійних турбот про нашу освіту й виховання. Він зумів підібрати такий виховательський персонал, якого, із упевненістю можна сказати, не було в жодному закладі Києва» [100, с. 64].

Слід звернути увагу, що полковнику П. Юшенову довелося вводити нові навчальні програми. Лагідний із дітьми, серйозний, навіть часом суворий із юнаками, він умів привернути до себе серця, умів і змусити поважати себе, як головного в закладі. Пильне око директора проникало у всі деталі гімназійного життя: їжа вихованців, їхній одяг, приміщення – усе піддавалося ретельному

дослідженню й усюди здійснювалися помітні поліпшення [100, с. 12]. Значну увагу П. Ющенов приділяв викладанню іноземних мов. Він щоденно особисто займався із відсталими учнями в себе на квартирі. Переслідував лінь, але якщо бачив, що якась з навчальних дисциплін, незважаючи на всі старання вихованця, засвоювалася їм повільно, «туго», через брак до нього здатностей, то П. Ющенов цінував ці зусилля високо, сам приймав участь у роботі учня, підбадьорював його своєю увагою і допомогою і у той же час намагався знайти у ньому переважний інтерес к якому-небудь предмету, а – знайшовши допомагав розвивати, вказуючи на нього викладачам і вихователям закладу [190, с. 619].

Під час хвороб викладачів директор сам читав їхні уроки, особливо математику, географію, фізику. Удень і вночі по декілька разів він відвідував приміщення вихованців, проводив бесіди, жартував із молодшими кадетами, надавав настанови юнакам, просиджував інколи годинами в лазареті біля хворого [190, с. 616].

У військовій гімназії відтепер призначалися на посади викладачів особи переважно з університетською освітою. Найчастіше ними ставали вчителі класичних гімназій, а також викладачі вищих навчальних закладів. Також серед важливих змін, які були здійснені в процесі реформування кадетських корпусів у військовій гімназії, було посилення виховного елементу в навчанні. Педагогам цих військово-навчальних закладів ставили за обов'язок не лише перейматися навчанням, але й вихованням учнів. Так, у рішенні Комітету (ухвалене 20 березня 1868 року), ішлося про те, що викладач зобов'язаний звертати увагу на поведінку учнів, не проходити повз порушення норм поведінки в класі, тим самим працюючи із вихователем у взаємодії, особливо у формуванні в дітей моральних рис характеру [116, с. 122]. Якщо раніше за дисципліною в класі спостерігав офіцер-вихователь і порядок підтримувався страхом перед покаранням, то тепер від майстерності вчителя залежала й увага, і лад у класі. Таким чином, викладач ставав повноцінним керівником класу, що змушувало кращих учителів серйозніше ставитися до якості уроку [116, с. 123].

Аналіз історико-педагогічних джерел свідчить, що в Київській військовій

гімназії кінець 60-х – на початку 70-х рр. педагогами працювали відомі українські професори Київського університету: О. Селін (словесність), М. Ващенко-Захарченко (геометрія), згодом були прийняті на роботу професори В. Незбитовський (законознавство), Г. Цехановецький (статистика) та інші. За спогадами одного із вихованців Київської військової гімназії, усі ці викладачі «пробуджували найтепліші почуття поваги та подяки». «Із великою теплотою згадується вчитель історії, «який вимагав не сухого викладання фактів, а спонукав наш розум дошукуватися причинності і зв'язків подій, висвітлюючи їх суворим критичним аналізом...», – писав колишній київський кадет [100, с. 66].

Серед викладачів Полтавської військової гімназії сучасники відзначали: О. Шишко, досвідченого викладача, учня Ф. Сімашка, який викладав у корпусі впродовж 17 років «уселяючи своїм учням любов до математичних знань»; учителя історії Д. Федченко (1866-1872 роки); географа В. Ряднова (1855 – 1873 роки) та інших. Викладацька діяльність усіх їх, за даними І. Павловського, залишила по собі добрі спогади [187, с. 300].

Варто наголосити, що викладачі після близького знайомства із побутом вихованців брали до уваги всю специфіку організації внутрішнього життя кадетського корпусу. Так, «вимогливий» викладач фізики О. Зонненштраль, який ніколи не робив для кадетів ніяких потурань, проте після ознайомлення із ротою заявив: «Лише тепер, панове, я дізнався про ваше повсякденне життя й зрозумів, як я помилявся, вважаючи багатьох із вас ледарями, що не бажали навчатися. Тепер я переконався, що, дійсно, час на підготовку уроків у вас настільки обмежений, що їх не можна приготувати сумлінно. Каюсь, і від сьогодні запроваджую щодо свого предмета викладання за системою, узвичаєною у військових училищах. Я буду читати лекції, кожен із кадетів знатиме своєчасно, коли я його викличу й що за курсом буду запитувати» [180, с. 57].

Зазначимо, що така зміна ставлення викладача до кадетів, за даними І. Павловського, позитивно вплинула на якість занять. Вихованці змогли опанувати фізику, «добре проявляли старанність, почували себе більш впевнено, а також зацікавились предметом» [187, с. 59].

Здійснений науковий пошук дозволяє стверджувати, що вихователями кадетських корпусів могли стати не лише офіцери, а й цивільні особи. Усі вони, як мінімум, із середньою освітою й досвідом педагогічної роботи; ними керував безпосередньо директор гімназії.

З-поміж офіцерів-вихователів, що працювали в кадетських корпусах у межах другого етапу, варто назвати Г. Гроффе (1868-1877 роки), який за словами І. Павловського «залишив по собі лише втішні спогади» [187, с. 140]. Так, І. Павловський вимальовує портрет Г. Гроффе як освіченого, сумлінного вихователя, який мав великий авторитет серед вихованців гімназії. Він умів стримувати й творити ще несталі дитячі характери, надаючи їм чималу допомогу в наукових заняттях.

Заслуговує на увагу також і викладацька діяльність Піндара (1865-1867 роки) та В. Влезкова (1862 –1884 роки). Перший, попри те, що працював два роки у військовому закладі, встиг «показати себе серйозним діячем». Лише обійнявши посаду офіцера-вихователя відділення, яке за оцінкою І. Павловського було «складним», він зумів його (відділення – О. Єфімова) довести до «загального рівня із іншими» [187, с. 140]. Сумлінне виконанням своїх обов'язків, рівність характеру, зразкова наполегливість, дотримання педагогічних принципів, серед яких передусім повага до особистості вихованців, дозволили йому досягти успіхів. Також для характеристики вихователів Петровсько-Полтавської гімназії наводимо відзив генерал-ад'ютанта П. Вановського, який інспектував заклад: «Вихователі не всі в однаковою мірою задовольняють призначення, але всі вони з любов'ю й ретельністю до справи, усі пройняті єдністю поглядів на виховну посаду й усі мають більшою чи меншою мірою теоретичну підготовку в педагогічному напрямі» [187, с. 140].

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що суттєвий вплив на організацію навчально-виховного процесу загалом і формування особистості військовослужбовця зокрема, мав педагогічний комітет, до складу якого входили: директор корпусу – голова, інспектора класу, священник, усі ротні командири, офіцери-вихователі, викладачі й лікарі закладу. Засідання комітету були загальні

й приватні й відбувалися за призначенням голови. На загальних зборах комітету зазвичай обговорювалися питання навчально-виховної практики. У приватних – розглядалися відомості про моральний стан вихованців по ротах, класах, відділеннях і заходи щодо поліпшення військової підготовки кадетів [2; 160; 187].

Для вирішення питань, пов'язаних із недоліками у виховній роботі, комітети зазначали й заходи щодо їхнього усунення. Наприклад, на засіданні виховного комітету, що відбувалося було в 1867 році в Полтавській військовій гімназії, вирішувалося важливе питання щодо відрахування кадетів або відправлення їхніми юнкерами до армії. Таких вихованців було дев'ятнадцять чоловік. Зауважимо, що І. Тимченко-Рубан висловив думку про те, що відрахування зараз такої кількості кадетів, хоча б і відсталих, і нерозвинених, є «заходом не гуманним». «Ми всі добре знаємо, наскільки байдуже ставиться до розумового й морального виховання дітей велика частина поміщиків-хуторян, – зазначав І. Тимченко-Рубан, – таким заходом ми закриваємо для них шлях до освіти. Нарешті, поклавши руку на серце, ми можемо стверджувати, що з нашого боку докладалися всі зусилля задля усунення такого плачевного результату щодо дев'ятнадцяти чоловік? Додам ще й те, що між ними не мало таких, поведінка яких майже бездоганна» [247, с. 306-307]. Комітет погодився із думкою офіцера-вихователя й залишив задля подальшого навчання вихованців. Зазначимо, що до «занять із цими юнаками, як викладачі, так офіцери-вихователі ставилися особливо старанно». Як стверджував І. Тимченко-Рубан, усі вони закінчили курс «цілком добре, а один із них, кадет Вінніков, був навіть третім учнем у старших класах» [247, с. 306-307].

Як свідчать науково-педагогічні джерела [2; 223; 247], що виховні комітети стали справжньою школою. Як згадував І. Тимченко-Рубан, у них «мало-помалу випрацювалася правильна система морального й розумового розвитку дітей. Вихованці, переконуючись, що вчителі й вихованці складають ніби доповнення одне одному, перестали розраховувати на те, що на чергуванні одного можна вчиняти те й те, а на чергуванні іншого вести себе обережніше. Перестали сподіватися й на те, що вчителі, як то раніше траплялося, будуть підтримувати їх

у комітетах на шкоду уявленням щодо них їх найближчого ротного начальства. Вони прониклись свідомістю, що у вчинках їхніх вихователів не існує більше ніякого особистого свавілля, і покірливо почали ставитися до усіх вимог» [247, с. 333].

Отже, зміни, що відбулися упродовж другого досліджуваного етапу, позитивно вплинули на організацію навчально-виховного процесу підготовки військових кадрів. Військовим гімназіям, що утворилися внаслідок реформи, вдалося зробити значні кроки вперед у практиці навчальної й виховної роботи, подолати конфронтацію між вихователями й вихованцями, суттєво оновити склад виховного й викладацького корпусу, упровадити передові педагогічні напрацювання. Особливого значення в цих змінах набуло ставлення до покарання, яке розглядалася вже не із позиції «кари» за провину, а як засіб для коригування вад у поведінці; застосовувалося із врахуванням віку, особливостей психіки, темпераменту, нахилів кадетів. Тілесні покарання, як засіб виправлення учнів щодо успіхів у навчанні, зовсім скасовувалися. Психологічна атмосфера у військових гімназіях стала більш здоровою, а стосунки між кадетами й педагогічним колективом – більш гуманними і доброзичливими.

Аналіз історико-педагогічних джерел свідчить [36; 48; 192; 247], що на третьому етапі 1881 р. – 1917 р., увага Головного управління військово-навчального закладу була спрямована на посилення моральної та військово-фізичної підготовки майбутніх військовослужбовців у кадетських корпусах, що розташовувалися на сучасній українській території наприкінці XIX – на початку XX століття.

З'ясовано, що на цьому етапі директорів кадетських корпусів обирав Головний керівник військово-навчальних закладів із числа генералів чи полковників, які отримали освіту в одному із військово-навчальних закладів і, окрім того, мали бути відомими «досвідченістю в справі виховання» [114, с. 32]. У переліку керівників, що очолювали військово-навчальні заклади зазначеного періоду й за оцінкою сучасників позитивно вплинули на підготовку майбутніх військовослужбовців у кадетських корпусах, називали директорів Сумського

кадетського корпусу генерал-лейтенанта А. Саранчова та генерал-майора Л. Кублицького-Піотуха. Директор Л. Кублицький-Піотух, знаний на той час військовий педагог, лишив по собі добрі спогади як серед викладачів, так і вихованців закладу. Винятково дбайливим і водночас вимогливим керівником характеризували сучасники й А. Саранчова. За їхніми спогадами, це був один із кращих педагогів Головного управління військово-навчальних закладів, який передусім піклувався про здоров'я та дисципліну вихованців корпусу. Зокрема, генерал-лейтенант категорично забороняв палити: «Починаючи палити в юнацькому віці, ви руйнуєте своє здоров'я, самі цього не розуміючи. Турбуючись про ваше здоров'я, я забороняю паління, доки ви перебуваєте в стінах увіреного мені корпусу», – зауважував А. Саранчов. Пильну увагу директор приділяв і порядку: «Той, хто не виконає мій приказ, той порушує дисципліну, а щоб уміти командувати, треба вміти підкорятися», – наголошував директор, – поганий той офіцер, який старається не виконати наказ начальника: хто в малому не вірний, той і у великому ненадійний» [131, с. 70 – 71].

Як свідчить аналіз історико-педагогічних джерел [114; 116], військовим відомством та Головним управлінням військово-навчальних закладів у 1880 – 1890 роках були розроблені спеціальні вимоги до бажаючих отримати посаду викладача кадетських корпусів (див. докладно § 2.2).

Аналіз архівних матеріалів, що зберігаються в ДАК України, свідчать, що в 1888–1889 навчальному році з вихованцями Володимирського корпусу здійснювали заняття викладачі Санкт-Петербурзького, Московського, Київського університетів, Санкт-Петербурзької духовної академії, які мали ступінь кандидата наук [294, арк. 18]. Щодо якості викладання й відповідно до успішності київських кадетів, то деяке уявлення про це дають підсумки роботи Київського корпусу за 1887 – 1888 навчальний рік. Скажімо, із-поміж 541 кадета, що закінчили навчальний рік, кадетів із дуже добрими успіхами – 26, добрими – 139, задовільними – 288, слабкими – 3 кадета [35, с. 6].

Високий рівень викладання в Київському кадетському корпусі підтверджується і в спогадах колишнього кадета закладу генерала О. Ігнат'єва. У

своїх мемуарах «50 лет в строю» в описанні буднів військового училища, наступної сходитки підготовки майбутнього військового, він наголошував на традиційних змаганнях між собою колишніх кадетів різних корпусів, направлених після їх закінчення, де кадети його корпусу доводили свою перевагу. Підкреслюючи військових училищ із кадетськими корпусами, він наголошував, що більшість з них розсилала списки до кадетських корпусів із зазначенням успішності юнкерів. «І ми, київські кадети, – уважав О. Ігнат'єв, – не без захоплення знаходили прізвища своїх старших товаришів у перших десятках» [113, с. 33]. За словами О. Ігнат'єва, серед кандидатів до вступу у вищі технічні інститути (Гірничий, Технологічний та інші), вступ до яких ускладнювався через суворий конкурс, зокрема, з математики, найбільший відсоток складали випускники Київського і Псковського кадетських корпусів. [113, с. 33].

За спогадами того ж генерала О. Ігнат'єва великою повагою користувалися та добре впливали на всебічну підготовку майбутніх військовослужбовців у кадетських корпусах наприкінці ХІХ століття такі викладачі: Зехов, Зонненштраль, Курбанов. «Вони не лише зуміли надати нам, невеликій групі допитливих учнів, основи знань, а й прищепити любов до деяких наук, – згадував О. Ігнат'єв. – Проте найбільшою величиною серед викладачів був той же Житецький – мій старий учитель» [113, с. 33].

З'ясовано, що відомий український філолог П. Житецький працював упродовж 1882 – 1890 рр. у Київському кадетському корпусі викладачем російської словесності. Знаний філолог був вкрай вимогливий: «Кадети його боялися й слабкі учні раз у раз прикидалися хворими, тікаючи до лазарету. А бувало, ховалися на печі, прикриваючись географічною картою», – пригадував О. Ігнат'єв. Викликав невідомий захват, високий, трохи сутулий, з пишною, гладко відкинутою назад шевелюрою, з козацькими вусами і з невеликими проникливими очима. «Входив до класу, трохи сутулячись, як би під вагою свого могутнього тіла, і в класі запанувала мертва тиша, в нестерпному чеканні його слова. Сьогодні він буде читати з капітальних речей Гоголя і пояснювати характери дійових осіб». Вихованцям розповідав про священний дар творчості

про вміння талановитих і геніальних людей вихоплювати, аналізувати і збирати, як у «фокусі сферичного скла, всю суть життя, і перед нами вималювалася складна картина послідовного зв'язку і наступності подій із неминучими висновками» [190, с. 614].

Палко відданий дослідженню української мови, він і на уроках з російської словесності інколи переходив на рідну українську: «Сиджу, як між могильними пам'ятниками», – промовляв вчитель, коли не було відповіді на питання, а в класі була тиша, що викликало посмішку в кадетів, знімаючи напруженість на їх обличчях [113, с. 105]. Проте, як зазначав О. Ігнат'єв, П. Житецький вимагав «обдумані відповіді, але при цьому не скупився на п'ятірки»; був «людиною мислячою і вмів такими виховати своїх учнів» [113, с. 105].

Всі його зусилля були направлені на просвітлення розуму і розвиток наполегливості у своїх учнях. П. Житецький наставляв своїх вихованців, що здатність вірно і послідовно подавати свої думки на папері в учнівських творах – те ж саме, що вірне вирішення складної математичної задачі [190, с. 613]. Навчав учнів читати завжди з олівцем, виділяючи важливі моменти твору. У останні роки своєї педагогічної діяльності у військовій гімназії П. Житецький користувався великим моральним впливом серед викладацького складу і вихованців. Його слово, завжди гуманне, щире, підкріплене багаторічним і плідним педагогічним досвідом, сприймалося з глибокою повагою, схилиючи на свій бік співробітників з того чи іншого питання [190, с. 614].

Наголосимо, що П. Житецький співпрацював не тільки із такими часописами, як «Основа», «Киевская старина», «Киевский телеграф», «Этнографическое обозрение», а також із редакцією «Педагогического сборника». Саме в ньому в 1898 році було надруковано конспект його лекцій під назвою «С уроков по теории словесности», присвячений народній поезії, побуту, обрядам, історичним пісням та билинам [248; 48].

У переліку викладачів, що працювали в кадетських корпусах, слід згадати й учителів мистецтва. Так, у Петровсько-Полтавському кадетському корпусі викладав відомий український художник та педагог І. Зайцев, який, за словами

його сучасника, історика І. Павловського, «умів вселити своїм учням любов до мистецтва, що доводилося масою малюнків, які знаходилися в закладі» [187, с. 67]. Зазначимо, що між 1875 – 1907 роками в цьому корпусі працював викладачем малювання випускник Петербурзької Академії мистецтв, на той час відомий художник В. Волков, автором «Гоголь слухає лірника» (три варіанти 1882 р., 1892 р., 1902 р.), «Гоголь у Василівці» (1902 р.) [187, с. 67].

Аналіз нормативних документів свідчить [114; 199; 205], що в межах 3-го етапу на посади офіцерів-вихователів призначалися особи, які закінчили військові училища й відслужили в строю не менше двох років. У вимогах до офіцера-вихователя у «Положенні про кадетські корпуси» у «Циркулярному розпорядженні по військово-навчальних закладах» (1886 р.), вказувалось на необхідність для кандидата в офіцери-вихователі складання іспиту на знання «Інструкції з виховної роботи для кадетських корпусів». Повчальним вважаємо й своєрідне двохрічне стажування майбутнього офіцера в кадетському корпусі у якості виконуючого обов'язки, після чого вирішувалась його доля: бути затвердженим на цю посаду чи повернутись у військову частину [114; 199; 205]. Такий випробувальний термін мав велике значення як для самого офіцера, так і для визначення його педагогічних якостей [88, с. 38].

Зауважимо, що особливу роль у формуванні особистості військовослужбовця відігравав особистий приклад офіцерів-вихователів. На важливість якого вказувалося й у нормативних документах, що визначали організацію освітньо-виховного процесу в кадетських корпусах. Саме приклад вихователя, підкреслювалося в «Інструкціях із виховної частини для кадетських корпусів», сприяє найбільшою мірою успіху всього морального виховання юнаків [114, с. 13]. Офіцера-вихователя зобов'язували особливо ретельно стежити за собою, за своїм зовнішнім виглядом і подавати кадетам особистий приклад. Вітався принцип «роби, як я», на відміну від принципу «роби, як я сказав» [96, с. 24]. Найбільшої ж ваги, як зазначалося в «Інструкції», надавалося «спокійній твердості й суворій послідовності в усіх вчинках та словах вихователя; готовності допомагати учням у досягненні розумних цілей; умінню

підбадьорювати їх у неминучих труднощах» [96, с. 25].

Установлено, що черговий офіцер-вихователь повинен був прокидатись о 5 годині ранку, готувати кадетів до підйому та ретельно відстежувати виконання ними уставних вимог і внутрішнього розпорядку. Він мав право лягти спати в черговій кімнаті (відокремленій від спального приміщення вихованців аркою) лише за годину після відбою старших кадетів [205, с. 46-50].

Як свідчать відомості архівної справи, обов'язками офіцерів-вихователів були: планування й організація позакласних занять, контроль та надання допомоги кадетам у вихованні домашніх завдань, підготовка стройового вишколу у старших ротах. Крім того, офіцери-вихователі несли відповідальність за зовнішній вигляд і за вишкіл кадетів. Особливо напруженим був час, коли вихованці приводили до ладу свій одяг і взуття. Зазвичай, кожен офіцер-вихователь мав у кишені гудзики, кісточки, голки, нитки та інші швейні принадлежности, позаяк прямо відповідав за охайність однострою і взуття кадетів [94; 96; 97].

У переліку посадових обов'язків офіцерів-вихователів було й вивчення особистості кадетів, загалом методами, з цією метою використовувалися методи спостереження, індивідуальної бесіди, результати яких фіксувалися в атестаційних зошитах кожного вихованця. В окремих розділах атестаційного зошита виокремлювали: соціально-демографічні відомості про кадета; їх оцінки з різних предметів навчання; характеристики щодо їх розумових здібностей, зокрема, уважності й допитливості; схильність кожного до певного роду занять. Особлива увага надавалась моральному розвитку кадетів із кадетами.

Архівні матеріали дають відомості про атестаційні зошити, що були впроваджені в 1889 р. у Київському кадетському корпусі. Так, серед розділів були такі, як-от:

1. Духовний розвиток вихованця відповідно до його віку, розумові здібності, уважність, старанність і особливі схильності до того чи того роду занять.

2. Загальні риси й властивості характеру вихованця із зазначенням

особливостей його ставлення: а) до вимог моральності; б) до встановлених у закладі правил для вихованців і їхніх обов'язків; в) до зовнішніх проявів вихованості.

3. Відомості про види проступків. Серед порушень, які підлягали оцінці, а таких було 15, на першому місці були: порушення правил релігії; присвоєння чужої власності; ледарство й ухиляння від обов'язкових занять; цинічні прояви в поведінці, у ставленні до інших тощо.

4. Відомості про вихованців, які потребували особливих виховних зусиль: за моральними й розумовими недоліками; мають поганий вплив на товаришів [30, арк. 16,17].

Зауважимо, що атестаційні зошити містили цінні відомості про особливості вихованців, про рівень їх розумового й морального розвитку, а також допомагали цілеспрямовано організовувати індивідуальну виховну роботу із кадетами.

Серед офіцерів-вихователів Сумського кадетського корпусу колишні вихованці, зокрема Є. Кравченко, згадують полковника Є. Ростовцева – «блискучого офіцера й вихователя, утілення коректності та справедливості, що гармоніювали із виправкою», він був улюбленцем корпусу, знав своїх кадетів досконало й індивідуально працював із кожним із них, «вирівнюючи і викорінюючи недоліки» [131, с. 43]. У кадетів директор мав прізвисько «пістолет», що свідчило про повагу до нього. Щонеділі Є. Ростовцев проводив години «загального читання», переслідуючи завдання розвивати в майбутніх офіцерів любов до вітчизняної літератури, а також виховувати в кадетів повагу до Батьківщини [131, с. 44].

У Полтавському корпусі ліпшими офіцерами-вихователями, за спогадами кадетів, були І. Філіп'єв і М. Ліневич. Цікаво, що таке ставлення пояснювалося тим, що вихователі були сімейні й мали власних дітей. У переліку їхніх особистісних рис та професійних здібностей І. Павловський передусім пригадував, що вони «нерідко входили ближче в обстановку кадетів, намагаючись діяти переконанням і з'ясуванням тих чи інших сторін їхнього життя. Цим вони й залишили по собі гарні спогади серед бувших кадетів» [180, с. 27].

Проте характеристики офіцерів-вихователів Київського кадетського корпусу різняться з офіційними вимогами щодо підбору та діяльності цих педагогічних працівників. Так, кадет О. Ігнат'єв писав: «Щодо вихователів, то це були старі бородаті полковники, які обмежувалися чергуванням по роті, присутністю на вечірніх заняттях і проведенням стройових навчань. Усі вони жили в стінах корпусу, були багатосімейними і, здавалося, нічого не мали спільного ні з армією, ні взагалі із навколишнім світом» [113, с. 30].

Отже, проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що важливу роль у підготовці вихованців кадетських корпусів України до військової служби у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття відігравали професіоналізм, фахова військова підготовка, рівень обізнаності з передовими педагогічними ідеями, особистісні якості керівництва, офіцерського та викладацького складу.

Доведено, що кращими директорами кадетських корпусів періоду, що вивчається, були ті особи, які не тільки мали ґрунтовні військово-професійні знання й бойовий досвід, а й педагогічний. На підготовку вихованців кадетських корпусів значно вплинули й особистісні (моральність, дисциплінованість, гуманність тощо), професійні (вимогливість, загальна ерудиція, об'єктивність тощо) якості офіцерів-вихователів і викладачів корпусів, досвід педагогічної роботи яких, їхні знання закономірностей формування особистості воїна-захисника сприяли гуманізації, правильної організації навчально-виховного процесу та посилення його результативності.

Висновки до розділу 3

1. Проведений аналіз наукових праць дозволяє стверджувати, що основними напрямками в підготовці вихованців кадетських корпусів до військової служби стали: загальноосвітній та спеціальний військовий.

Доведено, що загальноосвітній напрям реалізовувався через зміст навчальних предметів, визначених навчальними планами та програмами корпусів. Упродовж усього терміну навчання вихованці мали вивчати: Закон Божий; російську мову й

словесність; іноземні мови; математичні науки; природничу історію, фізику, хімію, космографію, географію, історію, законодавство, малювання, чистопописання.

Вихованців навчали також музиці (теорія музики, гра на музичних інструментах; мотиви і народні пісні на два голоси; світські твори і духовна музика). Зауважимо, що до переліку пісень, що були затверджені ГУВНЗ, належали й українські народні пісні й думи, як-от: «За горами, за долами», «Гуде вітер вельми в полі», «Поїхав козак на чужину» тощо («Настанова для проведення позакласних занять», 1890 р.); танцям (полонез, менует, полька, вальс, мазурка тощо), гімнастичним заняттям (гімнастика, фехтування, їзда верхи, плавання). Кадети набували майстерності у роботі зі столярними, токарними і слюсарними ремеслами (Полтавський, київський корпуси); з гончарства та палітурної справи (Київський корпус); квітникарство (одеський корпус).

Доведено, що у кадетських корпусах вдало поєднувалися освіта й виховання, що сприяло вирішенню завдань: релігійного; морального; фізичного; естетичного; трудового. Їх досягненню сприяли: бесіди, привчання, повчання, духовне напучення; відвідування історичних пам'яток рідного та інших міст, музеїв, братських могил; суворе дотримання статутних правил та норм поведінки; заохочення (мармурові дошки, оголошення подяки, відпустка у святкові дні); покарання (зняття погонів, арешти, позбавлення або скорочення часу відпустки, стояння на штрафу); усталені офіційні традиції закладів, пов'язані з ушануванням річниць навчальних закладів, пам'яті кадетів, нагороджених орденом Святого Георгія за героїзм і відвагу, товаришів, полеглих на полі бою тощо. Певну роль відігравали й кадетські традиції та позастатутні відносини.

Суттєву роль у підготовці вихованців кадетських корпусів до військової служби відігравав спеціальний військовий напрям, основне завдання якого вбачалося у формуванні відданості батьківщині, уміння й бажання її захищати. Зміст військової підготовки складали: теоретичні (класні) заняття, на яких вивчали артилерію, фортифікацію, тактику, військовий статут, топографію, військову історію тощо (1-й 2-й спеціальний класи); практичні (позакласні) – стройове навчання та

військово-підготовчі заняття; індивідуальні навчання з відточення майстерності володіння зброєю, спритності у подоланні перешкод; зустріч начальника у строю тощо; індивідуально-групові – шеренгове і взводне навчання – рух колонами, осаджування і примикання, зміна напрямку рядами тощо (з 1-го по 7-й клас). Вирішенню завдань військової підготовки у позанавчальний час сприяли: польові виходи, спортивні змагання, прогулянки на зимових квартирах, особливо в таборах, закалювання за будь-яких погодних умов тощо.

Військова дисципліна у кадетських корпусах, яка полягала у строгому і точному дотриманні військовослужбовцями всіх правил, встановлених військовими законами, забезпечувалася шляхом суворого дотримування режиму дня, чиношанування, точного і беззаперечного виконання наказів, збереження порядку тощо.

2. На підставі аналізу наукових джерел доведено, що суттєве місце в процесі підготовки майбутніх військових кадрів у кадетських корпусах України в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття посідали:

– позакласні заняття, що входили до навчального плану підготовки майбутніх військовослужбовців. Вони поділялися на обов'язкові: стройове навчання та військово-підготовчі заняття, фізичні вправи (гімнастика й рухливі ігри, фехтування, плавання, танці, музика) та необов'язкові, які передбачали заняття із співів і ручної праці;

– дозвіллева діяльність (кадетські табори; корпусні музеї; літературно-музичні вечори, корпусні свята), яка стала гармонійним доповненням виховної системи, що сприяла зміцненню корпусних традицій, активізувала фізичний, моральний, естетичний розвиток вихованців; важливим психологічним розвантаженням, яке давало можливість відволіктися від суворої корпусної дисципліни, поспілкуватися з товаришами у неформальній обстановці, приділити час улюбленим заняттям.

3. У розділі доведено, що якість підготовки, загальна атмосфера і характер стосунків між вихованцями й офіцерами багато в чому залежали від особистості директора корпусу, його ставлення до своїх обов'язків, рівня його обізнаності з

принципами педагогічного процесу. Серед останніх особливу роль відігравав принцип поваги до особистості кадета, ігнорування якого спричиняло кризу у виховній роботі. Призначення на посаду директора «солдафона», негайно тягло за собою посилення муштри, розгул тілесних покарань, нехтування віковими й індивідуальними особливостями вихованців; призводило до кризи у взаємовідносинах. До таких керівників належали Є. Врагель, О. Струміло, Н. Юр'єв, які очолювали корпуси на першому етапі. Виключенням становив лише В. Святловський – директор Полтавського корпусу, який ратував за необхідність комплексної підготовки кадетів, приніс закладу «істотну користь своєю педагогічною діяльністю» (І. Павловський).

Директори, які очолювали заклади на другому етапі, були відомими на той час педагогами, «видатного розуму, ...із великим запасом енергії і наполегливості» (Ф. Сіماشко); мали «високий рівень знань і добре володіли методикою викладання багатьох предметів» (П. Юшенов); доклали великих зусиль для консолідації роботи вчителів і офіцерів-вихователів закладу (О. Іскуль фон-Гільденбандт) тощо.

На третьому етапі у переліку керівників, які, за оцінкою сучасників, позитивно вплинули на підготовку майбутніх військовослужбовців, були Л. Кублицький-Піотух, А. Саранчов та М. Родкевич. Усі вони мали військову освіту, були «досвідченими у справі виховання» (М. Кремер); дбайливими й у той же час вимогливими, піклувалися про здоров'я та дисципліну вихованців корпусів.

Установлено, що вчителями кадетських корпусів України у межах досліджуваного періоду були переважно викладачі вітчизняних та закордонних навчальних закладів – Харківського, Київського, Петербурзького університетів, а також колегиї Арбоа (Франція), Варв'є (Бельгія) тощо. Серед них: О. Селін, М. Ващенко-Захарченко, Г. Цехановецький та ін., які, за спогадами вихованців, «пробуджували найтепліші почуття поваги та подяки» (Київський корпус); Д. Федченко, В. Ряднов та ін., викладацька діяльність яких залишила по собі добрі спогади (Полтавський корпус); Т. Воробйов, М. Родкеєвич та ін., які «змушували

думати, глибоко вселяли в молодих серцях піднесені і благородні почуття» (Сумський корпус); С. Березін, П. Чуйков та ін. – найкращі, за визначенням навчальної частини, вчителі Одеси (Одеський корпус).

З'ясовано, що важливу роль у підготовці до військової служби відігравали інспектори класів, до переліку обов'язків яких належало: сприяти директору у пошуку гідних викладачів, у складанні щорічного розкладу занять тощо (А. Агапов С. Кругликов, М. Лебедев, та ін.); ротні командири, що стежили за виконанням установлених правил, організовували стройове навчання, несли відповідальність за моральний стан кадетів тощо (К. Гришков, Ф. Кортонцев, І. Ліневич та ін.); офіцери-вихователі, під наглядом яких кадети перебували увесь свій час: зі вступу до випуску. З-поміж офіцерів-вихователів, що працювали у кадетських корпусах у межах I етапу, вирізнялися: П. Пинкорнеллі, В. Дудишкін та ін.; II – Г. Гроффе, І. Тімченко-Рубан та ін. (Полтавський корпус); Н. Завадський, О. Іноземцев та ін. (Київський корпус); III – Є. Ростовцев, О. Зауервейд (Сумський корпус); М. Самоцвіт, М. Мачуговський (Одеський корпус). Усі вони, за відгуками колишніх вихованців, «блискучі офіцери», «утілення коректності і справедливості, що гармоніювали із виправкою», освічені, сумлінні вихователі – були улюбленцями корпусів, знали своїх кадетів досконало і індивідуально працювали з кожним із них, «згладжуючи і викорінюючи їхні недоліки» (Д. Де-Вітт, О. Ігнатєв, М. Домонтович).

Суттєвий вплив на організацію навчально-виховного процесу в цілому і формування особистості військовослужбовця, зокрема, мав педагогічний комітет, на зборах якого обговорювалися питання навчально-виховної практики; розглядалися відомості про моральний стан вихованців по ротам, класам, відділенням; заходи щодо поліпшення військової підготовки кадетів тощо.

4. Проведений науковий пошук дозволив окреслити такі можливості використання набутого педагогічного досвіду підготовки майбутніх військовослужбовців у період, що досліджувався, в сучасних умовах, як-от: значущість педагогічних знань для керівників й офіцерів-вихователів військових закладів освіти; залучення до розробки теоретичних засад модернізації військової

освіти не тільки військових теоретиків і практиків, а й провідних педагогів-науковців; доцільність звернення уваги на роль та організацію дозвілля майбутніх військових (позакласні читання, розважальні вечори тощо), важливим завданням якого є уберегти кадетів від «дозвільного, негожого» проведення часу; посилення уваги у підготовці до формування честі, гідності й відваги.

Матеріали 3 розділу знайшли відображення у таких працях автора [89; 90; 92; 93; 94].

ВИСНОВКИ

1. Установлено, що проблема підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. як окрема наукова проблема комплексно й системно в обраних хронологічних межах не досліджувалася, що зумовило науковий пошук у цьому напрямі.

2. З'ясовано, що витoki досліджуваного явища у вітчизняній освітній традиції пов'язані: з набуттям емпіричного досвіду військової підготовки молоді через обрядовість, вірування; набуття практики володіння зброєю, їзди верхи; військові хитрощі, військові мотиви народних пісень тощо, що склалися ще у прадавні часи; військово-фізичним вишкілом, загартуванням та дисциплінуванням у школах, що створювалися при Запорізькій Січі (полкові, січові, школи джур); з діяльністю Києво-Могилянської академії, що стала центром зосередження та употужнення духовної енергії свого народу, підготовки й постачальників військових кадрів, відіграла значну політичну роль у розвитку України.

Активізації розробки проблеми послугувало обґрунтування у працях вітчизняних педагогів, громадських діячів і кадрових військових вимог до військової освіти й військової підготовки молоді (Мономах, Іларіон, І. Бецької, Б. Мініх та ін.); відкриття в Російській імперії кадетських корпусів, що було зумовлено зростанням потреб армії у кваліфікованих офіцерських кадрах; проведенням реформи й прийняттям низки документів, які регламентували та з'єднували усі військово-навчальні заклади в єдину систему державного управління.

На основі визначених критеріїв обґрунтовано етапи розвитку проблеми підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби у досліджуваній період: *1 етап (1840 р. – перша половина 50-х рр. ХІХ ст.)*, характерними ознаками якого стали: завершення процесу реформування державної системи управління військовими закладами; посилення контролю за готовністю майбутніх офіцерів до «захисту Царя і Вітчизни»; започаткування діяльності перших кадетських корпусів на українських землях, метою яких стало формування особистості, яка б відрізнялась «широтою освіти, почуттям обов'язку, безмежною відданістю

Государю». Основними складовими підготовки вихованців були визначені загальноосвітній (цивільний) і спеціальний (військовий) напрями.

Відмінними ознаками *II етапу* – друга половина 50-х рр. XIX ст. – кінець 70-х рр. XIX ст.) – стали: активізація участі військової та педагогічної громадськості у реформуванні військової освіти, що сприяло підвищенню рівня інтелектуального розвитку кадетів-гімназистів, посиленню виховного компоненту у їхній підготовці; реформування кадетських корпусів, зміщення акценту в підготовці вихованців військових гімназій на загальноосвітній, а в військових училищах – на спеціальний військовий напрям.

III етап (1881 р. – 1917 р.) – пов'язаний із поверненням дворянському стану колишнього статусу першого прошарку; зворотною реорганізацією військових гімназій у кадетські корпуси; відкриттям на терені України нових кадетських корпусів (Сумський, Одеський, у м. Севастополі); поновленням та посиленням спеціального військового напрямку підготовки вихованців корпусів до військової служби.

3. З'ясовано, що основними напрямками в підготовці вихованців кадетських корпусів до військової служби стали: загальноосвітній (релігійне, розумове, моральне, естетичне, фізичне, трудове виховання), спеціальний військовий (військові науки, військово-фізична й стройова підготовка). Загальноосвітній, представлений широким спектром навчальних дисциплін, сприяв інтелектуальному розвитку кадетів; формуванню честі й гідності, спритності і витривалості, прищеплював благородну поведінку, що складала «справжню честь військової людини»; спеціальний військовий передбачав формування військового духу й майстерності, відданості батьківщині та уміння її захищати.

Доведено, що важливу роль у підготовці вихованців корпусів до військової служби відігравали фахова військова підготовка й рівень обізнаності з передовими педагогічними ідеями керівництва, командного офіцерського та викладацького складу (інспекторів, офіцерів-вихователів, ротних командирів, викладачів) військових закладів.

4. У роботі наведено можливості використання набутого педагогічного досвіду підготовки майбутніх військовослужбовців, що потребують свого подальшого використання в умовах сьогодення: посилення педагогічної підготовки керівників й офіцерів військових закладів освіти; звернення уваги на роль й організацію дозвілля майбутніх військових; значення й шляхи формування честі, гідності й відваги.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми. Перспективним видається проведення порівняльного аналізу зарубіжного і вітчизняного досвіду військової підготовки майбутніх офіцерів конкретного історичного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августейшие кадеты и их участие в лагерных сборах военно-учебных заведений. СПб.: Издание П.Ф. Лузанова, 1902, 141 с.
2. Агеева, А. В. Организация досуга детей и подростков в кадетских корпусах Российской империи в конце XIX – начале XX в. (по материалам журнала «Военная быль»). *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Сер. IV: Педагогика. Психология. 2015. № 1 (36). С. 32 – 45.
3. Алборова М.Б. Московские кадетские корпуса в XIX - начале XX вв.: дис. ... канд. ист. наук : 07.02.02. Москва, 2006. 285 с.
4. Алфавитный указатель приказов по военному ведомству и циркуляров Главного штаба за 1873. СПб. : Военная тип., 1873. 911 с.
5. Алпатов Н.И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа. (Из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России). М.: Учпедгиз, 1958. 244 с.
6. Альманах современных русских государственных деятелей. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1897. С. 73-75.
7. Анатомио-физиолог. особенности полов. *Пед. сборник*. СПб. 1913. № 4. С. 112.
8. Андреевский Е.К. Михаил Иванович Драгомиров и военно-учебные заведения. *Русская старина*. 1908. Т.136. С. 33 – 54; 357 – 372.
9. Андрее Э.А. Курсы для заикающихся. *Педагогический сборник*. 1894. №10. С. 310-336.
10. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. К.: «Дніпро», 1991. 335 с.
11. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем академиею: в 2 частях. К., 1856. 370 с.
12. Аурова Н.Н. От кадета до генерала: повседневная жизнь русского офицера в конце XVIII – первой половине XIX века. М.: Новый хронограф, 2010. 464 с.
13. Багалея Д.И, Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования / Д.И. Багалея, Д.П. Миллер. Х. : Основа. Т. 2. 973 с.
14. Барсков Я. Л. Педагогический музей военно-учебных заведений. 1864 - 1914: Исторический очерк. СПб., 1914., с. 4.

15. Балабай М.О. Розвиток навчально-виховних закладів військового профілю в Україні (середина ХІХ - початок ХХІ століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.01. Ялта, 2013. 20 с.

16. Бородачев А.Г., Цыбулькин В.В., Рожен А.Н. Кадетские корпуса ХІХ- нач. ХХ вв.: Украинское измерение (система обучения и воспитания). Общ. ред. П.Д. Морозова. К.: Пресса Украины, 2012. 272 с.

17. Бондаренко В.Н. Кадетские корпуса России во второй половине ХІХ века: опыт, уроки: дис. ... канд. ист. наук : 07.02.02. Москва, 1997. 178 с.

18. Бернацкий В.А. Пятидесятилетие Главного управления военно-учебных заведений. 1863-1913. СПб., 1913. 93 с.

19. Бескровный Л.Г. Из истории высшей военной школы в России // Военная мысль. 1946. №10. С.107-122.

20. Бескровный Л.Г. Очерки по источниковедению военной истории России. М.: изд. Академии наук СССР, 1957. 453 с.

21. Бескровный Л.Г. Военное образование в России в ХІХ веке. Доклад на секции сравнительной военной истории ХІІІ Межд. конгресса ист.х наук. М.,1970. 13 с.

22. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в ХІХ веке. Военно-экономический потенциал России. М.: Наука, 1973. 616 с.

23. Бецкой И.И. Наставление воспитателям. СПб., 1772.

24. Білодід І. К. «Слово о полку Ігоревім» – високий зразок словесно-художньої творчості давньоруського народу – спільного предка російського, українського і білоруського народів. В кн.: Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. К., 1979. 199 с.

25. Бооль В.Г. Воспоминания педагога // Русская старина. 1904. №5. С. 379-392.

26. Большая советская энциклопедия. М., 1972. Т. X. С. 570-573.

27. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопед. словарь. СПб., 1891 Т. 8а. 958 с.

28. Брижаний Є. Військово-професійна підготовка майбутніх офіцерів: від готовності до професіоналізму. *Вісник Національного університету оборони України* 2014, № 6 (43). С 13-17.

29. Буковская Татьяна Ивановна. Кадетские корпуса (История, этапы становления и развития военного образования в России): дис. ... канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 2003. 162 с.

30. Буравченков А. А. Офицерский корпус русской армии накануне Великой Октябрьской революции. Очерки военно-эконом. потенциала. М., 1986 г. 17 с.
31. Будаевский С.А. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению. СПб.: тип. П.П. Сойкина, 1892. 24с.
32. Бутовский А.Д. Упражнения и занятия, имеющие отношение к физическому воспитанию в наших кадетских корпусах. СПб., 1899. 16 с.
33. Бутовский А.Д. Телесные упражнения во Франции. *Педагогический сборник*. 1893, № 2. С. 193-213; № 3. С. 268-291; № 4. С. 417-441; № 5. С. 534-559.
34. Бутовский А.Д. Шведская педагогическая гимнастика. *Педагогический сборник*. 1897, № 6. С. 565-591; № 7. С. 40-87; № 11. С. 424-460; 1898, № 1. С. 70-105.
35. Бутовский А.Д. Вопросы физического воспитания и спорта на международном конгрессе в Брюсселе летом 1905 г. *Педагогический сборник*. 1906, №1. С. 34-69.
36. Бутовский А.Д. Годы моего учения в Петровско-Полтавском кадетском корпусе. Пг.: тип. М.М. Стасюлевича, 1915. 53 с.
37. Ванновский П.С. Доклад о преобразовании военно-учебных заведений. 1882.
38. Ваховський Л. Ц. Методологічний потенціал інтерпретації в історико-педагогічному дослідженні. *Освіта та педагогічна наука*. 2018. №1. С. 76-84.
39. Ващенко Г.І. Виховний ідеал: ред. газ. «Полтавський вісник». П., 1994. С. 124.
40. Величко К.И. «Военная энциклопедия» / под редакцией Величко К.И., Новицкого В.О., фон-Шварца А.В., СПб, 1913. 374 с.
41. Великие реформы в России. 1856–1874 / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. М.: МГУ, 1992. 336 с
42. Веселаго Ф.Ф. Очерк истории Морского кадетского корпуса. СПб, 1863. 143 с.
43. Вессель Н.Х. Военные училища и военные гимназии. *Пед. сборник*. СПб, 1867, № 1. С. 77-131.
44. Вессель Н.Х. Учебный курс для гимназий. СПб, 1866. 39 с.
45. Вессель Н.Х. Рук. к преподаванию общеобр. предметов. СПб, 1873. 618 с.
46. Висковатый А.В. Краткая история I кадетского корпуса. СПб, 1832. 113 с.
47. Військове виховання: історія, теорія та методика: Навч. посібник / За ред. В.В. Ягупова. К.: Graphic&Design, 2002. 560 с.

48. Витт Д.Л. де. Из далекого прошлого. *Военная быль*, 1955. №12, С 11-13.
- 48.а) Взгляд на состояние русских войск // Воен. сборник. Т. I. СПб., 1858. С. 12-84.
49. Военная педагогика и психология/Под ред. А.В. Барабанщикова. М., 1986. 240 с.
50. Военный энциклопедический словарь. Москва, 1983. С. 137.
51. Волков С.В. Русский офицерский корпус. М.: Воениздат, 1993. 367 с.
52. Волошин-Петриченко П. На ту же тему, но в мое время. *Кадетская переключка*, 1920 № 68-69. С 288-294.
53. Воробйова А.Ю., Пархаев О., «Кадетские корпуса в России 1732-1917» М.: ООО «Издательство Астрель». 2003. 62 с.
54. Ворфоломеев А.Г. Кадетские корпуса России в XIX – начале XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.02.02. Курск, 2005. 21 с.
55. Военная инциклопедия. Тип. И.Д. Сытина М.:1912 Т. 7. С 3-6.
56. Военный сборник. 1872. Т. 85. С. 137.
57. Военный сборник. 1880. № 1. С. 173.
58. Габелко Д.Е. Д.А. Милютин – государственный деятель и историк русской армии: дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02. Воронеж, 2002. 194 с.
59. Галенковский П.А. Воспитание юношества в прошлом. СПб., 1904. 122 с.
60. Герштенцвейг В. О патриотическом воспитании (офицер-воспитатель Ташкентского кадетского корпуса). СПб., 1911. 36 с.
61. *Гольмдорф М.Г. Материалы для истории бывшего Дворянского полка до переименования его в Константиновское военное училище, 1807-1859: (Очерк).* СПб., 1882. с 198.
62. Голощапова Е.В. Духовно-нравственное воспитание в кадетских корпусах в России во второй половине XIX - начале XX вв.: на примере Симбирского кадетского корпуса : автореф. дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.01. Ульяновск, 2007. 25 с.
- 62.а) Голос из армии // Военный сборник. Т. I. СПб., 1858. С. 84.
63. Голобуцкий В.О. Запорізьке козацтво. К., 539 с.
64. Горлач М.І., Кремень В.Г. Политология: наука про політику: підручник. Київ, 2009. С. 811.
65. Гребенкин О.М. Кадетские традиции воспитанников российских кадетских корпусов в первой половине XIX века. Вестник ВГУ. В., 2009. № 1. С 36-41.

66. Греков Ф.В. Краткий исторический очерк военно-учебных заведений: 1700-1910. М.: Тип. Вильде, 1910. 192 с.
67. Грейц А. Великий князь и его кадеты. Москва, 1996. 96 с.
68. Державний архів Полтавської області. Ф. 189. Фон-Кнорінг, вихователь Полтавського кадетського корпусу, м. Полтава Полтавської губернії, 1845–1915 рр., 12 арк.; 11.
69. Дзюба П.М. Теоретична модель професійного становлення майбутніх офіцерів прикордонників на основі особистісного орієнтованого навчання. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2010. № 7. С. 82-85.
70. Домонтович М.А. Полтавский кадетский корпус в первые годы его существования. *Исторический вестник*. 1890. Т. 42. № 11. С. 444-476.
71. Домонтович Михаил Алексеевич [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Домонтович,_Михаил_Алексеевич.
72. Дубінський В., Аустрін Г. Володимирський кадетський корпус. *Военная быль*, 1967. № 83. С 1-14.
73. Друганова О.М. Внесок інтелігенції Слобідського краю у розвиток національної освіти (історико-педагогічний аспект) : монографія / О.М. Друганова, І.І. Мартиненко. Х.:ХНАДУ, 2015. 212 с.
74. Друганова О.М. Приватна ініціатива в освіті України (історико-педагогічний аспект) [Текст]: Монографія. Х.: ДИВО, 2008. 556 с.
75. Драгомиров М.И. Сборник ориг. и передовых статей. СПб, 1896. 162 с.
76. Драгомиров М.И. Вопросы воспитания и обучения войск. М, 1956. 186 с.
77. Драгомиров М.И. Опыт руков. для подготовки частей к бою. СПб, 1896. 174 с.
78. Драгомиров М.И. Подготовка войск в мирное время. М., 1906. 205 с.
79. Драгомиров. Офицерская памятка. СПб., 1892. 99 с.
80. Драгомиров. Учебник тактики. Киев., 1910. 459 с.
81. Драке Л.Л. Кадетский быт 50-х годов. СПб.: В. Березовский, 1911. 32 с.
82. Дубельт Л.В. Заметки г.-л. Л.В. Дубельта. *Голос минув.* 1913. №3. С. 120-171.
83. Єфімова О.В. Особливості розвитку проблеми підготовки військових кадрів в Україні у період правління Миколи I (30-50-х рр. XIX ст.). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2017. Вип.54 (107). С. 20-30.

84. Єфімова О.В. Історіографія проблеми підготовки майбутніх військовослужбовців у кадетських корпусах України у XIX – на поч. XX ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського*: зб. наук. пр. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017.4 (59). С. 193-199.

85. Єфімова О.В. Витоки становлення та розвитку вітчизняних кадетських корпусів. *Теорія та методика навчання та виховання*: зб. наук. пр. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. 35. С. 68-79.

86. Єфімова О.В. Питання формування особистості у кадетських корпусах України (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Педагогічні науки*: зб. наук. пр. Херсон: ХДУ, 2014. 66. С. 70-75.

87. Єфімова О.В. Роль «Педагогического сборника» в організації навчально-виховної роботи в кадетських корпусах др. пол. XIX ст. *Теорія та методика навчання та виховання*. зб. наук. пр. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2015. 36. С. 29-33.

88. Єфімова О.В. Соціально-економічні та політичні передумови становлення та розвитку підготовки військових кадрів в Україні у XIX – на поч. XX ст. *Innovative solutions in moderns science*: науковий журнал. Дубай, 2017 9 (18). С. 33-52.

89. Єфімова О.В. Роль керівників й викладацького складу кадетських корпусів у підготовці майбутніх військовослужбовців в Україні у др. пол. XIX – на поч. XX ст. *Педагогіка та психологія*. зб. наук. пр. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2018. 59. С. 284-294.

90. Yefimova O.V. «The peculiarities of the organization of the educational process in cadet corps which were located in Ukrainian lands in the second half 19th- at the beginning of 20th century»: *Virtus: scientific journal. Canada*, Issue 18. 25.Pp. 104-108.

91. Єфімова О.В. До історії становлення кадетських корпусів в Україні у XIX – на поч. XX ст. *Методологія сучасних наукових досліджень*: матер. XIII Між. наук. практ.-конф. (Харків, 10-11 лист., 2016). Х.: ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2016. С. 44-46.

92. Єфімова О.В. Організація дозвіллевої діяльності у кадетських корпусах України (др. пол. XIX – на поч. XX ст.). *Становлення і розвиток педагогіки*. Мат. II Міжнарод. наук.-практ. кон. (м. Херсон, 16-17 лютого 2018). Харків: ВД «Молодий вчений», 2018. С. 8-11.

93. Єфімова О.В. Духовно-моральне виховання у Київському Володимирському кадетському корпусі. *Матеріали наукової конференції викладачів, докторантів і*

аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи. (м. Харків, 13 травня 2014). Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. С. 74-76.

94. Єфімова О.В. Значущість військово-фізичних занять у системі підготовки вихованців до військової служби в кадетських корпусах в Україні (др. пол. XIX – на поч. XX ст.). *Становлення і розвиток педагогіки.* матер. III Міжнарод. наук.-практ. конф.(м. Харків, 10 квітня 2018). Х: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2018. С. 19-22.

95. Жесткова М.Н. История кадетских корпусов и военных гимназий в России: дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1944. 213 с.

96. Жерве Н.П., Строев В.К. Исторический очерк 2-го кадетского корпуса. 1712-1912. СПб., 1912.

97. Жуковский В.П. Военное образование в России: преемственность, опыт, традиции. М.: Саратов, 1999. 256 с.

98. Житомирский К. Критика школьной грамматики. Педагогический сборник. 1894, № 10. С. 281-309.

99. Завадский Н.П. Владимирский Киевский кадетский корпус (1851-1901). Исторический очерк. Киев, 1908. 145 с.

100. З-овь. Из воспоминаний о Владимирской Киевской гимназии. *Педагогический сборник.* 1911. С. 56-71.

101. Зайцев И. К. Воспоминания старого учителя (1805-1887). *Русская старина.* №6. М., 1887 С. 102-139.

102. Задорожный В.Б. Из истории подготовки офицерских кадров России. Новосибирск, 1990 г. 322 с.

103. Завадский Н.П. Владимирский Киевский кадетский корпус (1851-1901). Исторический очерк. Киев, 1908. 145 с.

104. Закон України про освіту URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

105. Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой. В 2-х т. СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1908. Т.1. 763 с.

106. Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой. В 2-х т. СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1913. Т.2. Ч.1. 642 с.

107. Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой. В 2-х т. Спб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1913. Т.2. Ч.2. 643 с.
108. Зайончковский П.А. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях. М., 1976. Т. 1. 542 с.
109. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860 – 1870-х гг. в России. М.: Изд-во Московского ун-та, 1952. 371 с.
110. Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий. 1881 –1903. М. : Мысль, 1973. 351 с.
111. Залесский С.А. Военно-исторические комиссии. Советская историческая энциклопедия. Москва, 1963. Т. 3. С. 580-581.
112. Измestьев П. Основы военной доктрины. Военное дело. 1920. № 9. С. 71-82.
113. Ігнат'єв А.А. П'ятдесят років в строю. М., 1986. 105 с.
114. Инструкция по воспитательной части для военных гимназий и прогимназий. СПб. : М. М. Стасюлевича, 1881. 173 с.
115. Инструкция по воспитательной части для кадетских корпусов. СПб.: М. М. Стасюлевича, 1886. 133 с.
116. Инструкция по учебной части и программы для преподавания учебных предметов в военных училищах. СПб., 1883, 210 с.
117. История Полтавы: Домонтович М.А. [Электронный ресурс]. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/petrovskij-poltavskij-kadetskij-korpus/vospitanniki> ppkkgeneralyid = 1763.
118. Історія педагогіки / за заг. ред. член-кор. НАПН України, д.п.н., проф. А.В. Троцько. Харків, 2008. 543 с.
119. Історія української музики / АН УРСР, Ін-т мис-ва, фольк. та етногр. Ім. М.Т. Рильського. Київ : Наук. думка, 1989. Т. 1: Від найдавніших часів до середини XIX ст. / Т.П. Булат, М.М. Гордійчук, С.Й. Грица та ін. 1989. 448 с.
120. Історія української музики / АН УРСР, Ін-т мис-ва, фольк. та етногр. Ім. М.Т. Рильського. Київ : Наук. думка, 1989. Т. 2: Друга половина XIX ст. / С.Й. Грица, М.П. Загайкевич, А.П. Калиниченко та ін. 1989. 424 с.
- 120 а) Історія українського війська. / під заг. ред. В. Павлова. 2016. 416 с.

121. Казакевич О.М. Педагогічно-наукова та громадська діяльність П.Г. Житецького: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.М. Казакевич. К., 2005. 221 с.

122. Карпенко М. Київський кадетський корпус: Сторінки історії (1852–1920). *Військово-історичний альманах*. 2006. № 2. С. 4-24.

123. Картавцов Л.В. Петровский Полтавский кадетский корпус в воспоминаниях одного из его воспитанников 1852–1859. *Русская старина*, 1890. Т. 66. № 5. С. 393-409.

124. Каменев А.И. История подготовки офицерских кадров в России. М.: Издательство Военно-политической академии им. В.И. Ленина, 1990. 188 с.

125. Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників: Львів: «Піраміда» 2007. 288 с.

126. Калнин Э.Х. Генеральный штаб и его специальность. Одесса, 1909; О генеральном штабе. *Русский инвалид*, 1910. № 23. С. 11-19.

127. Кадетские корпуса XIX - нач. XX вв.: украинское измерение [Текст] : [система обучения и воспитания]. А. Г. Барадачѳев, В.В. Цыбулькин, Л.Н. Рожен К.: Преса України, 2012. 271 с. : ил. Бібліогр.: С. 254-268.

128. Каптерев П.Ф.. Новая русская педагогика, ее главнейшая идея, направления и деятели. СПб., 1914. С. 10

129. Карцов П.П. Исторический очерк Новгородского графа Аракчеева кадетского корпуса и Нижегородской военной гимназии. Сост. К 50-летнему юбилею корпуса. 1834-1884. СПб., 1884. 416 с.

130. Караченцев М. Традиции корпуса и цук. *Кадетская переключка*, 1920 № 68-69. С 281-288.

131. Кремер С.Я. Сумской кадетский корпус. 1900-1950. Сан Фр., 1955. 125 с.

132. Крылов И.О. Кадетские корпуса. Отечественная история: история России с древнейших времѳн до 1917 г. Энциклопедия. Москва, 1994. Т. 2. С. 434-437.

133. Клаузевиц К. О войне. М., 1941. С 160.

134. Ключевский В.О. Курс русской истории // Сочинения в 9-ти томах. М., 1989. Т.5. 476 с.

135. Коміренко Ю. Формування дисциплінованості у вихованців кадетських корпусів наддніпрянської України (середина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2013. Ч. 2. С. 215-223.

136. Козинець О.Г. Підготовка кадрів російської армії у другій чверті XIX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Харків, 2005. 18 с.
137. Кожухов Ю.В. Проблемы взаимоотношений между воспитателями и воспитанниками на материале кадетских корпусов. *Пути повышения эффективности учебно-воспитательного процесса*. Курск. 1995 С. 58-60.
138. Комаровский Е.А. Михайловский Воронежский кадетский корпус в XIX в. Воронеж: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Воронеж, 1999. 21 с.
139. Концепція військової освіти в Україні URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1410-97-%D0%BF>
140. Про Концепцію виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981/98>
141. Курмышов В.М. Воспитание в кадетских корпусах России (анализ педагогического опыта) 1882-1917гг.: автореф. дис... канд. пед. наук. : 13.00.01. Санкт-Петербург, 1997. 21 с.
- 141.А)Куприн А. На переломе (Кадеты). М, 1964. Т. II. С. 395-465.
142. Лалаев М.С. Исторический очерк образования и развития Первого Московского Императрицы Екатерины II кадетского корпуса. СПб., 1878. 208 с.
143. Латышина А.Д. История педагогики (История образования и педагогической мысли): Учеб. пособие. М.: Гардарики, 2005. 603 с.
144. Лалаев М.С. Император Николай I. Зиждатель русской школы. Исторический очерк. Спб.: Типография М.Стасюлевича, 1896. 276 с.
145. Лалаев М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению с 1700 по 1880 гг. В 3-х ч. Спб.: Типография М.Стасюлевича, 1880. Ч.2. 283 с.
146. Лалаев М.С. Краткий очерк образования и развития центрального управления военно-учебных заведений. 1832-1892. СПб., 1892. 164 с.
147. Леер Г.А. Метод военных наук. СПб., 1884. 176 с.
148. Лесков Н.С. Кадетский монастырь. Собрание сочинений в двенадцати томах. М, 1989. Т.П. С. 46-79.
149. Н. С. Лесков. Собрание сочинений в одиннадцати томах. Москва, 1956 - 58. т. XI, с. 529.

150. Лесгафт П. Ф. Руководство по физическому образованию детей школьного возраста, ч.1. Москва, 1951. 441 с.
151. Лейбфрейд А.Ю. Полякова Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы : Заметки о старом городе / А.Ю. Лейбфрейд. Х. : Фолио, 2004. 335 с.
152. Литературный энциклопедический словарь. М., 1987. 751 с.
153. Лихачев Д.С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. Л., 1978. 359 с.
154. Лузанов П.Ф. Августейшие кадеты и их участие в лагерных сборах военно-учебных заведений. СПб., 1902. 141 с.
155. Ломан Н.Л. Историческое обозрение 2-го кадетского корпуса. СПб., 1862. 202 с.
156. Матвієнко А.А. «Михайло Драгомиров»: Історико-біографічна повість. К.: Конотоп, 2005. 416 с
157. Машкин Н.А. Высшая военная школа Российской империи XIX – начала XX веков. М.: Academia, 1997. 348 с.
158. Макаров А.Н. Педагогические курсы для подготовки офицеров к воспитательной деятельности в кадетских корпусах. СПб., 1902. Вып. I. 117 с.
159. Маркевич Н.А. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян : извлечено из нынешнего народного быта. Киев, 1860. С. 25.
160. Медем Б.Г. Былое и последовавшее в Петровской Полтавской военной гимназии и в Петровском Полтавском кадетском корпусе. СПб., 1912. 81 с.
161. Мельницкий Н.Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России: Сухопутное ведомство. В 4-х тт. СПб.: Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1857. Т.1. 268 с.
162. Мельницкий Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России: Сухопутное ведомство. В 4-х тт. СПб.: Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1857. Т.2. 488 с.
163. Мельницкий Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России: Сухопутное ведомство. В 4-х тт. СПб.: Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1858. Т.3. 326 с.
164. Мельницкий Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России: Сухопутное ведомство. В 4-х тт. СПб.: Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1860. Т.4. 442 с.

165. Михайлов А.А. Руководство военным образованием в России во второй половине XIX - начале XX в. / А.А. Михайлов. Псков, 1999. С. 71.

166. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. СПб. : Губ. тип., 1901. Т. 2. 877 с.

167. Милютин Д.А. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина (1843-1856). М.: Ред. альманаха «Российский архив», 2000. 526 с.

168. Милютин Д.А. Дневник. 1873-1875. М. : РОССПЭН. 2008. 440 с.

169. Милютин Д.А. Дневник. 1876-1878. М. : РОССПЭН. 2009. 704 с.

170. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. К.: Абрис, 1994. 288 с.

171. Міліцина, М. М. Уявлення кадета про майбутню службу. *Наукові записки національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2007. Т.65: Історичні науки. С.26-32.

172. Можаровський В.М. Деякі аспекти методологічних основ обґрунтування бойового складу збройних сил України. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2016. № 2 (47). С. 35-37.

173. Нецадим М.І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика / К.: ВПЦ «Київський університет». 2003. 852 с.

174. Назаров А.Н. Формирование нравственной культуры у воспитанников военно-учебных заведений в России. М., 1997. 243 с.

175. Наставление для внеклассных занятий. СПб., 1890. 20 с.

176. Некоторые причины сравнительно малой успеваемости в младших классах кадетских корпусов // Педагогический сборник. 1905, № 8. 77-79 с.

177. Несколько слов о наших кадетских корпусах // Педагогический сборник. 1903, № 7. 110-120 с.

178. Взгляд на состояние русских войск // Воен. сборник. Т. I. СПб., 1858. С. 12-84.

179. Общая и прикладная политология: Учебное пособие Под общей редакцией В.И. Жукова, Б.И. Краснова М.: МГСУ; Изд-во «Союз», 1997. 992 с.

180. Общая программа распределения времени для ведения внеклассных занятий в кадетских корпусах. СПб., 1908. 167 с.

181. О выборе книг для ротных библиотек кадетских корпусов: циркулярное распоряжение по пед. вопр. *Педагогический сборник*. 1906. № 2. С. 7 – 8.

182. Омеличев А.В. Военно-политические взгляды Д.А. Милютина и современность: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01. Москва, 2000. 145 с.
183. Основные задачи воспитания. *Педагогический сборник*. 1864, №1. С. 45.
184. Острогорский А.Н. По поводу наших предшественников, добром поминаемых. *Педагогический сборник*. 1894, № 10. С. 261-280.
185. Одесский Великого Князя Константина Константиновича Кадетский Корпус 1899-1924. Нью-йоркское объединение Кадет Одесского Корпуса 1-е. 1974. 366 с.
186. Одесский Великого Князя Константина Константиновича Кадетский Корпус 1899-1924. Нью-йоркское объединение Кадет Одесского Корпуса – 1-е. Нью-Йорк: 1974 // Вікіпедія – вільна енциклопедія. [Электронный ресурс]. URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
187. Павловский И.Ф. Исторический очерк Петровско-Полтавского кадетского корпуса (1840-1890). Полтава, 1890. 303 с.
188. Павловский И.Ф. К истории Полтавского дворянства (1802-1902). Очерк по архивным данным. Вып.1. Полтава, 1906. С. 147-158.
189. Палій О.П. Історія України 3-тє вид. Київ : К.І.С., 2017. С 142.
190. Памяти известного педагога. *Педагогический сборник*. 1907. С. 613-615.
191. Педагогический музей военно-учебных заведений. 1864-1914. Ист. Очерк / Под ред. Я.Л. Барскова. СПб., 1914. 346 с.
192. Петров П.В. Главное управление военно-учебных заведений. Исторический очерк. СПб., 1902-1910. 305 с.
193. Педагогический музей военно-учебных заведений. Военная энциклопедия. СПб., 1913. 124 с.
194. Переустройство учебного курса в военных гимназиях. *Учитель*. СПб., 1870, №9. С. 684-686.
195. Петровский Д.А. «Нужны ли кадетские корпуса». *Военный сборник*, 1922 №4, С. 87-90.
196. Пікуль Ю.М. Кадетські корпуси Російської імперії в ХІХ – поч. ХХ ст.: нарис традицій та побуту [Електронний ресурс]. *Вісник Харк. нац. універ. ім. В.Н. Каразіна*. 2007. № 762. Історія. Вип. 39. С. 176–185. URL: <http://www-history.univer.kharkov.ua/>

197. Пікуль Ю.М. Підготовка офіцерських кадрів у військово-навчальних закладах Російської імперії (1861–1914 pp.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Х., 2011. 23 с.
198. Потєбня А. Слово о полку Ігоре. Филологические записки. 1877. Вып. 5/6. С. 1-64.
199. Положение о кадетских корпусах, высочайше утвержденное 14-го февраля 1886 года. СПб., 1886. 94 с.
200. Положение о кадетских корпусах. *Педагогический сборник*. 1886, №9. С. 55-63.
201. Полный перечень изданий Педагогического музея за время с 1864 - 1912 гг. СПб., 1912. 79 с.
202. Пособие для лагерных занятий кадет 1-ой роты : Составлено по распоряжению директора 1 Кадетского корпуса. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1896. 104 с.
203. Полторак С.Т. Головне завдання – підвищення обороноздатності держави. *Наука і оборона*. 2015. №2. С. 3-8. URL: <http://nio.nuou.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/2015-2.pdf>.
204. Походяев С.В., Асриев А.Ю. Педагогические аспекты военной реформы 1863-1874 гг. Научно-информационный журнал «Армия и общество». 2013. №1 (33). С. 119-124. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskie-aspekty-voennoy-reformy-1863-1874-gg>
205. Правила для испытания лиц желающих преподавать общеобразовательные науки, языки и искусства в военных училищах, военных гимназиях и в равных им военно-учебных заведениях. Педагогический сборник. 1867, №2. С. 46-56.
206. Правила для испытания кадет при приеме и переводе из класса и при окончании курса в кадетских корпусах. СПб., 1899. 24 с.
207. Правила первого кадетского корпуса. СПб., 1897. 14 с.
208. Правила для испытания лиц, желающих преподавать общеобразовательные науки, языки и искусства в военных училищах, военных гимназиях и в равных им военно-учебных заведениях. Педагогический сборник. СПб., 1867. С. 46-56.
209. Правила, определяющие обязанности дежурных воспитателей корпуса. ГУВУЗ. 1865.
210. Приказ по военному ведомству. СПб., ГУВУЗ. 1869, № 238.

211. Приказ по военному ведомству. СПб., ГУВУЗ. 1882, № 226.
212. Приступа, Є.Н., Тимчак Я. В., Мазур Л. О. Зміст і форма військово-фізичної підготовки в Україні (з найдавніших часів до XIII ст.). Традиції фізичної культури в Україні : зб. наук. статей. Київ, 1997. С. 35-44.
213. Приходько Г. І. Фізичне виховання як складова підготовки учнівської молоді до військової служби: Україна у другій половині XIX – на початку XX століття. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка*. Серія: педагогічні науки. 2018. Вип. 155. С. 295-299.
214. Приходько Ю.І. Технологія особистісно орієнтованого навчання військових фахівців. *Військова освіта*. Київ, 2002. № 10. С. 121-129.
215. Протоколи засіданій особою педагогической комиссии при ГУВУЗе. Заседание 3 ноября 1866. Педагогический сборник. 1867, № 1. С. 1-11.
216. Про Положення про ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/717-99-%D0%BF>
217. Про Концепцію виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981/98>
218. Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35-19>
219. Прудников В.Е. Русские педагоги-математики XVIII-XIX в. В.Е. Прудников. М.: Просвещение, 1956. С. 575-587.
220. Пирогов Н.И. Вопросы жизни. Военный сборник. СПб. 1856. №9, С. 559-597.
221. Ростовцев Я. И. Наставление для образования воспитанников военно-учебных заведений. Высочайше утверждено 24 декабря 1848г. СПб., 1849. 185 с.
222. Редигер А.Ф. Комплектование и устройство Вооруженной Сипы / 4-е изд. СПб.: Тип. Николаевской военной академии, 1913. Ч. 1. 263 с.
223. Ромашкевич А.Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1 - го октября 1911 г. по 1-е октября 1912 г. Год девятый. Полтава: Электрическая типография Г.И. Маркевича. Бульвар Котляревского. 1912. 210 с.
224. Ростовцев Я. И. Наставление для образования воспитанников военно-учебных заведений. Высочайше утверждено 24 декабря 1848г. СПб., 1849. 185 с.
225. Росселевич А. Одесский кадетский корпус. *Кадетская переключка* № 13, 1975. С.63-68

226. Русский педагогический вестник. СПб., 1858. Т. III. С. 313-315.
227. Русские офицеры. *Военно-исторический журнал*. 1994, № 1. С. 44-51, №2. С.43-49, №3. С. 66-71, №4. С. 55-62.
228. Реснянский Б. Сумской кадетский корпус: Воспитания. *Военная быль*, 1971. №112. С. 6-12.
229. Свод военных постановлений 1869 г., СПб., 1879: гос. тип. Ч. 6: Военно-уголовные уставы. [Кн. 22-24]: (По 1 июля 1879 г.). 1879. XII, 267 с.
230. Свод военных постановлений. Образование военных учреждений. Образование военно-учебных заведений с их управлением. СПб.: Военная типография, 1838. Кн.3. Ч.1. 480 с.
231. Свечин А.А.: [Крат. биограф. сведения] // Вопросы стратегии и оперативного искусства в советских и военных трудах (1917-1940 гг.). М., 1965. С. 95-100.
232. Свеженцева Ю.И. Нравственно-эстетическое воспитание в российских кадетских корпусах: XVIII - первая половина XX вв.: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Воронеж, 2011. 240 с.
233. Свиридов В.А. Становление и развитие военного образования в России во второй половине XIX - начале XX века: дис... доктор. пед. наук. : 13.00.01. Воронеж, 2006. 411 с.
234. Симонов С.И. Граф Д.А. Милютин и военное учебное ведомство. *Педагогический сборник*. СПб., 1912. № 2. С. 3-16
235. Скрябін О.Л. Підготовка вихованців у військових гімназіях та кадетських корпусах на теренах України (1865-1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2014. 16 с.
236. Спиринов Л.М. Создание советских командных кадров. *Военно-исторический журнал*. 1965, №7. С. 3-16.
237. Старков И.П. Отчет о Физическом развитии воспитанников военно-учебных заведений. СПб., 1896. С. 17.
238. Старков И.П. Физическое развитие воспитанников военно-учебных заведений. СПб., 1897. 97 с.
239. Стацевич А. Владимирский-Киевский Кадетский Корпус. *Кадетская переключка*. Нью-Йорк, 1975. № 13. С. 26.
240. Сытин И.Д. Военная энциклопедия / И.Д. Сытина М.:1912 Т. 7. С. 3-6.

241. Садовський М.К. Мої театральні згадки, 1881-1917 / М.К. Садовський. Харків; Київ : Держ. вид-во України, 1930. 120 с.
242. Семенченко В.І., Л.О. Радченко Історія України з прадавніх часів до сьогодення. Х.: Торсінг, 2000. 496 с.
243. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорізького. К., 1991. 539 с.
244. Солоницын П.С. Я.И. Ростовцев – русский государственный и политический деятель XIX в.: автореферат дис... канд. ист. наук. Самара, 1999. 23 с.
245. Столетие Военного министерства. Главное управление военно-учебных заведений. Исторический очерк / Составитель П.В.Петров Спб.: Типография Военного министерства, 1907. Т.10. Ч.2. 164 с.
246. Столетие военного министерства. Комплектование войск в царствование императора Николая I / Составитель В.В.Щепетильников. Спб.: Типография Военного министерства, 1907. Т.4. Ч.2. Кн.1. Отд.2. 330 с.
- 246 а) Сухомлинська О.В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О.В. Сухомлинська. К.: АПН, 2003. 68 с.
247. Тимченко-Рубан І.Р. Из воспоминаний о прожитом. *Исторический вестник*, Т. 41, 1890. С. 104-114; 304-333.
248. Ткачук А. П. Вишкіл і виховання в кадетських корпусах на території України (1840–1920): дис... канд. істор. наук. : 07.00.02. Львів, 2010. 212 с.
249. Толстой Л.Н. Война и мир. т. 1 // Собрание сочинений в 22 тт. М.: Художественная литература, 1979. Т. 4. С. 7-370.
250. Торічний О.В. Формування професійної компетенції майбутніх офіцерів-прикордонників засобами проектної діяльності. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. № 1. С. 359-396.
251. Телелим В.М. Система військової освіти: протиріччя розвитку, напрямки та шляхи реформування / Приходько Ф.І. // Наука и оборона. 2012. № 4. С. 42-49.
252. Труды первого съезда преподавателей русского языка в военно-учебных заведениях (22-23 декабря 1903) Спб., С. 248.
253. Труды первого съезда офицеров-воспитателей кадетских корпусов (22-31 декабря 1908 г.) / Под ред. П.В. Петрова. Спб., 1909. 540 с.
254. Труды первого съезда преподавателей русского языка в военно-учебных заведениях (22-23 декабря 1903). Спб., 1904. 470 с.

255. Указ Императрицы Анны о записи дворян в кадетский корпус. СПб., 1731.
256. Українська Радянська енциклопедія / За ред. Бажан М.П. Том 8. К.:т Академія наук УРСР 1962. 854 с.
257. Управление ВУЗ. Краткий исторический очерк (1700-1910 гг.). М., 1910. 192 с.
258. Устав Шляхетного Сухопутного кадетского корпуса. СПб.,1766. 24 с.
259. Ушинский К.Д. Собрание педагогических сочинений. СПб, 1875. 642 с.
260. Ушинський К.Д. Вибрані твори. В 2-х т./ Редкол.: В.Н. Столетов (пред.) и др. – К.: Рад. Школа, 1983. – (Пед. б-ка) Том 2. С. 182.
261. Феликс Э.Д.: Биография. М.: Политиздат, 1977. 494 с.
262. Фёдоров А.В. Русская армия в 50-70-е гг. XIX века. Л. 1959 г. С. 124-179.
263. Фінін Г.І. Військва освіта в сучасних соціокультурних контекстах [Текст]: Монографія. Х.: Майдан, 2014. 300 с.
264. Филаретова, С. М. Музыка в повседневной жизни кадетских корпусов России (по архивным материалам . 1930-1917 гг.): автореф. дис... канд. иск. : 17.00.04. Петрозавдск, 2011. 22 с.
265. Харламов В.И. Русская военная школа (1700-1917). В 2-х т. М.: Академия ПВ ФПС России, 1997. Т.1. 278 с.
266. Харламов В.И. Военное образование в России в XVIII веке // Военно-исторический журнал. 1997. №4. 80 с.
267. Хрестоматия по истории педагогики. М., 1938. Т. IV. 639 с.
268. Худякова Т.А. Формирование гражданской позиции воспитанников кадетских корпусов императорской России: автореф. дис...канд. пед наук. Смоленск, 2013. 206 с.
269. Циркуляр по военно-учебным заведениям. 16 декабря. 1866, № 50 // Педагогический сборник. 1867, № 1. С. 39-43.
270. Цитович В.В. Одесский (Великого Князя Константина Константиновича) кадетский корпус за первые семь лет его существования. Одесса, 1906. 231 с.
271. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX - початок XX століття. Київ, 2005. С 104; 271-279.

272. Шевелев А.Н. Система мужского дворянского воспитания в России XVIII-XIX веков в педагогике кадетских корпусов // История педагогики сегодня. СПб., 1998. С. 95-119.

273. Шевченко Т.Г. Твори: У 3 т. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1955. Т 2. 348 с.

274. Шишкевич. Материалы для подготовительного курса геометрии // Педагогический сборник. 1866, № 10. С. 739 - 755.

275. Щербачев Г.Л. Воспоминания // Русский архив. 1890, № 1.

276. Шпанегель С.Л. Историко-педагогический анализ духовно-нравственного воспитания в кадетских корпусах России: дис...канд. пед. наук : 13.00.01. Екатеринбург, 2002. 182 с.

277. Щоденник кадета Іванова. Військово-історичний альманах. Київ, 2001. 24 с.

278. Эстетическое воспитание // Педагогический сборник. 1870, № 7. С. 783- 794.

279. Эстетическое воспитание // Педагогический сборник. 1868, № 10. С. 1082-1110. 1893, №5. С. 479-490.

280. Эстетическое воспитание // Педагогический сборник. 1870, № 7. С.783-794.

281. *Энциклопедический словарь*. Т. III-а: Бергер - Бисы / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон; Под ред. И. Е. Андреевского. СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1892. 478 с.

282. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: Т. 3. К., 1990. 586 с.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

283. Ф. 267. Оп. 1. Спр. 84. 64; Приказ об образовании кадетского корпуса в Полтаве и материалах по истории образования корпуса. 66 арк.

284. Ф. 267. Оп. 1. спр. 68. Особовий фонд І.Ф. Павловського. 45 арк.

285. Ф. 2162. арк. «Сообщение поморника попечителя Харьковского ученого округа об открываемых частных и учебно-воспитательных школах и пансионах», - 1843 р. 4 арк.

Державний архів м. Київ

286. ДАК. Ф. 112, оп. 1. спр. 208. О пожаловании корпусу знамя 1858 р. 11 арк.

287. ДАК.Ф. 112, оп. 1. спр. 28. Об осмотре корпуса царем 1852-1853 pp. 20 арк.
288. ДАК.Ф. 112, оп. 1. спр. 356. Об обозрительном отчете за 1961 год, 1862 p. 18 арк.
289. ДАК.Ф. 112, оп. 1. спр. 395. Об обозрительном отчете за 1863 год, 1864 p. 19 арк.
290. ДАК.Ф. 112, оп. 1. спр. 1. О приеме зданий и имуществ от 2-ой Киевской гимназии 1851-1852 pp. 118 арк.
291. ДАК. Ф. 112, оп. 3. спр. 44. Приказы по корпусу за 1917-1918 гг, 1917-1918 pp. 306 арк.
292. ДАК.Ф. 112, оп. 3 спр. 18. Циркуляры главного управления военно-учебных заведений за 1918 год, 1917-1918 pp. 118 арк.
293. ДАК.Ф. 112, оп. 1. спр. 740. О представлении учебного отчета за 1887-1888 учебный год, 1889 p. 33 арк.
294. ДАК. Ф. 112, Київський Володимирський кадетський корпус 1850-1919 pp. Оп. 1 Спр. 1784. Об экскурсиях кадет, 1914 p. 60 арк.
295. ДАК. Ф. 112, Оп. 1.Спр. 1785. О праздниках кадетских корпусов и военных училищ, 1914 p. 228 арк.
296. ДАК.Ф. 112, Оп. 1. Спр. 1970. Снабжение артиллерийским имуществом, 1919 p. 62 арк.
297. ДАК.Ф. 112, Оп. 2. Спр. 168. Штрафные журналы, 1873-1874 pp. 340 арк.
298. ДАК. Ф. 112, Оп. 2. Спр. 180. Воспитательные журналы, 1887-1888 pp. 480 арк.
299. ДАК. Ф. 112, Оп. 2. Спр. 11. Книга протоколов педагогического совета 1887-1888 pp. 36 арк.
300. ДАК. Києва. Ф. 112, Оп. 4. Спр. 32. Копии приказов за декабрь месяц 1914 p. 46 арк.

Державний архів м. Харкова

301. Ф. 87. Оп. 1. Спр. 25. Об открытии Харьковского кадетского корпуса 1824-1829 p. 12 арк.

Державний архів Полтавської області

302. Ф. 706. Оп.4. 1. Спр.174. Полтавская духовная консистория. Указы консистории 1826–1864гг., 141 арк.

303. Ф. 706. Оп.4. Спр.268. Копии указов Консистории, 1844–1864 гг., 137 арк.

304. Ф. 189. Оп. 1. Спр. 12. Формулярний список, посвідчення, атестати, листування 1845–1915 рр. 12 арк.

ДОДАТКИ

Додаток А

«Повчання для освіти вихованців військово-навчальних закладів»,

Я. Ростовцев (1848 р.)

	Стран.
IV. Политическія науки: (Исторія; Географія; Статистика; Законовѣдніе)	89.
V. Науки Математическія: (1. Чистая Математика; 2. Механика; 3. Математическая Географія)	145.
VI. Естественныя науки: (1. Естественная Исторія; 2. Физика и Химія; 3. Физическая Географія)	157.
VII. Искусства Начертательныя: (Писаніе; Рисованіе; Черченіе Геометрическое; Черченіе Топографическое)	173.
VIII. Гимнастическія Искусства: (1. Гимнастика; 2. Фехтованіе; 3. Танцованіе; 4. Верховая ѣзда; 5. Плаваніе)	181.

ОБЩАЯ ИНСТРУКЦІЯ

... для составленія учебныхъ инспекторовъ и преподавателей военно-учебныхъ заведеній.

«Желать должно, чтобы все было хорошо выполнено и всеми поименованными в послужавшіи одного, а съ убѣжденіемъ.»

Слова ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА.

Приказомъ, № 841-я, Его Императорское Высочество, Главный Начальникъ Военно-Учебныхъ Заведеній, изволилъ удостоить меня порученіемъ обзавестись подробно, въ Общемъ Комитетѣ по передачкѣ учебныхъ программъ, Гг. Инспекторамъ классовъ, Главнымъ Наблюдателямъ и Предсѣдателямъ специальныхъ комиссій *цѣль, духъ и направленіе воспитанія и ученія въ Военно-Учебныхъ Заведеніяхъ вообще и каждой преподаваемой въ нихъ науки отдѣльно*, обозначить объемъ и количество преподаванія каждого учебнаго предмета, время которое для каждого изъ нихъ Военно-Учебныя Заведенія отдѣляютъ могутъ и средства Заведеній относительно хода преподаванія.

Общая инструкция.

Въ первыхъ общихъ засѣданіяхъ Главнаго Комитета, я имѣлъ уже честь выполнить это порученіе Его Высочества и объяснить подробно *всѣ* что Приказомъ Его Высочества было на меня возложено; но, дабы *все, что сказано, я изустно*, осталось твердо въ памяти Гг. Членовъ, я счелъ необходимымъ, *главнѣйшія* статьи моихъ *словесныхъ* объясненій повторить, *нынѣ, на бумагу*.

Направленіе воспитанія въ Военно-Учебныхъ Заведеніяхъ двоякое: общее и специальное: гражданское и военное.—Оно должно быть основано на любви къ Богу, на благоволеніи къ постановленіямъ Святой Его Церкви, на сыновней преданности Престолу, на безкорыстной любви къ Отечеству, на душевномъ сознаніи долга семейнаго и общественнаго (военнаго и гражданскаго) и на современномъ состояніи наукъ въ просвѣщенномъ мірѣ. — *Христіанскій; Верноподданный; Русскій; добрый сынъ; надежный товарищъ; скромный и образованный юноша; исполнительный, терпимый и расторопный офицеръ— есть качества, съ которыми воспитанникъ Военно-Учебныхъ Заведеній—долженъ перенести со славою скандальныя Императорскія Арміи, съ чистымъ сове-*

2

Общая инструкция.

нѣмъ отплачивать ГОСУДАРЮ за ЕГО благодарнія — честною службою, честною жизнью и честною смертію.

Цель, объемъ, полнота и направленіе ученія въ нашихъ Военно-Учебныхъ Заведеніяхъ зависятъ отъ столькихъ разнообразныхъ, мѣстныхъ соображеній, принадлежащихъ исключительно и нашему Русскому быту и нашимъ основнымъ законамъ и степени современнаго просвѣщенія Россіи, что никакія учебныя Заведенія въ Европѣ не могутъ для Заведеній нашихъ служить образцомъ.

Девизомъ нашего просвѣщенія есть только одно Правительство; весьма рѣдкій юноша можетъ у насъ *зачать и кончить* образованіе свое въ домѣ родительскомъ; помѣха тому—недостатокъ учителей и средствъ ученія; отъ сего Военно-Учебныя Заведенія принимаютъ на воспитаніе дѣтей въ самомъ юнѣмъ возрастѣ, часто вовсе и безъ экзамена. — Чтобы приготовить дѣтей къ слушанію систематическаго, Военно-Учебныхъ Заведенія должны имѣть курсъ *приготовительный*, гдѣ, въ продолженіе двухъ лѣтъ, мальчики, поступившіе въ корпусъ изъ различныхъ странъ огромной Имперіи, и съ различнымъ первоначальнымъ воспитаніемъ, уединяются въ своихъ началь-

3

Общая инструкция.

ныхъ познаніяхъ и, мало-по-малу, приучаются къ труду, чтобы *зачать* учиться, ровно и систематически, въ курсѣ *общемъ*.

Въ Военно-Учебныхъ Заведеніяхъ поступаютъ *исключительно дворяне*; нынѣ ихъ воспитывается въ Военно-Учебныхъ Заведеніяхъ до 7 лѣтъ; а со временемъ будетъ воспитываться до 9.—*Главное* назначеніе всѣхъ ихъ есть *поприще военное*; но они должны имѣть и свѣдѣнія общія, свѣдѣнія *необходимыя* и для образованнаго человека, и для члена семейства и для члена гражданскаго общества.—Отъ сего и ученіе въ Военно-Учебныхъ Заведеніяхъ, имѣя *цѣлю науки военныя*, не можетъ ограничиваться только ими; потому *общій* курсъ (4 года) и *предназначенъ исключительно для наукъ общія*.

Въ высшемъ курсѣ (2 года) преподаются *преимущественно науки специально-военныя* и *оканчиваются общія науки* уже въ развитіи *недоступномъ* понятію *отрока въ курсѣ общемъ*.

Военно-Учебныя Заведенія — училища закрытыя, т. е. не учебныя только но и воспитательныя; поему питомцы ихъ оставляютъ Заведенія и поступаютъ на

4

Общая инструкция.

службу 18 лѣтъ отъ роду, въ возрастѣ съ котораго въ Европѣ *только что зачинаютъ учиться самостоятельно*.

Отъ всѣхъ этихъ данныхъ, не только *общія*, но даже и самыя *военныя науки* не могутъ *оканчиваться въ Военно-Учебныхъ Заведеніяхъ въ полнотѣ совершенной*; для желающихъ и для способныхъ *двершишь военное* свое образованіе учреждены офицерскіе классы въ Военной Академіи и въ училищахъ Главномъ Инженерномъ и Артиллерійскомъ.

Съ другой стороны, нельзя не доводить въ Военно-Учебныхъ Заведеніяхъ до удовлетворительнаго предѣла образованія и общаго и военнаго; ибо изъ 500 офицеровъ, выпускаемыхъ изъ нихъ ежегодно, *только десятая часть* продолжаетъ учиться въ заведеніяхъ специальныхъ.

Всѣ означенныя условія поставили Правительство въ обязанность, съ одной стороны необходимую, съ другой крайне въ исполненіи трудную: *вести съ юный курсъ преподаванія въ Военно-Учебныхъ Заведеніяхъ много предметовъ разнообразныхъ*.

Нынѣ главная задача, при *передѣлкѣ программъ*,

5

«Перелік пісень для кадетських корпусів 1890 р.»

— 151 —

ОБЩАЯ ПРОГРАММА,

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ВРЕМЕНИ

И

НАСТАВЛЕНИЕ

ДЛЯ ВЕДЕНИЯ

ВНЕКЛАССНЫХЪ ЗАНЯТИЙ

ВЪ

КАДЕТСКИХЪ КОРПУСАХЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
1890.

- 53) Гуде витьеръ вельми въ поли.
- 54) Возлѣ рѣчки, возлѣ моста.
- 55) Солнце на закатѣ.
- 56) Во лузяхъ.
- 57) Ахъ, вы сѣни мои, сѣни.
- 58) Ой, на гори тай женци жнутъ.
- 59) Гречаники.
- 60) Якъ посіявъ мужикъ.
- 61) Та внадывся журавель.
- 62) По улицѣ мостовой.
- 63) Нѣтъ, не солнышко.
- 64) Здравствуй, матушка, красавица зима.
- 65) Не бѣлы снѣги.
- 66) Спится мнѣ младешенькѣ.
- 67) Вышли въ поле косари.
- 68) Якъ оравъ мужикъ край дорови.
- 69) Вдоль по улицѣ метелица мететь.
- 70) Среди долины ровныя.
- 71) Не осенній мелкій дождичекъ.
- 72) Соловьемъ залетнымъ.
- 73) Вдоль по рѣчкѣ, вдоль по быстрой.
- 74) За моремъ синичка не пышно жила.
- 75) Выйду-ль я на рѣченьку.
- 76) Бѣлолица, круглолица.
- 77) Изъ-подъ дуба, изъ-подъ вяза.
- 78) Во саду-ли, въ огородѣ.
- 79) Лучина лучинушка.
- 80) Ахъ, утушка луговая.
- 81) Хожу я по улицѣ.
- 82) Не одна въ полѣ дороженька.
- 83) Не будите меня молодю.
- 84) Ахъ, по морю, морю синему.
- 85) Солнце нызенько.
- 86) У сосида хата била.
- 87) Ой бувъ, тай нема.
- 88) Звела мени маты.
- 89) Гой шидъ горою.

**«Положення про курси для підготовки офіцерів до виховної діяльності у
кадетських корпусах».**

*ВЫСОЧАЙШЕ утверждено.
7 июня 1910 г.*

ПОЛОЖЕНИЕ

О КУРСАХ ДЛЯ ПОДГОТОВЛЕНИЯ ОФИЦЕРОВЪ КЪ ВОСПИТАТЕЛЬСКОЙ ДѢЯТЕЛЬНОСТИ ВЪ КАДЕТСКИХЪ КОРПУСАХЪ.

1. Курсы учреждаются при Главномъ Управленіи военно-учебныхъ заведеній и имѣютъ цѣлю давать офицерамъ соответственную подготовку къ исполненію воспитательскихъ обязанностей въ кадетскихъ корпусахъ и къ руководительству различными отраслями физическихъ упражненій въ этихъ заведеніяхъ.

2. Занятія со слушателями курсовъ организуются при Педагогическомъ музеѣ военно-учебныхъ заведеній, а въ лѣтнее время, въ періодъ съ 1-го Іюня по 10-е Августа, со слушателями курсовъ производятся практическія занятія: а) гимнастикой съ подвижными играми, б) фехтованіемъ на шпагѣ и саблѣ, в) плаваніемъ, г) ручнымъ трудомъ и д) подаваніемъ первой помощи въ несчастныхъ случаяхъ. Лѣтнія практическія занятія организуются при одномъ изъ С.-Петербургскихъ военно-учебныхъ заведеній.

3. Курсы состоятъ въ вѣдѣніи Главнаго Управленія военно-учебныхъ заведеній и непосредственно подчиняются руководителю, назначаемому Начальникомъ Главнаго Управленія военно-учебныхъ заведеній изъ числа членовъ конференціи курсовъ.

Въ періодъ лѣтнихъ практическихъ занятій слушатели курсовъ состоятъ въ непосредственномъ подчиненіи завѣдующему этия занятіяи, назначаемому ежегодно Начальникомъ Главнаго Управленія военно-учебныхъ заведеній изъ состоящихъ въ вѣдомствѣ штабъ-офицеровъ, бывшихъ продолжительное время преподавателями на временныхъ курсахъ физическаго образованія или на воспитательскихъ курсахъ. Лицо это по всѣмъ вопросамъ, касающимся лѣтнихъ практическихъ занятій, сносится непосредственно съ Главнымъ Управленіемъ военно-учебныхъ заведеній.

4. Всѣя дѣлаи, относящимися до учебной части курсовъ, вѣдастъ конференція курсовъ, а въ періодъ лѣтнихъ практическихъ занятій—завѣдующій ими.

5. Членами конференціи состоятъ: а) директоръ педагогическаго музея военно-учебныхъ заведеній, помощникъ его и три генерала изъ числа состоящихъ при Главномъ Управленіи военно-учебныхъ заведеній, по избранію ихъ Начальникомъ

**«Положення про курси для підготовки кандидатів на викладацькі посади у
кадетських корпусах»**

ВЫСОЧАЙШЕ утверждено.

ПОЛОЖЕНИЕ

**О КУРСАХЪ ДЛЯ ПОДГОТОВЛЕНІЯ КАНДИДАТОВЪ НА УЧИТЕЛЬСКІЯ ДОЛЖНОСТИ
ВЪ КАДЕТСКИХЪ КОРПУСАХЪ.**

1. Курсы учреждаются при Главномъ Управленіи военно-учебныхъ заведеній и имѣютъ цѣлью давать поступающимъ на нихъ молодымъ людямъ соответствующую подготовку къ исполненію учительскихъ обязанностей въ кадетскихъ корпусахъ.

2. Занятія по подготовленію кандидатовъ организуются при Педагогическомъ Музее военно-учебныхъ заведеній, въ связи съ имѣющимися уже при этомъ учрежденіи курсами для подготовленія офицеровъ къ воспитательской дѣятельности въ кадетскихъ корпусахъ.

3. Курсы для подготовленія учителей непосредственно подчиняются руководителю воспитательскихъ курсовъ.

4. Всѣми дѣлами, относящимися до учебной стороны дѣла подготовленія кандидатовъ на учительскія должности, вѣдаетъ конференція курсовъ для подготовленія офицеровъ къ воспитательской дѣятельности.

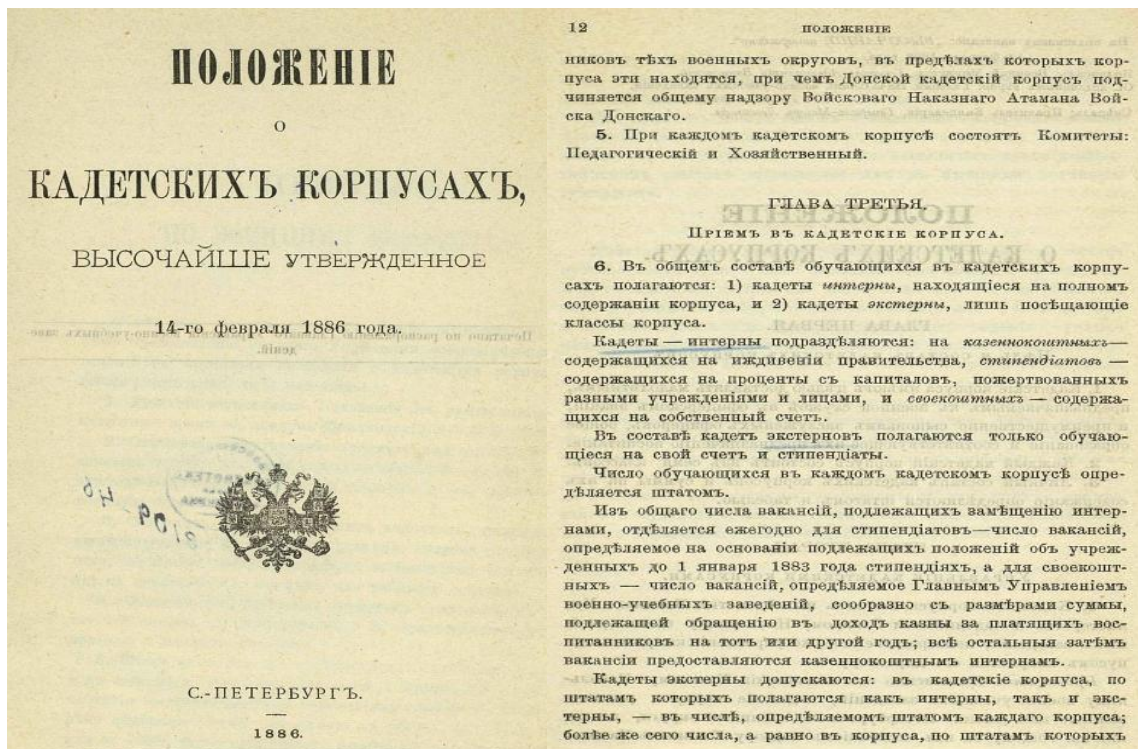
5. Преподаватели Петербургскихъ кадетскихъ корпусовъ, избранные для руководства специально-учительскою подготовкою кандидатовъ (ст. 8-я), состоятъ членами конференціи курсовъ и участвуютъ въ засѣданіяхъ ея во всѣхъ случаяхъ, когда обсуждаются вопросы, касающіеся подготовленія учителей, а равно и въ тѣхъ случаяхъ, когда это будетъ признано полезнымъ предсѣдателемъ конференціи.

6. Засѣданія конференціи ведутся журналы, которые въ распорядительныхъ засѣданіяхъ ея составляются однимъ изъ членовъ конференціи, избраннымъ предсѣдателемъ для исполненія обязанности секретаря (онъ же исполняетъ обязанности секретаря конференціи воспитательскихъ курсовъ), а въ засѣданіяхъ съ участіемъ кандидатовъ — однимъ изъ сихъ послѣднихъ поочередно.

7. Конференціею устанавливается подробный планъ занятій кандидатовъ на курсахъ и утверждаются программы теоретическихъ занятій ихъ.

8. Для руководства специально-учительскою подготовкою кандидатовъ конференціею приглашаются особыя лица изъ числа преподавателей Петербургскихъ кадетскихъ корпусовъ, извѣстныя своимъ основательнымъ знаніемъ предмета и педагогической опытностью.

«Правила приёму у кадетскі корпуси (1886 р.)»

О КАДЕТСКИХЪ КОРПУСАХЪ.	13 14	ПОЛОЖЕНИЕ
<p>число экстерновъ не опредѣлено, — сверхъ штата, въ числѣ, допускаемомъ условіями помѣщенія, и съ такимъ расчетомъ, чтобы отъ этого численный составъ классовъ или классовыхъ отдѣленій корпуса не привнесъ закономъ установленной нормы (ст. 36)</p>	<p>удовлетворяющіе общимъ условіямъ для опредѣленія въ кадетскіе корпуса на казенный счетъ.</p>	<p>Примѣчаніе 1-е. Въ Оренбургскій — Неплюевскій кадетскій корпусъ, независимо отъ малолѣтнихъ, принимаемыхъ въ оный на общихъ для всѣхъ кадетскихъ корпусовъ съ интернатомъ основаніяхъ, поступаютъ на иждивеніе правительства, на особо отдѣляемыхъ для сего, по штату, ваканціи, сыновья офицерскихъ или классовыхъ чиновъ, находящихся или находившихся на службѣ въ войскахъ или военныхъ управленіяхъ Туркестанскаго военнаго округа.</p>
<p>Примѣчаніе. Въ общемъ составѣ интерновъ Николаевскаго кадетскаго корпуса полагаются только своекоштные кадеты, за исключеніемъ десяти вакансій, на которыя принимаются на казенное содержаніе, по особымъ Высочайшимъ разрѣшеніямъ, пажи — кандидаты, не поступающіе въ Пажескій Его Императорскаго Величества корпусъ.</p>	<p>Примѣчаніе 2-е. Очередь допущенія къ приему на иждивеніе правительства въ корпуса Сибирскій и Донской, а въ Оренбургскій на значащихся въ примѣчаніи 1-мъ ваканціи, — опредѣляется примѣняясь къ дѣленію на разряды по приложенному къ сей статьѣ общему росписанію (прил. I).</p>	<p>II. Въ число интерновъ стипендіатовъ.</p>
<p>7. Къ приему въ кадетскіе корпуса, въ число обучающихся всѣхъ вообще поименованныхъ въ предыдущей статьѣ категорій, допускаются малолѣтние не моложе 10-ти и не старѣе 18-ти лѣтъ роду, на основаніяхъ, изложенныхъ въ нижеслѣдующихъ статьяхъ.</p>	<p>III. Въ число своекоштныхъ интерновъ.</p>	<p>Малолѣтние, избираемые на основаніи отдѣльныхъ положеній о каждой изъ учрежденныхъ въ кадетскихъ корпусахъ стипендій, значащихся въ прилагаемомъ спискѣ (прил. III).</p>
<p>8. Къ приему въ кадетскіе корпуса интернами допускаются:</p>	<p>1) Въ кадетскіе корпуса (за исключеніемъ Сибирскаго и Донскаго):</p>	<p>а) По очереди, опредѣляемой разрядами прилагаемаго росписанія (прил. I) — значащиеся въ этомъ росписаніи сыновья военныхъ и нѣкоторыхъ не военныхъ лицъ.</p>
<p>I. Въ число казеннокоштныхъ интерновъ.</p>	<p>б) Въ очередь, по особымъ постановленіямъ — малолѣтние, относимые къ категоріямъ, перечисленнымъ въ прилагаемомъ особомъ спискѣ (прил. II).</p>	<p>2) Въ корпуса Сибирскій и Донской: въ первый — сыновья офицеровъ и чиновниковъ, служащихъ или служившихъ въ Сибири или въ Туркестанскомъ краѣ; во второй — сыновья офицеровъ и чиновниковъ, какъ служащихъ, такъ и отставныхъ, принадлежащихъ къ казачьему сословію Войска Донскаго; за недостаткомъ же кандидатовъ Войска Донскаго — сыновья лицъ другихъ казачьихъ войскъ, а за недостаткомъ и такихъ кандидатовъ — сыновья лицъ не казачьяго происхожденія,</p>
<p>1) Въ кадетскіе корпуса (за исключеніемъ Сибирскаго и Донскаго):</p> <p>а) По очереди, опредѣляемой разрядами прилагаемаго росписанія (прил. I) — значащиеся въ этомъ росписаніи сыновья военныхъ и нѣкоторыхъ не военныхъ лицъ.</p> <p>б) Въ очередь, по особымъ постановленіямъ — малолѣтние, относимые къ категоріямъ, перечисленнымъ въ прилагаемомъ особомъ спискѣ (прил. II).</p>	<p>2) Въ корпуса Сибирскій и Донской: въ первый — сыновья офицеровъ и чиновниковъ, служащихъ или служившихъ въ Сибири или въ Туркестанскомъ краѣ; во второй — сыновья офицеровъ и чиновниковъ, какъ служащихъ, такъ и отставныхъ, принадлежащихъ къ казачьему сословію Войска Донскаго; за недостаткомъ же кандидатовъ Войска Донскаго — сыновья лицъ другихъ казачьихъ войскъ, а за недостаткомъ и такихъ кандидатовъ — сыновья лицъ не казачьяго происхожденія,</p>	<p>2) Въ Николаевскій корпусъ — сверхъ указанныхъ въ предыдущемъ пунктѣ, также сыновья личныхъ дворянъ, купцовъ и почетныхъ гражданъ.</p>
<p>2) Въ корпуса Сибирскій и Донской: въ первый — сыновья офицеровъ и чиновниковъ, служащихъ или служившихъ въ Сибири или въ Туркестанскомъ краѣ; во второй — сыновья офицеровъ и чиновниковъ, какъ служащихъ, такъ и отставныхъ, принадлежащихъ къ казачьему сословію Войска Донскаго; за недостаткомъ же кандидатовъ Войска Донскаго — сыновья лицъ другихъ казачьихъ войскъ, а за недостаткомъ и такихъ кандидатовъ — сыновья лицъ не казачьяго происхожденія,</p>	<p>Примѣчаніе 1-е. Въ Симбирскій кадетскій корпусъ въ число пансіонеровъ Симбирскаго земства принимаются сыновья лицъ всѣхъ сословій.</p>	<p>Примѣчаніе 1-е. Въ Симбирскій кадетскій корпусъ въ число пансіонеровъ Симбирскаго земства принимаются сыновья лицъ всѣхъ сословій.</p>

«Щотижневе розподілення навчальних предметів у військових гімназій і кадетських корпусах»

Дисципліни	Військові гімназії	Кадетські корпуси	
		1865-1872 рр.	80-і роки 90-і роки
Закон Божий	18	18	14
Російська мова і словесність	33	33	30
Французька мова	28	28	28
Німецька мова	26	26	26
Математика і механіка	42	42	39
Природна історія	10	10	8
Фізика	10	8	9
Космографія	-	2	2
Географія	11	11	10
Історія	13	13	14
Законовзнавство	-	-	2
Чистописання	7	7	5
Малювання (креслення)	12	12	13
РАЗОМ	210	210	200

**ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЙНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ**

1. Єфімова О.В. Особливості розвитку проблеми підготовки військових кадрів в Україні у період правління Миколи I (30-50-х рр. XIX ст.). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2017. Вип.54 (107). С. 20-30.

2. Єфімова О.В. Історіографія проблеми підготовки майбутніх військовослужбовців у кадетських корпусах України у XIX – на поч. XX ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського*: зб. наук. пр. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017. 4 (59). С. 193-199.

3. Єфімова О.В. Витоки становлення та розвитку вітчизняних кадетських корпусів. *Теорія та методика навчання та виховання*:зб. наук. пр. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди,2014. 35. С. 68-79.

4. Єфімова О.В. Питання формування особистості у кадетських корпусах України (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Педагогічні науки*: зб. наук. пр. Херсон: ХДУ, 2014. 66. С. 70-75.

5. Єфімова О.В. Роль «Педагогического сборника» в організації навчально-виховної роботи в кадетських корпусах др. пол. XIX ст. *Теорія та методика навчання та виховання*. зб. наук. пр. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди,2015. 36. С. 29-33.

6. Єфімова О.В. Соціально-економічні та політичні передумови становлення та розвитку підготовки військових кадрів в Україні у XIX – на поч. XX ст. *Innovative solutions in modern science*: науковий журнал. Дубай, 2017 9 (18). С. 33-52.

7. Єфімова О.В. Роль керівників й викладацького складу кадетських корпусів у підготовці майбутніх військовослужбовців в Україні у др. пол. XIX

– на поч. XX ст. *Педагогіка та психологія*. зб. наук. пр. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2018. 59. С. 284-294.

8. Yefimova O.V. «The peculiarities of the organization of the educational process in cadet corps which were located in Ukrainian lands in the second half 19th- at the beginning of 20th century»: *Virtus: scientific journal. Canada*, Issue 18. 25. Pp. 104-108.

9. Єфімова О.В. До історії становлення кадетських корпусів в Україні у XIX – на поч. XX ст. *Методологія сучасних наукових досліджень*: матер. XIII Міжнарод. наук. практ.-конф. (м. Харків, 10-11 листопада, 2016). Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2016. С. 44-46.

10. Єфімова О.В. Організація дозвіллевої діяльності у кадетських корпусах України (др. пол. XIX – на поч. XX ст.). *Становлення і розвиток педагогіки*. Матер. II Міжнарод. наук.-практ. кон. (м. Херсон, 16-17 лютого 2018). Харків: ВД «Молодий вчений», 2018. С. 8-11.

11. Єфімова О.В. Духовно-моральне виховання у Київському Володимирському кадетському корпусі. *Матеріали наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи* (м. Харків, 13 травня 2014). Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. С. 74-76.

12. Єфімова О.В. Значущість військово-фізичних занять у системі підготовки вихованців до військової служби в кадетських корпусах в Україні (др. пол. XIX – на початку XX ст.). *Становлення і розвиток педагогіки*. матер. III Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10 квітня 2018). Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2018. С. 19-22.

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційного дослідження «Підготовка вихованців кадетських корпусів України до військової служби (друга половина XIX – початок XX ст.)» Єфімової Олени Володимирівни у навчально-виховний процес Державної гімназії-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус».

Матеріали і висновки дисертації О.В. Єфімова на тему «Підготовка вихованців кадетських корпусів України до військової служби (друга половина XIX – початок XX ст.)» є актуальними, представляють науковий та практичний інтерес і упроваджувалися в навчально-виховний процес Державної гімназії-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» 2017-2018 рр.

Теоретичні положення дисертації були використані при розробці циклу лекцій: «Військова освіта й виховання в Україні», «Система виховання у козацьких школах», «Перші кадетські корпуси, що були створені на терені сучасної України у другій половині XIX – на початку XX ст.». Лекції було прочитано 9-м класам під час опанування факультативу «Додаткові розділи до систематичного курсу історії».

Практичне застосування результатів впровадження матеріалів дисертаційної роботи в навчальний процес забезпечило поглиблене вивчення учнями 9-х класів питань підготовки майбутніх військових на українських землях у різні історичні періоди; сприяло набуттю ними системи знань про особливості організації військової освіти в цілому та патріотичного виховання, усвідомлення того, що історія є одним з найважливіших засобів самопізнання суспільства, відродження національної свідомості, засвоєння кращих традицій боротьби українського народу за незалежність.

Начальник гімназії

О.П. Серета

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Бульвар Т.Шевченка, 81, м. Черкаси, 18031, тел./факс: (0472) 35-44-63, 37-21-42,
e-mail: cic@cdu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02125622

22.02.2018 № 31/03-а
на № _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційної праці
Єфімової Олени Володимирівни «Підготовка вихованців кадетських
корпусів України до військової служби (друга половина XIX – початок XX
століття)», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних
наук за спеціальністю 011 – освітні, педагогічні науки (спеціалізація
13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки)**

Упродовж 2016–2018 рр. в освітньому процесі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького апробовано й упроваджено положення і висновки, що викладені в дисертаційній праці Єфімової Олени Володимирівни. Результати дослідження впроваджено викладачами кафедри початкової освіти ННІ педагогічної освіти, соціальної роботи і мистецтва під час лекційних і семінарських занять із курсу «Педагогіка вищої школи» та в організації науково-дослідницької роботи магістрантів денної та заочної форми навчання зі спеціальності 013 «Початкова освіта».

Результати впровадження матеріалів дисертаційної праці в освітній процес дають підстави для висновку про теоретичну і практичну цінність дослідження О.В. Єфімової. Їх застосування забезпечило поглиблене вивчення студентами питань історії становлення й розвитку загальної освіти в Україні, сприяло набуттю системи знань про особливості підготовки військових кадрів у кадетських корпусах, що розташовувалися на українських землях, а також виробленню вмінь і навичок історико-педагогічного аналізу, узагальнення, порівняння з метою перенесення педагогічно цінного досвіду в практику роботи закладів середньої освіти на сучасному етапі.

Під час апробації матеріалів наукового дослідження О.В. Єфімової професорсько-викладацьким колективом кафедри початкової освіти були зроблені висновки про актуальність дослідження, доцільність упровадження в освітній процес вищих закладів освіти України (протокол засідання кафедри № 7 від 22 лютого 2018 р.).

Проректор з наукової, інноваційної
та міжнародної діяльності

Корновенко С. В.

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
Харківський національний
педагогічний університет
імені Г.С.Сковороди
ідентифікаційний код 92125333
61002, м.Харків, вул.Алчевських, 29
т. 700-69-00
27.02.2018 № 01/10-217

на № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження
Єфімової Олени Володимирівни

на тему

**«Підготовка вихованців кадетських корпусів України до
військової служби (друга половина XIX – початок XX століття)»**,
представленої на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за
спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Упродовж 2016-2018 н.р. в навчальний процес Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди були впроваджені положення, висновки і рекомендації, викладені у дисертаційній роботі Єфімової Олени Володимирівни.

Теоретичні положення дисертації були використані при розробці циклу лекцій: «Освіта й виховання в Україні», «Система виховання у козацьких школах», «Педагогічні пам'ятники Київської Русі», «Вітчизняна школа і педагогіка у XVIII ст.», «Освіта і педагогічна думка у другій половині XIX ст.». Лекції було прочитано студентам 3-го курсів історичного факультету, українського мовно-літературного факультету імені Г.Ф.Квітки-Основ'яненка та факультету мистецтв під час опанування навчальних дисциплін «Історія педагогіки».

Результати впровадження матеріалів дисертаційної роботи у навчальний процес дають підстави для висновку про теоретичну і практичну цінність дослідження О.В.Єфімова. Їх практичне застосування забезпечило поглиблене вивчення студентами питань підготовки майбутніх військових на українських землях у різні історичні періоди; сприяло набуттю ними системи знань про особливості організації військової освіти в цілому та патріотичного виховання, усвідомлення того, що історія є одним з найважливіших засобів самопізнання суспільства, відродження національної свідомості, засвоєння кращих традицій боротьби українського народу за незалежність.

Перший проректор,
проректор з наукової роботи

Андрущенко О. А.

Підпис _____
васвідчується в загальному відділенні

27.02.2018